

Советбек Байгазиев

М А Н А С

МЕНЕН

КАНЫЖЕЙ-

МЕКЕНЧИЛДИКТИН ИДЕАЛЫ
ЖАНА РУХИЙ СУЛУУЛУКТУН
УЛУУ ӨРНӨГҮ

УДК 398

ББК 82.3(2Ки)

Б 18

Коомдук Манас академиясынын редакциялык кеңеши басмага сунуш кылган

Рецензенттер:

Акматалиев А- КРдин улуттук илимдер академиясынын академиги

Бектур Исаков- Кыргыз Республикасынын Эл мугалими

Б18 Байгазиев Советбек. Манас менен Каныкей – мекенчилдиктин идеалы жана руханий сулуулуктун улуу өрнөгү.-Б.: 2015-1286 б

ISBN 978-9967-31-120-6

Советбек Байгазиевдин бул эмгегинде “Манас” эпосунан алынган кеңири жана бай мисалдардын негизинде айкөл Манас атанын жана калк энеси Каныкейдин Ата журтка, ак калпак кыргыз элине кылган улуу кызматы, улуттук маяк катары асыл өрнөктөрү, алардын образдарынын жалпы адамзаттык бийиктиги, универсалдык мааниси, океандай дастандын бул эки борбордук каармандарынын руханий, адептик-ыймандык жана патриоттук сабактары, тарбиялык маңызы кең масштабда каралып, аналитикалык талдоолор аркылуу бай тил жатык стил менен ынандуу жана терең ачылып берилет.

Китеп жалпы калайык-калкка, жогорку окуу жайынын мударистерине, мектеп мугалимдерине, тарбиячыларга, студент жаштарга, жогорку класстын окуучуларына арналат.

Б 460400000-13

ISBN 978-9967-31-120-6

УДК 398

ББК 82.3 (2Ки)

Байгазиев С., 2015

КИРИШ СӨЗ

“Манас” - көлөмү жагынан гректердин атактуу “Илиадасы” менен “Одиссейинен” 20 эсеге, Индиянын даңктуу “Махабхаратасынан” эки жарым эсеге, “Шах-намеден” 5 эсеге чоң, жер жүзүнүн эң зор дастаны, дүйнөлүк эпостордун “Хан-Теңир тоосу” жана эң бийик “Эверести.” “Манас” кыргыз элинин кылымдарды, доорлорду карыткан, “Тоо бузулуп сай болгон, сай козголуп тоо болгон, аты калып өзү жок, ар канча деңиз жоголгон” узак тарыхынын өзүнчө бир поэтикалык улуу “аэропанорамасы” сыяктуу. Калктын өмүр-баянын ыр менен баян эткен кучак жеткис эпопея, ичине ааламды батырган поэзия храмы. Бул улуу көркөм казына бүтүндөй Азиянын географиясын, көз жеткис мейкиндерин, андагы түркүн этносторду, калайык-калктарды кучагына алуу менен бирге кыргыз элинин турмуш-тиричилигин, аң-сезимин, тилин, дилин, жан дүйнөсүн, этнопсихологиясын, эркиндик, көз карандысыздык үчүн жүргүзгөн каармандык, баатырдык күрөшүн, элдин жеңиштери менен трагедиясын, жакшылык күн, жаркын келечек үчүн каруусун казык, башын токмок кылган аракет-мээнетин өз ичине камтып турат. Бекеринен Чокан Валиханов эпосту кыргыз турмушунун “энциклопедиясы” деп атаган эмес.

“Манас” эпосу буз дүйнөлүк аренада көлөм жагынан гана бөтөнчөлөнбөстөн, ошону менен бирге өзүнүн түбү терең дайрадай орошон мазмуну, оболонгон бийик ойлору, орчундуу идеялары, омоктуу философиялык нускалары, жалпы адамзаттык деңгээлдеги рухий-ыймандык дөөлөттөрү, гуманисттик кенчтери менен да өзгөчөлөнөт. Сюжеттик өзөгү кечээки жоокердик замандын баш-аягы түгөнбөгөн катаал кагылыш-кармаштарына, кандуу казаттарына, каардуу окуяларына шыкалып турса да, “Манас” акылмандыкка чулганган эпос. Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы 1994-жылы 5-октябрда: “Манас” эпосунун Орто Азия чөлкөмүндөгү элдерди эзелки тарыхтан бери эле бириктирүүнүн жана байланыштыруунун турмуштук негизги түйүнү экендигин, эпос адамзаттын көптөгөн идеялары менен баалуулуктарын таркатууга шарт түзөөрүн, жалпы адамзаттык мурасты байытууга, эл аралык кызматташуу жана өз ара түшүнүшүү мамилесин чыңдоого кошо турган салымын

эске алуу менен, 1995-жылды кыргыздын улуттук “Манас” эпосунун миң жылдыгы майрамдалчу жыл деп жарыялайт” – деп токтом чыгаргандыгын эске түшүрөлү. БУУнун Токтомунда “Манастын” мазмундук терендиги жана анын нарк-дөөлөттөрүнүн жалпы адамзаттык мааниси мына ушундайча баса белгиленген.

Манас дүйнөдөгү эң айкөл интернационалист каарман. Дегеле, «Манаста» адам тегине, улутуна, расасына карап эч качан бааланбайт. Манастын жандай көргөн кырк чоросунун ичинде ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: казак да, кыпчак да, монгол да, калмак да, кытай да бар. “Кырк жерден келген кырк кашка, кыркынын жөнү кырк башка” – делет “Манаста”. Эпостогу эр-азаматтардын достугу жана биримдиги биринчи иретте, чындык, калыстык, адилеттүүлүк, адамгерчилик, эл алдындагы ак кызмат, адал мээнет деген сыяктуу улуу адеп-ахлак дөөлөттөрүнө негизденип турат. «Манастагы» кытай атуулу Алманбет менен Манастын достугу жөнүндө да дал ушуну айтууга болот. Манас менен Алманбет көр тириликтин майда-баратынан, бытовизмден, этникалык, улуттук тосмолордон өйдө көтөрүлүп, акыл-ой маданиятынын өтө бийик чокуларына көкөлөп чыккан каармандар. Ошол рух чокусунан бири-бири менен жуурулушкан даанышман баатырлар. Манас менен Алманбеттин достугу дүйнө элдеринин өз ара диалогу, чындыкка, акыйкатка, алысты ойлогон акылман калыстыкка негизделген эл аралык ынтымагы жана достугу, биримдиги үчүн өзүнчө бир символ.

«Манастын» эң ыйык идея, дөөлөтү – Ата Журттун азаттыгы, эркиндиги, көз карандысыздыгы философиясы («Алты сан аман турганда, ыйык кыргыз жеримди, душмандын буту баскыча, асыл кыргыз элимди, тебелетип бөтөнгө, кор кылып карап жаткыча, туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн!» – Манас баатырдын антынан). «Манаста» дагы эмне ыйык? Улут биримдиги, калайык журттун бекем баш кошкондугу, бөлүнбөстүгү - ыйык дөөлөт («Кулалы жыйып куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» - Манас, «Бөлүнсөн бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп болөк элге кеп кетет» - Бакай, «Өлсөк бир чункурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу» - Акбалта). «Манаста» эмне улук? Ата Журт үчүн, эл үчүн кара жанын карч урган, каруусун казык, башын токмок кылган мекенчилдик, керек болсо кайран жанды курман чалуу идеясы улук («Калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин» -

Манас). Мекендин, бир боор журттун көйгөйүн ойлоп толгонгон, Ата конуштун тагдыры деп асанкайгыланган атуулдук күжүрмөн рух, жалындаган жарандык жигер-демирге улук («Үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айласын кылалы» - Кошой). Элдин ар намысын ойлогон, өзүнүн беделин жерге түшүрбөгөн жигиттин, уулдун, эрдин намыскөйлүгү улук («Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн» - Манас, «Калкы тыргоот, манжууга кантип сурак беребиз, кол куушуруп, баш ийбей, койгулашып өлөбүз» - Акбалта. Элдин намысы деп сексендеги Кошойдун Жолой менен күрөшкө чыгышын эске түшүрөлү). «Манаста» мекендин чегин күн-түн күзөтүү, эл-жерин сак-сактап кайтаруу, мамлекеттүүлүктү коргоо жана чыңдоо идеясы ыйык («Артыкча башым барында, айлымды кантип берейин» - Акбалта. «Кыргыздын жерин жердөөнү, Алооке сага ким койду, атамдын жерин жердөөнү, ант ургур сага ким койду?» - Манас. «Элинди түгөл башкарып, өз алдыңча болгондо, кыр-кырда кыргыз элиңе, кызыккан жандар дагы бар, кысталактын баары бар, ошого моюн бербеске, ок өтпөгөн тон камда, ок жетпеген ат камда» - Кошойдун Манаска кеңеши). «Манаста» бакубат жашоо үчүн күн тынымын билбеген, түн уйкусун көрбөгөн, ак эмгек, адал мээнет ыйык («Эмгек кыл, балдар, эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оёлу» - Акбалта. Бала Манастын койчу Ошпурдун колунда тарбияланышын эске салалы). Жетимиш түрлүү тил билүү өнөрү – дөөлөт (Жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген Ажыбайдын өнөрү). Ала-Тоого болгон ашып-ташкан сүйүү - кымбат кенч («Жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы, береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс кен экен» - Манас). Кылымдарды аралап, илгертен келаткан ата-баба салты ыйык («Көкөтөйдүн ашы» жана андагы элдик каада-салттар жана спорттук оюндар). Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан көрөгөчтүк, акылмандык улук (Бакай). Коллективисттик адеп-ахлак, жан дүйнөнүн рухий сулуулугу жана марттыгы, меймандостук, чынчылдык, мекенчилдик ж.б.у.с. адамдык асылзат нарк-насил улук (Каныкей, Чыйырды, Айчүрөк, Алманбет, Чубак, Сыргак, Бакай, Кошой, Манас).

Улуттун ички өзөгүн тепчип өткөн, ичтен чынап, чыйралтып турган дал ушул өйдөкүдөй ыйык идея-абсолюттары, руханий тиректери бар болгондугу үчүн кыргыз калкы эзелтен бери карай эл болуп жашап, тарыхтын кыйын-кезең бороон-чапкындарына алдырбай сакталып, бүгүнкү күнгө аман-эсен жетип, эгемендүүлүккө ээ болуп отурат. Ушул нарк-дөөлөттөрдүн бардыгын чогултуп туруп, биз МАНАС РУХУ дейбиз. Кылымдарды аралап “белес-белден бороондоп, беш удургуп” өтүп, Манас руху улутту аман-эсен сактаган. Кыскасы образдуу айтканда, өйдөтө саналган идеалык-рухий ыйык дөөлөттөр – кыргыз элинин жүрөгү. Улутубуздун көөдөнүндө ушул “жүрөк” дүкүлдөп согуп турганы үчүн, дагы бир жолу айталы, ак калпак калкыбыз тарыхтын боорон-бурганактарында буюгуп жоголуп кетпей, бүгүнкү күнгө жеткен жана мындан ары да журтубуз тарыхтын кыйын-кезең сыноолоруна ушул “жүрөк” менен туруштук бермек жана жеңмек. Ушул улуттук “жүрөктүн” нур-жарыгынын убайын өлкөбүздүн ичиндеги боордош калктар да көрмөк. Элибиздин социалдык-маданий “генетикасындагы” ушул ыйык нарктар, асыл рух дөөлөттөр билим берүү жана тарбия системабызга трансформацияланышы зарыл. Өзүнүн улуттук кыртышына таянбаган билим берүүнүн жана тарбиянын келечеги жок. Билим берүү, тарбия системасы аркылуу өйдөтөгү Манас нарктары бала бакчалардан тартып, жогору окуу жайларына чейинки окуу-тарбия программаларынын өзөк-тамырларына “кан” болуп коюлса, анда Кыргызстандын эгемендүү мамлекет катары келечегине бекем ишенүүгө болот. Бабаларыбыздын айланып келген «ат мамысы», тегеренип келген уюлу, тутунган тумары болуп келген МАНАС РУХУН бүгүн биз– улуу муундар, дагы айталы, тарыхый өтмө катыштыктын салтын улап, өсүп келе жаткан муундарыбыздын алдына чырак кылып жагып, маңдайына жылдыз кылып күйгүзүп кармап турушубуз керек. Эгерде биздин окуу жана тарбия системабыз образдуу айтканда, акыл-эсинде дүйнөлүк илим-билим, дүйнөлүк технология, экономикалык инновация орун алган, ал эми дилинде, жан-дүйнөсүндө болсо Манастын, Каныкейдин, Бакайдын, Кошойдун, Курманжан датканын, Исках Раззаковдун гуманисттик-патриоттук, адептик-ыймандык кеңчтери отурган муундарды тарбиялап жетилтип турса, атуулдарыбыз өзүнүн бир боор кыртышына тамырын терең житирип турган дарак сындуу тарбияланган болсо, кеңири

жалпылап кыска айтканда, эгер улуттук маданияттын түркүгү жергебизде бекем орнотулган болсо, анда калкыбыз массалык-маданияттын экспансиясына алдырбай, дүйнөлүк интеграциянын, глобалдашуунун ассимиляциялап жиберүүчү өкүм күчүнө туруштук берип, улут катары өзүнүн тарыхый менталитетин сактап, жалпы адамзат көчүнө татыктуу кошула алмак.

Манас менен Каныкей “Манас” эпопеясынын башкы каармандары болуп эсептелет. Бул экөө “Манастын” сюжетинин борборунда турушат. Манас менен Каныкей улуу дастандын жогорудагыдай улуу дөөлөттөрүн, нарк-кенчтерин алып жүргөн, өздөрүнүн рухий маани маңызы жагынан “Манас” эпосун дүйнөлүк классиканын деңгээлине көтөрүп турган идеялык-көркөмдүк парасаты бийик кайталангыс образдар. Бул борбордук каармандар улутубузга, урпактарыбызга адептик-ыймандык, патриоттук өрнөк, “жолчырак” болуп бере турган асылнарктарды, идеологиялык баалуулуктарды аркалагандыгы жана өзөгүндө тарбиялык күчтүү потенциалды камтып тургандыгы менен өзгөчөлөнөт. Өйдөтө айтылган кыргыз элинин “жүрөгү” дал ушул эки залкар каармандын көөдөнүндө дүкүлдөп согуп турат. Мына ушундай жагдайды эске алып, “Манасты” “Манас” кылып турган ушул эки улуу образды китебибиздин каарманы кылып тандап алдык. Биз көп учурда туурай турган, ээрчий турган өрнөктөрдү башка өлкөлөрдөн, чоочун жактардан издейбиз. А чын-чынында, ыйык тутуп, туу катары кармана турган улуу үлгүлөр өзүбүздүн коломтобузда жашап турат. Манас менен Каныкейди биздин улуттук маяктарыбыз дээр элек. Айкөл Манас менен аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкейдин саясий-маданий, адептик-ыймандык, патриоттук руханиятын терең өздөштүргөн инсан Ала-Тоо Ата журтубуздун чыныгы азаматына, өзүнүн улуттук ар намысы жана тутунган улуттук ыйыгы, кумири бар, үлгү-маягы бар нагыз мекенчил атуулуна, кыргыз мамлекетинин тирегине айланарына шек кылууга болбос эле дегибиз бар.

Эмесе, сөз Манас менен Каныкей жөнүндө, алардын адамдык-атуулдук менталитети тууралуу болсун.

Камыкчи

Манас

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

АЙКӨЛ МАНАСТЫН РУХАНИЙ, АДЕПТИК- ЫЙМАНДЫК ЖАНА ПАТРИОТТУК УЛУУ ӨРНӨКТӨРҮ – АТА ЖУРТУБУЗДУН АСЫЛ КЕНЧИ ЖАНА ТИРЕГИ

1. Манастын шердиги

Тарыхчы Белек Солтоноев өзүнүн “Кызыл кыргыз тарыхы” деген китебинде: “Кыргыз кандайды баатыр деген? Кыргызда баатыр алты даражага айрылат”- деп жазат. Ошол алты даражага бөлүнгөн баатырдыктын биринчи жана экинчи даражасын Б.Солтоноев мындайча мүнөздөйт:

“Биринчи. Октон-чоктон кайтпастан, алды-арты, аз-көбүнө карабастан, жоо миң киши болсо да жалтанбастан тоодон кулаган таштай чимирилип жалгыз качырып, күндүз, мейли түн болсун, тоо, аң-кемерди көзгө илбестен жоого тийип, жоону кайта-кайта аралап салышып, быт-чытын чыгарып качырат. Же өзү талкаланат. Мындай баатырларды “Адам шери” деп атаган. Мындай баатырлар кыргызда боло келген, биринчи баатыр ушул.

Экинчи. Жоодо жаралуу болуп калса да, маселен, колу сынса мойнуна тагып асып коюп, буту сынса канжыгасына байлап коюп урушкан. Жарага өтө чыдамдуу болуп көтөргөн, башынан аккан кан көзүн көрсөтпөй каптаса, шыпырып коюп, согуша берген. Суусап кетсе атынын терин жалап жүргөн. Мындай баатырды

“Кара көк жал” деген”.(Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы, Бишкек, -1993, Учкун, 182-бет.)

Байкаса, Манас баатырдын тула-боюнда “Адам шер” - биринчи баатырдын жана “Кара көк жал” эрдин сапаттары биригип кеткен. Дубанда жок “тентек” чыгып, Манас өзүнүн жалтанбас көйкашкалыгын бала күнүндө эле далилдеген. Ал бала кезинде эле “адамда мындай жок болуп, күйүп турган чок болуп” чыккан. Булчундарындагы табият берген тубаса күч-кубаты “көбүрүп-жабырып”, кан тамырларында шакардай кайнаган, жан түпкүрүнөн удургуп буулуккан энергия чабалактатып, ээликтирип, бала Манас көп учурда өзүнө өзү ээ боло албай, “күр-шар” этип жарга урунуп, кайра артка окторулган жапайы толкунга окшойт.

Бала Манасты туткундоо үчүн “төбө чачы сүксөйгөн, жеп ийчүдөй үксөйгөн, жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар” кыргыздын жоосу алп Жолой, дөө-шаалары менен Алтайдагы кыргызга күтпөгөн жерден каптаган селдей кирип келет. Ошондо коркконунан сакал, чачы бириндеп, тула-бою дирилдеп, Жакып чал Манаска: «айтканына көнөлү, Алтайдан күткөн сан кара, баарын тартуу кылып берели» – дейт. Ошондо 12 жашка келип, өрт болуп күйүп турган жаш Манас атасы Жакыпка карап: **“Кокуй, ата, не дейсин, неге мынча маанай бас? жоого, намыс бергенче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды, олжого кантип берейин! Катүгүн, ата, не дейсин, айманбоз берчи минейин, капкайдан келген балбанды, мен кайра Бак-Бурчун айдап кирейин!”**-деп кабыландай күркүрөп, заматта жоо-жарагын шайланып, каптап келген каардуу жоону ылаачын калың таанга тийгендей качырып, өлөр-тирилерине карабай, Белек Солтоноев жазгандай, “тоодон кулаган таштай чимирилип” тийип, Жолойдун колунун таш талканын чыгарып, өзүнүн “кара көк жал шер” экенин заматта далилдеп таштайт. Ал андан ары өмүр бою ушул шердигинен жазбайт.

Айтылуу “Чоң Казатта” Манастын жоо менен беттешкен учуруна дагы бир жолу көз салыңыз. Ажомун деп четте турбай, майданга жоокер катары кирип, учун ууга сугарган, бөрү тил мизин чыгарган, шамалга тийсе ырдаган, тийген жери ырбаган сыр найзасын сундуруп, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен ач албарс кылычын кындан сууруп, касиеттүү Аккелтесин «күр-р» эткизип атып, Манас кыргыздын калың колун баштап, ач

айкырыкты салып, каптап келген кангайдын колун тике качырып, жоого кызыл жалын болуп бүркүлөт. Ажонун арстандыгына шыктанып, Манастын артынан «Манастап» ураан чакырып, “жаачылары жаа чоюп, аламандап ат коюп, мылтыктын үнү тарсылдап, доолдун үнү карсылдап, саадактын огу шаркылдап, кылычтын баары жаркылдап, асаба желек жалпылдап”, кыргыздын колу жер солкулдаткан чуу менен согушка кирет. Манастын өлөртирилерине карабай, айкырып салган алааматына чыдабай жоонун колу кайра артына жапырылат.

Бир учурда амалданып, алдап жарашалы деп жатып, Коңурбай айбалта менен Манасты башка шилтеп жиберет. Манас башын бура бергенде айбалта мойнуна тийип, бир шилисин таарып кетет. Айкөл шер ээрге өбөктөп жыгылып, Аккуланын жалына кызыл ала кан чачырайт... Согуштун өртү кайрадан алоолонуп жанат. Уруш шамал үйлөгөн оттой дуулдап күч алат. Жогоруда тарыхчы Б.Солтоноев: “жоодо жаралуу болуп калса да, колу сынса мойнуна тагып асып коюп, буту сынса канжыгасына байлап коюп, башынан аккан кан көзүн көрсөтпөй каптаса, шыпырып коюп, согуша берген”- деп дааназалагандай, Манас шилисинен жаракат алып, Аккуланы окко учуруп, кыйын абалда турганына карабай, “көкүлүнө тумар тагылган, ок өтпөс жабуу жабылган” Тайбуурулду булкунтуп минип, асты жагынан ач арстандай сүрдөнүп, арт жагынан ажыдаардай түрдөнүп, айкырып чабуулга кайрадан кирет. Артынан Бакай баштаган кол «Манастап» ураан чакырып, ат коюп жөнөйт. Акырында шер Манас калмак, кытайды Бээжинге чейин сүрүп, өчөгүшкөн жоону уюгунда дагы талкалап, Эсен хан менен Коңурбайдын аскерлеринин белин мертинтип, далайга чейин оңоло алгыс кылат.

Манас өзүнүн ушундай көк жал шердиги жана арстан чоролорунун эрдиги менен “Чоң Казатта” жана башка боштондук согуштарда чоң жеңиштерге ээ болгон. Манастын шердиги кыргыз элинин тагдырында, анын эркиндикке чыгышында чоң роль ойногон.

2. Манастын сыйынган улуу идеясы

Өзүнчө суроо туулат. Манастын ошол тубаса шердигин, кара көк жал баатырдыгын ич жактан азыктандырып, шыктандырып, ого бетер оттой жалбырттатып, алоолонтуп турган бир көмүскө күч

барбы? Эрдик, шердик ким үчүн? Кайсыл ыйык нерсе үчүн? Манас не үчүн “тоодон кулаган таштай чимирилип”, өмүрүн тобокелге салат? Шердик шердик үчүнбү же шердиктин түпкүрүнө түйүлгөн сыр барбы?

Түз айталы, ооба, сыр бар, күч бар. Бирок жоопту тикелей айтуудан мурда мына мобуга көңүл буралы. Кытайлык Алооке хандын аскеринин күтүүсүз агрессиясына кабылып, тымтыракайы чыгып, туш-тушка чилче тараган, ар кай жерде андаалап кор турмуш өткөрүп, эл катары жок болуп кетүү коркунучу алдында турган бир боор кыргыз калкынын кайгылуу тарыхынын мисалында, тентиген бурут атыгып, душмандын көзүн карап, кейип-келчип күн көргөн алтайлык кыргыздардын күнкор тагдырынын мисалында, ошол Алтайдагы ак элечек байбичелердин, ак калпак карыялардын тууган жер деп, “Кара өзөн кайда, бел кайда? Аталаш кыргыз эл кайда?” деп буркурап ыйлаган муң-зарынын мисалында, өзүнүн алтайдагы балалык ачуу тажырыйбасынын (“Тентип келген бурут, бул буруттун балдарын, чуркуратып курут” деген жергиликтүү калмак-манжуулардын кордогон сөздөрүн далай ирет уккан) мисалында, жаш Манас мына момундай жыйынтыкка келген: Ата конушун, эли-журтуң жоонун, үстөмчүл кара күчтүн колунда болсо, булуттуу көктүн астындагы, муундуу чөптүн үстүндөгү өмүрүң кор, ичкениң ирим, жегениң желим. Этек-жеңиди жайылтпай, канат-куйругунду кыркып турушат. Дүмүрүң түбүнөн казылат, түркүгүң суурулат. Таманга басып жүн кылат, ачык күнүң түн кылат, койдой айдап кул кылат. Өз Ата журтунда бутту кенен сунуп, атуул катары алчактап жашай албайсың. Эркин жериң болсо, эркин элиң болсо гана, өз тагдырыңа өзүң кожоюн болсоң гана сен бактылуу кишисиң, Ата конушундун эркесисиң.

Манас турмушту талдап келип, мына ушундай ынанымга, ишенимге бекиткен. Анан мына ушундай ички терең ишенимден чыгып, ар жерде чачылып калган кыргыз калкынын башын кошуу, бириктирүү, душманга каршы аёосуз күрөш ачуу, Ата журттун боштондукка чыгаруу, элдин башын азат кылуу, кыргыз мамлекетин түзүү сыяктуу опол тоодой максаттарды, башкача айтканда, чачылганды жыйноону, үзүлгөндү улоону, жоголгон жокту табууну, «Кулаалы жыйып куш кылууну, куранды жыйнап журт кылууну» - кечиктирилгис практикалык милдет катары өз

алдына айкүрүнөн койгон. Бул милдеттер анын атуулдук, адамдык ар намысынын, абийиринин иши болуп калган. Демек, Манастын шердигинин, эрдигинин түп жактан жандуу мүрөк суусундай азыктандырып турган күч - бул Манастын ичтен карманып, туу тутуп, сыйынган ыйык идеясы, бардыгынан жогору койгон эң бийик дөөлөтү. Ал ыйык идея - ак калпак калктын азаттыгынын, эркиндигинин, көз каранды эместигинин идеясы, ата журттун боштондугунун, эгемендүүлүгүнүн, журт биримдигинин улуу идеясы. Манас ушундай улуу мекенчил идеяны өзөгүндө сары майдай сактап, жүрөгүнүн толтосунда алдейлеп, көк асабадай желбиретип төбөгө көтөрүп, ушундай улут идеясы үчүн каруусун казык, башын токмок кылып, кыйын кырдаалдарда жарадар жанын аябай, “тоодон кулаган гаштай чимирилип”, өрт кечип күрөшкөн улуу патриот. “Калкым кыргыз, сен үчүн, курман болуп кетейин, найзалашып топ бузам, тагдыр жетсе окко учам” дейт Манас. Манастын кара көк жал шердиги Ала-Тоо мекендин, ак калпак журтун азаттыгы үчүн. Мындай бийик мүдөө үчүн ал кара башын курман чалууга даяр. Мына ошентип, шер Манастын эч нерседен кайра тартпаган, жалтанбаган ченде жок баатырдык жүрүм-турумун ич жактан мотор сындуу айлантып, түпкүрдөн күч-кубат берип турган нерсе – бул улуу патриоттун өйдөкүдөй АТА ЖУРТ боштондугунун философиясы. Манастын шердигин, эрдигин ичтен жөлөгөн, ысымын кылымдардан кылымдарга даңазалаган, баатырды бийик деңгээлдеги руханий чокуга көтөрүп чыккан кудуреттүү күч - анын дал ушул мекенчил улуу философиясы болуп саналат.

3. Манас кантип тарбияланган?

Жаш Манастын патриоттук идеяларга, ишенимдерге, мекенчил философияга, атуулдук адеп-ахлакка кандай жолдор менен өсүп келгендиги, ага кандай тарбия факторлору таасирин тийгизгендиги, кандай чөйрөдө, кандай социалдык-руханий кыртышта көгөрүп көктөгөндүгү жөнүндө мисалдатып, кененирээк кеп салуунун зарылдыгы бар.

А) Жакыптын “Алиппеси”

Эстутум, тагыраак айтканда, тарыхый эстутум дегеле жарык дүйнөдө адамды айбандан айырмалап турган, адамдын адам экенин таанытып турган эн тамга. Эстутумсуз - адам жок, адам коому да жок. Адам өзү социалдык тарыхтын туундусу. Тарых менен тагдырлаш, ата-бабалары менен киндиги туташ экендигин киши эстутум аркылуу тааныйт. Эстутум аркылуу тарыхтын кербен көчүнүн жолунда, муундар аралык өтмө-катыштыктын тутумунда өзүнүн ордун, ким экендигин, милдети кайсы экендигин андап билет, бүгүнкүсүнө жана келечегине баам салат. Эстутум даанасын айтканда, адам баласынын жашоосунун формасы жана өзүн-өзү сактоосунун органы. Эстутум коомдогу уламалуулуктун ар дайым тынымсыз иштеген жана күн-түн чыңалууда турган механизми. Манас доорундагы кыргыз социуму тарыхый эстутумдун ушундай түрдөгү улуу маңызын көкүрөк-көөдөнү менен туйбай, даанышман акылы менен андабай койбогон. Көчмөндөр цивилизациясында кишинин эстутуму анын адам жана атуул экендигинин критерийи катары каралган. Кишинин жети атасын билгендиги анын жамааттын мүчөсү болууга татыктуулугунун көрсөткүчү болгон. Ал эми жети атасын билбеген пенде кыргызда “Түбүн тааныбаган түпсүз кул” аталып, башы кара, буту айры макулук катары саналган, шылдыңдоонун жана келекелөөнүн объектисине айланган. Өтүмүш тарых кийинки замандардагыдай летописерде, китептерде сакталбагандыктан, кыргыз көчмөн коомунда тукумдардын тарыхый акыл-эсин оозеки сөз менен түптөө озуйпасынын өтө актуалдашып, алдыңкы планга чыгып келишин шарттаган. Мындай жагдайдын өзү тарбия иши жаатында чүрпөгө, “туякка” биринчи иретте, урук-тукумун, тегин таанытуу, тарыхты, өтүмүштү таалимдөө усулунун активдүү аракетте турушуна алып келген. Мына ошондуктан “Манас” дастанында бала Манастын социалдашуу процессинде тарыхты таанытуу усулунун биринчилерден болуп кызматка чегилишин мыйзамченемдүү нерсе катары кабылдайбыз.

Бай Жакып зарлап жүрүп тапкан чүрпөсү Манасты маңдайына отургузуп алып, моминтип саймедиреп турат: **“Чоң атаң аты Ногой деп, каратып турду Кашкарды, Кара-Шаарга жеткенче, хан атаң Ногой башкарды, балам, бабаң Ногой тушунда, согушкандар сойлогон, лоп жакасын жердеген, ойротко намыс бербеген”...** Андан ары карай **“түнкү атабыз Каракан,**

Каракандан Огузкан”... деп узун сабак сөзгө түшөт. Жакып баланын адам болушу түбүн таануудан башталат деген терең ишенимде. Ошондуктан Жакыптын бул сөзү чүрпөсүн алаксытуу үчүн айтылган жан гана жайынча кооз кеп эмес, Манастын кишилик келечегин түптөө үчүн чын дилден күйүп-бышып сүйлөгөн атанын тарбия камкордугу. Азыркы тил менен айтканда, тарыхый эстутумду каймактатуу Жакып ата үчүн бала тарбиясынын биринчи алиппеси. Бала Манас ушинтип адегенде Жакып атасынын “оозеки мектебинен” окуп, анын жети ата жөнүндөгү “алиппеси” менен таанышат.

Б) Александр Македонскийдин тарбиячысы Аристотель болсо, бала Манастын башкы таалимчиси ким болгон?

Манастын таалим-тарбиясында жана аны уюштурууда Акбалта зор роль ойнойт. Акбалта деген ким? Акбалтанын башчы, жетекчи, хан деген расмий статусу жок. Бирок, азыркыча айтканда, ал Алтайдагы кыргыздардын формалдуу эмес лидери. Алтайдагы кыргыздар Акбалтанын айланасына баш кошкон. Ошон үчүн ал эпосто “Абакең Балта ак жолтой, сүйлөгөнү – жарыя, калың кыргыз ичинде, кадыры бийик карыя” деп мүнөздөлөт. Акбалта туш-тушка таруудай чачылган Ала-Тоолук ак калпак элдин кайрадан ата-мекенин табар күнү, кайрадан жыйналып биригер кези, кулчулуктан кутулар учуру жөнүндө көзүнөн жаш кылгыратып кыялданат, толгонот, ою оңго, санаасы санга бөлүнүп, күйүт чегет. Ошондуктан ал Чыйырды алп бала төрөгөндө өзүнүн кыраакы, сынаакы көзү жана көрөгөч туюму менен перзенттин “мал багар уул эмес, эл багар уул” болоорун, алды жакта жалпы журтка бир жакшылык келерин сезип, “арстан тууган шер келди, кабылан султан эр келди, киндик кесип, кир жууган, жерди табат экенбиз, паана берип жараткан, элди табат экенбиз” деп, терисине батпай барбаландап кубанат. Акбалта жалпы улуттук масштабда ойлонгон патриот-лидер, саясатчы, Алтайдагы кыргыздардын идеологу. Ал туулгандан тарта эле Манасты өзү баш болуп, өзгөчө көзөмөлгө, камкордукка алат. Акбалта Жакыпка тууганчасынан моминтип жашыруун кеңешин айтып турат: **«Бир адамга туйгузбай, издегенге билгизбей, ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы, билбегенди билгизип, минтип жолго салалы,**

туйбаганды туйгузуп, туура жолго салалы». Демек, бала кезинен тартып Манастын руханий тарбиячысы айыл аксакалы акылман Акбалта болгон дешке толук негиз бар. Өйдөкүдөй тарбия мүдөөсү жана милдети чындыгында ошол туштагы кор болгон кыргыз журтунун оор социалдык абалынан туулган социалдык заказ эле. Мына ушундай таалим-тарбия, стратегиясынан чыгып, Акбалта Манастын тарбиясын эне-атасы менен кошо активдүү түрдө колго алып, бул иште Жакыпка бирден бир кеңешчи болуп, биринчи кезекте элдин баатырдык жана трагедиялуу тарыхынын мисалдарында баланын ар намысын, патриоттук аң-сезимин ойготууга, алдыда турган жалпы улуттук милдетти акырындап туюнтууга, анын мекенчил философиясын түптөөгө күч үрөбөй койбогон. «Туйбаганды туйгузуп, туура жолго салалы» деген Акбалта көкүрөгүн өрттөп, көкөйүнөн чыкпаган кечээки Алоокенин кандуу чапкынын Манаска кантип кан-какшап айтпай коё алат. Бул тарыхты балага айтканда, анын сакалы ылдый жаш куюлуп турганын көз алдыңа элестете бер. Акбалта «Манаста» «жазы жаак, жалпак тил, жаңылбаган чон чечен» деп сыпатталат. Демек, ал ар кандай тарыхты кызыл тилин сайратып, көркүнө чыгарып, жугумдуу кылып айта билген. Акбалта өзүнүн ташка тамга баскандай сүйлөгөн чечендиги менен кыгтайлардын Ала-Тоого кантип карантун салганын, каардуу жоого каршы өзү баш болгон кыргыздардын акыркы күчүн жыйнап, кантип көтөрүлгөндүгүн, адилетсиз душмандын кыргызды кантип канга боёгондугун, олжолоп беш көкүлдүү кыз алганын, тамдын баарын кулатканын, талдын баарын сулатканын, кайгы-касиреттин күчүнөн карагай ыйлап, тал ыйлаганын, каргылданып чал ыйлаганын, калайык-журттун баары ыйлаганын, жайнап жаткан кыргыздын жаккан отун өчүргөнүн, жалпы баарын көчүргөнүн жаш Манастын алдына жайып таштаган.

Мына ошентип, калайык-журттун баштан кечирген мүшкүлдүү тарыхы жөнүндөгү Акбалта чечендин «Жүлүнгө жетер кеп айткан, жүрөгүн өрттөп бек айткан» аңгемелери Манастын алдыда баштала турган Ата Мекен үчүн күрөшүнүн мотивациясын алдын ала даярдайт. Ошондой эле, жаш Манастын күрөшчүл жүрүм-турумунун ички мотивациясынын түптөлүшүнө атасы Жакыптын «Балам, чачылган сенин тууганың, менин чамам кетип турганым, эл журтумдун жогунан, дүнүйө мага болду тар» – деп,

басса-турса санааркап кейип турганы, энеси Чыйырдынын калмак-кытайдын кыргыздын башына салган алааматы тууралуу:

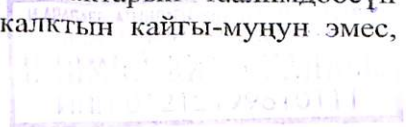
“Кыздарын тартып алгандай,
 Кыргызыңа кас болгон.
 Айрыкча сени туулат деп
 Кылбаганы аз болгон.
 Түлкүдөй жортуп жүгүргөн,
 Тирүүлөй катын сойдурган.
 Как жарышып киндиктен,
 Карындан бала суурушкан.
 Кара жерди кызартып,
 Кан менен чопо жуурулткан.
 Кыргызды чилдей таратып,
 Бүт чыгышка кондурган.
 Айдап эчен эренди
 Ар кайсы жакка кул кылган” - деп, бир айтып бир койбой, эки

айтып

эки койбой, отурса-турса баласына жомоктоп күйүп-бышканы да өбөлгө-түрткү болгондугун айта өтөлү. Сегиз жашынан баштап айтылуу Ошпурга койчулукка берилиши да, бала Манастын атуулдук жактан тотукушуна себепчи болгондугун эске түйүшүбүз керек. Ошпурдун колунда жүргөн кездеги эмгек тарбиясынан чыккан натыйжа эпосто бир-эки сап менен жалпыланып: “Ошпурга барып эр болду, эр уулу менен тең болду” деп жыйынтыкталган.

В) Акбалтанын оозеки “окуу китептери”

Манасты Алтайда эл хан көтөргөндө да, жаш баатырды “Ак кийизге” Акбалта өзү жетелеп келет. Жакыптын уулу хан болуп, «ак калпакты кийип, алчайып атка минип» чоң атасы Ороздунун көк туусун көкөлөтүп көтөргөндө да, Акбалта даанышман «бала каздай баркылдап, ак сакалы жаркылдап, абалкыдан кеп баштап, акырын сүйлөп бек таштап», тарых сабактарын таалимдөөсүн уланта берет. Бул жолу ал Манаска калктын кайгы-мунун эмес,

каарман рухун жомоктоп айтып, кыргыз үчүн кан-жанын берген чыгаан эрлерди даңазалап, жаш баатырдын аң сезимине жана жан дүйнөсүнө бекем рухий-патриоттук таяныч табуунун камында болот. Ушул жерден бир ойду кыстарып айтып өтүүгө туура келет. Биздин оюубузча тарыхты окуп-үйрөнүүдө ар кандай фактылардын, цифралардын тизмегин, окуялардын хронологиясын жаттоого караганда, ошол тарыхый окуялардын чордонунда туруп, башкы ролдорду ойногон үлкөн инсандардын өмүр-тагдырына, жан дүйнөсүнө сүнгүп кирүү тарыхтын мазмунун түшүнүүдө көбүрөөк пайдалуу болоор. Анткени тарыхый мезгилдин тенденцияларын, алга карай умтулган пафосун, духун, психологиясын, элдин эркиндик, жакшылык, келечек үчүн болгон күрөшүнүн маңызын тарых «сахнасынын» дал ошондой борбордук каармандары өздөрүндө көтөрүп алып жүрүшөт. Тарых инсандар аркылуу бизге чыныгы жүзүн ачып берет. Ошон үчүн «тарыхты терең үйрөнүп билүү үчүн Адам – эң сонун объект. Акылгөйлүк менен айтылган, жазылган биография – бул өзүнчө эле бир окуу китеби. Ал «окуу китебинен» биз кандай мораль менен жашоо туура болорлугун андап түшүнөбүз. Тарых өзүнүн тарбиялык кызматын дал ушул жерден эң жакшы өтөй алат» - деп, окумуштуу А.В. Гулыга абдан туура жазат. Бул кыстырма сөз Акбалта насыятчынын өтүмүш-тарыхты таалимдөөдө кеп объектисин тандай билген көсөмдүгүн байкоодон улам чыгып отурат. Акбалта тарбиячы кыргыз эли үчүн каруусун казык, башын токмок кылып кызмат өтөгөн мурунку – кийинки көк жал баатырлар жөнүндө Манаска, образдуу айтканда, бир нече оозеки «окуу китебин» тартуу кылат. Гулыга жазгандай, акылгөйлүк менен айтылган Кошой баатыр тууралуу оозеки «окуу китепти» өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болор эле. «Кара тилин кайраган кара жаак» аталган Акбалта Кошойдун тагдыр-таржымалы, каарман өмүр өрнөгү жөнүндөгү санжыра-санатын Манастын кулагына кумдай куюп насыяттайт.

Г) Ак калпак кыргыздын али Кошою – жаш Манастын идеалы

Ак балтанын али насыяты бул:
 Катагандын кан Кошой
 Белгилүү болгон эр ошол,
 Белге тануу шер ошол.

Кененче керчөө тон кийген,
Кер кабылан ат минген,
Азар түмөн кол чыкса,
Айгай салып бир тийген,
Байланып калган базардын
Багын ачкан эр Кошой,
Туруп калган Турпандын
Тушун ачкан эр Кошой.
Чокморуна чок чыккан,
Чок жарылып от чыккан,
Кармаганда кан чыккан,
Тиктегенде жан чыккан
Тоодой болгон күрсү алган,
Тоону Кошой бир салган.
Тоону Кошой бир салса,
Тоону кылган таш-талкан,
Абаң Кошой эр ошол,
Арбагы бийик жан ошол.
Жети өзөндөй кайран жер
Эби менен жер кылып,
Азган-тозгон кыргызды
Эптеп жүрүп эл кылып,
Теликуш таптап куш кылып,
Тентиген жыйнап журт кылып,
Коргонду таштан салды, дейт,
Азган-тозгон кыргызга
Абам Кошой карыя
Башчы болуп калды, дейт.
Алагар көзү чолпондой,

Ай кулагы калкандай,

Бендеден артык шер ошол.

Балам, Манас, угуп ал,

Акбалта айткан кеп ошол.

Алоокенин кызыл кыргынында кызыл өрт болуп күйүп, жоо менен кашык каны калганча салгылашып, жетимиш жеринен жараланса да, урушун улантып, кийин кыргын басылганда да баскынчыларга өжөрлөнө моюн толгоп, өз жеринде кала берген, калып гана жөн болбой, Ат-Башыгы коргон салып, бирин – серин кыргызды жыйнап, аларга арка-тирек болуп, кытай-калмак бийлиги менен айтышса айтыша, салышса салыша кетип, кыргыз элинин бар экенин билгизип, Ала-Тоону жетимсиретпей, калкынын көрөңгөсүн сактап жашап турган Кошойдун каарман жүрүм-туруму адамды айран калтырбай койбойт. Эмне деген патриотизм, эмне деген мекенчилдик! Өзүнүн өмүрү менен өзөктөш, тагдыры менен тамырлаш ушундай көкжал патриоттору бар болгону үчүн кыргыз эли «бороон-чапкында» өлбөй –житпей, жоюлуп-жоголбой тирүү сакталып калган тура. «Эрди эл таптайт, элди эр сактайт» деген макал – бул улуу чындык.

Анан калса, мобу алдыга тартылып өткөн Кошой жөнүндөгү эпикалык саптардын адабий жагына да назар бура өтөлүчү. Бул эмне деген укмуш сүрөт. Караныздарчы, Кошой кандай гана образдуу сөз боектору, кооз метафоралар жана фразеологизмдер, эпитеттер жана көркөм салыштыруулар менен шөкөттөлгөн. Ташка тамга баскандай, кыска жана нуска курулган биртике эле ыр саптарына элдик инсандын бүтүндөй бир бейнеси, баатырдык баяны сыйдырылган. Үнүлүп тиктесек, саптардын арасынан жана подтекстинен эмне деген дүйнө, не деген келбет, не деген кулк-мүнөз, не деген күч-кубат, не деген сүр жана каарман рух көөлгүп жатат. Муну миниатюрадагы роман десек да болор эле. Мындай классикалык көркөм портрет дүйнөлүк адабиятта сейрек кездешчү көрүнүш десек болот.

Албетте, Акбалта турмушта бул бейнени кеңейтип, Манаска деталдаштырып, мисалдаштырып, кең-кесири далилдеп, узун-сабак тарых кылып, күн-түндөп айтпай койбогон. Акбалтанын бал тилге

салып, чын пейли менен төгүлүп, бирде Кошойго сыймыктанып, бирде ага суктанып айткан тарыхы Манас үчүн чынында эле өзүнчө бир ачылыш болуп, кайталангыс бир «окуу китебинин» ролун ойноп, анын акыл-эсине жана жан дүйнөсүнө терең из калтыргандыгы байкалат. Муну эмне менен далилдөөгө болот? Муну кыйыр жол менен ырастап берсек болот. Маселен, Алтайдан Ала-Тоого биринчи жолу келген жаш Манас менен Ат-Башыдагы Кошой дөөнүн алгач ирет жүздөшкөн учуруна байкоо салып көрөлү. Буга чейин көзү көрө элек адамдын алдында ийилип, бүгүлүп көрбөгөн жаш баатыр Манас Кошойго бет келгенде үзөңгүнү теппей атынан ыргып түшүп, эки колун бооруна алып басып келип, ат үстүндөгү аксакалды кучактап, жетине албай моминтип барбаландап турат: **«Абам Кошой карыям, айла тапкыч олуям, өйдө турсам өбөгүм, ылдый тартсам жөлөгүм, астыга салсам ак жолум, аркамда жүрсө сан колум»**. Бул эң кымбат, эң асыл сөздөр Акбалтанын Кошой туурасындагы жанагы аңгемелери учурунда Манастын жан дүйнөсүн сыйкырлап, арбап алгандыгын, Кошойдун элеси анын жүрөгүнүн түпкүрүнөн орун алгандыгын, Кошойдун өрнөгүнөн улам Манастын өз ичинен нечен ойлонуп, нечен толгонгондугун, Кошойго ичинен ыйыгындай ишенип калгандыгын, Алтайда жүргөндө эле бул улуу инсан жаш баатырдын пир туткан идеалына айлангандыгын өзүнөн өзү көрсөтүп турбайбы. Кошойдун баатырдык тарыхы аркылуу Манас кыргыз элинин душманга багынбас, кулчулук менен келише албас өжөр, каарман рухун тааныган.

Кыскасы, жыйынтыктап айтканда, Жакыптын, Чыйырдынын, Акбалтанын жети атаны жеткизе айтып, тарыхты таасын таржымалдап сүйлөп, калкына калка болгон улуу эрендер тууралуу саймедиреп таалим бергени Манастын патриоттук нукта социалдашуусунда жана атуулдук – граждандык аң сезиминин түптөлүшүндө зор роль ойногон дугун туюуга болот. Баатыр ата-бабаларынын жана кыргыздын эл-жерди коргогон көк жал эрлеринин өрнөктөрү жан дүйнөсүнө терең из калтыргандыгы Манастын чын жүрөгүнөн айткан төмөнкү сөздөрүнөн көрүнөт:

Каптаган жоого алдырбас,

Баатырын көрдүм кыргыздын.

Ашуудан бутун тайдырбас,

Акылын көрдүм кыргыздын.

Бороондуу күндө буюкпас,
Дөөлөрүн көрдүм кыргыздын.
Аз болсо, көптөй көрүнгөн,
Өнөрүн көрдүм кыргыздын.

Д) “Элдик мектептин” таалими

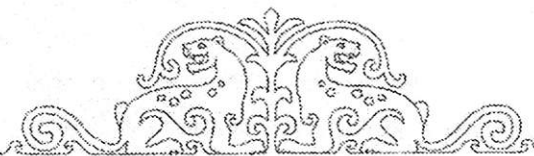
Жаш Манастын тарбиясына, Жакып, Ошпур, Чыйырды, Акбалта сындуу элдик педагогдордун максат көздөп жүргүзгөн таалими гана эмес, элдик турмуштун өзүнүн уклады, элдик менталитет, элдик моралдын атмосферасынын өзү астыртан таасирин тийгизгендигин да айтпай коюуга болбойт. Тэ илгертен кыргыз социумунун жашоо образы өзүнүн коллективисттик мүнөзү менен өзгөчөлөнүп келген. Бул чөйрөдө “Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт”, “Эл ичи алтын бешик”, “Элинен безген, эр оңбос, көлүнөн безген каз оңбос”, “Элден безген – эр эмес”, “Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол”, “Жаман киши өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы киши эл камы үчүн жүгүрөт”, “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деген сыяктуу макалдар абдан популярдуу. Бала Манас кенедейинен дал ушундай ойлонуу ыгы үстөмдүк кылган социалдык кыртыштын абасы менен дем алып чоңойду. Манас баатырдын корпоративдик-коллективисттик, элчил, көпчүлүкчүл, коомчул моралынын түптөлүшүнүн социологиялык-маданий тамыры, мына ушинтип, бир жагынан Алтайдагы ак калпак журттун этникалык жашоо образында жана рух менталитетинде жатат.

Е) “Жети Атанын” өрнөгү

Манастын мекенчилдик тарбиясына келгенде мына бул факторду да байкабай коюуга мүмкүн эмес. Кайрадан каарманыбыздын ата-тек гениалогиясына кайрылалы. Манастын түп атасы **Каракан**,

МАНАСЧЫ САЯКБАЙ

Каракандан Огузкан, Огузкандан Аланча кан, Аланчадан Байгур менен Уйгур, Байгурдан Бабыр, Бабырдан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, Көгөйдөн Ногой, Ногойдон Орозду чоң атасы. Ушул ата-бабаларынын бардыгы кезегинде Азиянын мейкиндерин чандаткан, азуусун айга жанган баатыр, падыша, хан, ажо болушкан. Элин “тумшуктууга чокутпай, туяктууга тептирбей” калкалап, журтунун таянган тоосу болуп, атак-даңктары ай-ааламга угулуп, дүйнөдөн дүңгүрөп өтүшкөн. Чоң аталары жөнүндөгү атасы Жакыптын аңгемелери, эл ичиндеги даңаза сөздөр бала Манастын жан дүйнөсүнө ата-тегине сыймыктануу сезимин астыртан жаратпай койгон эмес. Акылдуу бала ата-бабаларынын даңкына татыктуу тукум болуу тууралуу ичинен кыялданбай койбогон. Бекеринен он эки жашар Манас илгерки Ажо, Хан, Бек болгон бабаларына, Орозду чоң атасына кыялында окшошкусу келип: “Төрөм деп айт мени”, “Баатыр деп айткын мени” деп, жанындагы балдарга тамашалап кайрылбаса керек. Бир сөз менен айтканда азуусун айга бүлөгөн даңктуу баатыр чоң аталарынын өрнөгү бала-барчын небереге дем-шык берип, ар намысын ичтен козгоп ойготуп, анын маңдайында маяк болуп күйгөн. Баатыр ата-бабаларынын таржымалынын мисалында тарыхый эстутумга тарбияланган Манас: “Биздин элди сурасаң, баатырлар менен жүрөктөш, балбандар менен билектеш, эрендер менен маңдайлаш, чечендер менен таңдайлаш, бөрү жалдуу кабылан, бөтөнчө эл-журт олуя, беттеп адам барбаган”, - деп бекеринен сыймыктанып айтып турган жок.

И) Жаш Манастын жоокердик – аскердик өнөрдү үйрөнүшү

Манастын ата-бабалардын салтындагы аскердик, согуштук өнөрдү үйрөнүп, өздөштүрүшүндө да Акбалтанын ролу зор болгонун аңдап билсек болот. Ырас, эпосто Акбалтанын Манасты уруш өнөрүнө көнүктүргөнү жөнүндө көрүнөө турган фактыларды табуу кыйын. Бирок дастандын эпикалык саптарынын ары жагында катылып жаткан подтекстке шыкаалап карап, айрым окуяларга

талдоо салып, көмүскөгө жашынган логиканы ээрчип ой чуркатсак, биз издеген нерсенин башы айкындалып, ачыкка чыга келет. Акбалтанын жогорудагы “ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы” деген сөзүн кайрадан эске түшүрүп көрөлүчү. Кытай-калмакка окшогон күчтүү жоо менен “азуулашууга” даярдоодо Манаска аскердик-согуштук өнөрдүн сырларын үйрөтпөй коюу мүмкүнбү? Бул жерде “ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип” деген сөздөрдү буквалдуу түшүнбөө керек. Каймана айтылган бул фразеологизмде Манасты аскердик искусствого көнүктүрүү, машыктыруу идеясы бугуп жатат. Ал кандай искусство? Кыргыздардын өзүнүн аскердик өнөрү бар беле деген суроо туулбай койбойт. Мындай суроого “Манастагы” төмөндөгү фактыны негиз кылып, ой жүгүртүү аркылуу жооп табууга болор эле. Эл мугалими Бектур Исаков “Көкөтөйдүн ашындагы” бир сейрек кездешкен кызыктуу жана таңгаларлык окуя тууралуу минтип чечмелеп жазат: “Көкөтөйдүн ашындагы элге жоокер оюну тартууланат. Манас доолду карс урганда, чоролор эки жак болуп бөлүнөт. Кайра доол дүп эткенде, мылтык атылып, чоролор аттан кулайт. Кайра дагы доол урулар менен, жерде сулап жаткан чоролор “тирилип”, үзөңгүгө бут салбай, көз ирмемде атка ыргып минишет. Дагы доол! Кыргыз тебетейин көккө ыргытат. Бакай атканда, ылдыйлап келаткан тебетей кайра көккө көтөрүлөт. Улам ылдыйлаганда, чоролордун бири атып, ошентип, эт бышымча тебетей түшпөйт. Дагы доол урулганда, чоролор 21ден төрт тонко бөлүнөт. Улам доолдун кагылышы менен бир топ найза менен сайып түшүрүлсө, экинчи топ көзгө илешпеген тездик менен чоролорду кайра атына мингизип өтүшөт. Дагы доол кагылып, эки тарап бетме-бет алаңгир жаа менен атышат, ошондо чоролордун башындагы туулганын чачыктарын гана жебелер кыркып түшөт. Мына, чеберчилик деп, көзгө атар мерген деп ушуну айт! Чачыктын боосу кылдай ичке, ошону үзө атыш, болгондо да бири эмес, барынын тең ушундай өнөр бийиктигине көтөрүлүшү жаа атып машыгуунун канчалык

сапаттуу болгонунан кабар берип турат. Анан дагы доол кагылат. Чоролордун арасында кылычташуу, айбалта чабышуу. Бирок чапчаңдык менен кыймылдаган чоролор денесине кылыч да, найза да, айбалта да тийгизишпейт. Мына ушундай жоокер оюнун өткөрүү Көкөтөйдүн ашына “кыргызды тынчтыйпыл чаап алам” деп, адегенде казандагы этти талап жештен баштаган душманды сестентет” (Б.Исаков. Манас таалими. Бишкек, 2008, 40-бет.) Мындан улам эмнени айтууга болот? Көкөтөйдүн ашында бул адамдын оозун ачырган аскердик өнөрдү демонстрациялап көрсөтүүнүн башында Манас баатыр өзү турат. Доолду дүңгүрөтө кагып, белги берип, көрсөтүүнү жөнгө салып турган өзү. Демек, бул өнөрлөрдү чоролорго үйрөтүү ишинин башында да Манас өзү турган деп айтууга негиз бар. Өзү да мындай согуштук өнөрлөргө: жаа атууга, кылыч чабууга, найза саюуга жана башка аскердик ыкма-амалдарга машыктырылгандыгы терең баам салган кишиге байкалып турат. Эгерде бул өндүү жоокердин искусствого бала кезинен үйрөтүлбөгөн болсо, анда жаш баатыр Манас Алтайда калмак-кытайдын түркүн баскынчылык согуштарда “алчы-таасын жеп” такшалган Кочку, Жолой, Нескара сыяктуу шааларын жана алардын машыккан жоокерлерин жеңе албас эле. Жолой, Кочку сыяктуу күчтүү, балбан баатырлар менен Алтайда беттешкен учурда жаш Манас аларга жебедей атылып барып, “андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча” найза сайып, өзүнүн сайышка ашкере ыкчылдыгын көрсөтөт. Каман алп деген калмактын баатыры менен беттешкенде анын төбөсүндөгү чачын көз ирмемде уучтай салып, Айманбоздун үзөңгүсүнүн боолугуна үч ирет орой чалууга үлгүрүп, атка сүйрөтүп кетет. Манас жамбы атканга дагы жаш кезинен машыкканы байкалат. “Көкөтөйдүн ашында” ат үстүндө чаап баратып, ак келтеси менен жамбыны үзө атып, жамбы жерге түшкөнчө кыргызча аны илип кетет. Анын Алтайдагы бала чоролору дагы найзага ыкчыл.

Илгери элибизде өспүрүмдөр, жигиттер ойной турган эр сайыш, эңиш, жамбы атмай, көк бөрү, күрөш, аркан тартмай, тыйын эңмей,

ордо, шабиет, теке чабыш, укурук салмай, кыз куумай, жөө жарыш, ат үстүндө ойноо, оромпой тебүү, жаа атмай, найза ыргытмай, жөө оодарыш, кылыч чабышуу, оодарыш, төө басмай, кара казак ж.б. спорттук, жоокердик өнөрдүн сырларын, амал-айлаларын, ыкмаларын үйрөтүүчү оюндар болгон. Өспүрүм Манас Ошпурда койчулукта жүргөн 4 жыл ичинде ушул оюндарды ойноп, машыкпай койгон эмес.

Ошпурга Манас барганда,
 Кырк бала жыйнап талаага,
 Койду союп той кылды,
 Торпок минип топондоп,
 Толгон бала чогулду.
 Айталаага кырк таман,
 Кадимки ордо чийдирип...
 Этке тойгон кырк бала,
 Жөө кунан чаап бакырат.
 Астыга чыгып келгени,
 “Манастап” ураан чакырат.

Эпостогу бул саптар Манастын козу-кой гана кайтарбай, жогорудагы саналып өткөн оюндардын мектебинен өтүп жаткандыгынан кабар-элес бербей койбойт.

Жогорудагыдай аскердик-жоокердик өнөрлөргө Алтайда Манасты жана анын “бала чоролорун” үйрөтүүнү, машыктырууну уюштуруу ишинин башында “**Ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы**” деп баланын тарбиясы үчүн күйүп-бышкан Акбалта турган десек жаңылышпас элек. Мындай аскердик өнөрлөрдү кытай баскынчыларына каршы Ала-Тоодо элдик көтөрүлүштү жетектеген мурдагы жоокер Акбалта билбеген деп айтышка негиз жок. Манастын баатырдык келечегине терең ишенген Акбалта баланы төрт жыл бою Ошпурдун колуна берип коюп, жөн жата берчү жан эмес эле. Акбалта көк жал балага тез-тез каттап, Ошпур менен бирге насаатчылыкка активдүү катышып, керектүү кадис адамдарды таап, Манасты аскердик-согуштук өнөргө таптоону колго алган дешке негиз бар. Байкасак, жанагы “Ошпурга барып эр болду, Эр уулу

менен тең болду” деген кенедей эки сапта чоң подтекст жана логика бугуп жатат. Бул саптар бала Манастын жоокердик-аскердик өнөрдү үйрөнүп, эр деп айтарлык болуп, тапталгандыгын астыртан каңкуулап, ишаралап турбайбы. Чындыгында, акылман баатыр Акбалта Алтайда бала Манастын бардык жагынан мугалими болгон дешке негиз бар.

Й) Тарбия таптаган Манастын атуулдук толгонуулары жана санаркоолору

Мына ошентип, Манас психологиялык жактан караганда, өзүнүн жеке ата-тегинин жаркын өрнөктөрүн жолдобой коюуга акым жок деп туюнган жана ата-бабаларынын патриоттук, мекенчилдик салты, руху менен жашоо жаш баатырдын мүдөөсүнө жана ар-намысына айланган. Манастын ички толгонууларына жана санаркоолоруна көңүл буралы. Намысы тынчтык бербей: «Атым өчүп калбайбы, атамдан калган Ала-Тоо, Алтайдан калбай албасам», - деп жаш баатыр дайыма ичинен толгонуп, азаптанат. Өз ата конушунун бирөөлөрдүн бийлиги алдында калганына катуу чычалап, ичи өрттөнүп: «Жердеп турат жеримди, ээлеп турат элимди, Текес менен Алооке, кетирип турат кебимди», - деп дамамат бармагын тиштеп, түтөп турат. Ала-Тоонун, Анжиян менен Капшкардын душмандын таман алдында жатышын өзүнүн жеке инсандык ар намысынын тепселип жатышы катары туюнуп, эч бир жаны жай албайт. Анжиянды басып жаткан Алоокеден улам: «Атамдан калган жеримди, алдырып коюп Кытайга, аңкайып кантип турамын», «Кызыктуу жерди алдырып, кыргыз уулу болгончо, кырылып жатып калалык, кайтарып жерди албасак, кан жөткүрүп калалы» - дейт ал муштумун таштай түйүп. Мына, караңызчы, күчтүү эмоция менен коштолгон бул сөздөр атуулдук-жарандык-патриоттук терең толгонуулардын жана санаркоолордун бийик көрсөткүчү эмей эмне?

К) Жаш баатырдын Анты – тарбиянын ажайып “АЛТЫН ТААЖЫСЫ”

Манастын эл алдында берген төмөнкү Анты анын намыскөй, патриоттук рухунун, жарандык аң-сезиминин эң бийик чокусун мүнөздөйт:

«Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!
Көкө Теңир өзү урсун!»

Мынакей, таалим-тарбия деген нерсенин улуу күчү жана керемет натыйжасы. Тарбиянын колунан бардыгы келет деген кеп чын экен го. Элдик педагогиканын тарбия мектеби кандай жалындаган мекенчил патриотту жаратып таштаган. Манастын бул Антын – тарбиянын ажайып “алтын таажысы” десек жаңылышпас элек.

Манас ушул Антына бекем туруп, кара башын курман чалбадыбы. Ата журтту баскынчы жоодон куткарып, элин боштондукка чыгарып, «Кулаалы жыйып куш кылып, куранды жыйып журт кылып», эгемендүү кыргыз мамлекетин түзгөндүгү, уулдук ар-намыстын жана мекенчилдиктин туусун бийик көтөргөндүгү үчүн калайык-калкыбыз, жарандарыбыз Манаска ыйык АТА катары карап, ага сыйынып калышкан. Манастын эл-журтуна кылган кызматынан улам улуу Ф.Достоевскийдин: “Өзүнүн жеке пайдасын түк ойлобой, өз ыктыяры, жан дүйнөсүнүн, жүрөгүнүн чакырыгы менен көпчүлүктүн жыргалы үчүн өзүн курмандыкка чалып жаткан адамдан жогору турган асыл керемет барбы, бу дүйнөдө”-деген сөзүн эске түшүрүүгө аргасызбыз. Манастын өрнөгү – түбөлүктүү рух кенчибиз, патриоттук өчпөс маягыбыз!

Л) Тарбиянын жакшысы – тагдырдын ачкычы

Акырында, эми мобу маселеге токтололу. Жаш адамга берилип жаткан тарбиянын жакшысы, албетте, тагдырдын ачкычы. Бирок тарбияны канткенде жакшы дейбиз? Педагогиканын тили менен айтканда, бала тарбиянын объектиси гана болбой, анын субъектиси да боло алганда тарбияны жакшы десек болот. Башкача айтканда, өзгөлөрдүн берген тарбиясына тарбиялануучунун өзүнүн акыл түйшүгү, ой мээнети, аң-сезимдүүлүгү, өзүн-өзү тарбиялоо боюнча жекече күч-аракети жуурулушушу керек. Тарбиялануучунун акыл-эс жигердүүлүгү, субъективдүү активдүүлүгү, демилгелүүлүгү, аң сезимдүү умтулушу болмоюн жалаң тыштан көрсөтүлгөн таасирлердин күчү менен баланын тарбиясы көгөрүп-көктөп кете албайт. Тарбия өспүрүмдүн өзүн өзү тарбиялоосу менен коштолгондо гана көркүнө чыгып, жогоруда айтылгандай, тагдырдын ачкычы болуп бере алат. Ушул көз караш менен караганда, Манастын тарбияланыш таржымалынын дагы бир кеп боло элек кыры, аспектиси жөнүндө кыска, нуска сөз салып өтүүнүн зарылдыгы бар.

Немистин улуу ойчулу Гётенин “Ойлонуу, ой жүгүртүү – бул эң татаал эмгек” деген сөзү бар. Ал эми В.А.Сухомлинскийдин “Айрым тарбиячылардын эмгекке, эмгек тарбиясына примитивдүү карашкандыгы таңгалдырат. Кээ бирөөлөр адам колуна күрөк-кетменди же шыпыргыны алган жерден эмгек башталат деп ойлошот. Эмгек деген – бул күрөк же соко гана эмес, ал – ойлонуу-толгонуу, акыл жүгүртүү дагы (В.А.Сухомлинский. Как воспитать настоящего человека – Москва, Наука, 1990, 97-бет) деген сөзүн да эске түшүргөнүбүз ылайык. Ушул ойлорду ээрчий айтсак, жаш Манас күчтүн гана баатыры эмес, акыл эмгегинин да баатыры болгон деп айтууга туура келет.

Эпостун сюжеттинен жана көркөм тексттеринен Манастын акыл-эси бала күнүнөн тартып өмүрүнүн акырына чейин тынымсыз изденүүдө, ар дайым бийик чыңалуу абалында болгондугу айкын туюлуп турат. Кыргызды бир кезде кыргынга учураткан, азыр болсо Анжиянда тактыда отурган кытайлык Алоокеге каршы аттанардын алдында Манастын абал-жагдайы бул: “Жаны калбай аянып, жатпай чыкты үч күнү, жалаң кылыч таянып, чыканак

жерге салбады, чырма этип уйку албады”. Мына ушинтип, Манас кылычын таянып, үч күн, үч түн уктабай тирмийип ойлонуп, башын катырып, саргарып санаа чегип, тогуз толгонуп, өзүн өзү кыйноого салган. Бала Манас эпосто “Пендеден артык туулган”, “баш териси, турпаты башка” делип мүнөздөлөт. Ошол табиятынан өзгөчө артык жаралган, “турпаты башка”, оргуштаган акыл жөндөмү менен Манас кулунчак кезинен эле алдыга суроо коюп, собол таштап, жооп издөөгө, жашоо-турмуш маселелерин талдап-талкуулоого ык алып, тарбиячылардын берген багытын чап кармап, зарыл коомдук-турмуштук түшүнүктөрдү бат кабылдап, тез түшүнүп, тереңдеги себептерди, тамырларды аңтарганга, алысты чапчып акыл тегереткенге адат алган. Бекеринен **“Хан Жакып айтып болгону, кайышып бала толгонду”** делип эпосто айтылып жаткан жок. **“Ай, атаке, деп айтат, абалында кол салып, сизди келип камалап, урган калмак турбайбы”**. Кулунчак Манастын оозунан чыккан ушул сөздөр, койгон суроосу, атасынын айткан тарых сабактарын анын жөн гана пассивдүү кабылдап отурбагандыгын, тескерисинче, ынтаалуу, активдүү кабылдагандыгын, жаш Манастын баш мээси кыймылдап, ичинде ойлонуу, толгонуу түйшүгү жүрүп, тарбиялануучуда субъективдүүлүктүн өсүш алып жаткандыгын астыртан күбөлөп берет. Бала Манас калмак-кытайды **“зордукчу”** деп аныктайт. Мунун өзү Манастын акылында талдоо, баа берүү, этикалык ой толгоо процесстеринин жүрүп жаткандыгынын айгинеси. **“Калмактан коркуп калтырап, кытайдан коркуп кылтылдап, жүрсөм кудай урбайбы”** деген сөздөрүнөн Манастын жигиттик, патриоттук ар-намыс сыяктуу чоң түшүнүктөрдүн айланасында талыкпай ой чуркатып отуруп, баскынчы душманга каршы жалтанбай күрөшүү жөнүндөгү чечимге бекигендиги ачыкка чыгып турат. Ал эми **“куу дүйнөнүн түбүнө, куусаң кантип жетесиң”** деген сөздөр акылгөй жаш баатырдын күн тартибинде турган патриоттук маселелер жөнүндө гана эмес, бу тирүүлүктүн дайымкы, түбөлүктүү көйгөйлөрү тууралуу да далай жолу ойго чөмүлүп, акыл азабын тарткандыгын байкатып жатат. Бул дүйнөнү **“куу дүйнө”** деп атаганы Манастын философчосунан да ойлонуп-толгонгондугуна айгак болот.

Тарбия ишинде тарбиялануучунун тарбиячынын айтканын айткандай, дегенин дегендей шектенбей кабыл алып, автомат

сыяктуу эске сактап, кайра аны кандай үйрөтсө, ошондой кылып кайталоосу маанилүү эмес, тескерисинче, дагы айталы, тарбиялануучунун өзүнүн мээси менен ойлонуп, башын катырып, өз акыл мээнети менен аракеттенгени эң маанилүү, эң баалуу. Улуу педагог Лев Толстой минтип сүйлөп турат: **“Знания только тогда знания, когда они добываются усилиями собственной мысли, а не памятью”**. Тарбиячынын насааттап үйрөтүп жаткан нерселерин тарбиялануучу өз ой «тегирменине» салып, акыл «жаргылчагына» тартып, жүрөгүнөн өткөрүп түшүнүп-туюнганы аба менен суудай зарыл. Инсан -личность ушундай жол менен түзүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, Манастын аң-сезиминде жана рухунда тынчтык, магдыроо деген болгон эмес. **“Энеден сүт ич, акылмандан акыл ич”** деген макалды эске түшүрөлү. Бул жерде акылдуунун айтканын жөн эле үйрөнбөй, ич деп жатат. “Ич” деген каймана сөздүн мааниси акылмандын насыятын өз тажрыйбаң менен текшерип, жүрөгүңдөн өткөрүп, өз акыл “тегирмениңе” салып, менчик мүлкүңө айландыр, ошондо осуят сүт ичкендей болуп рухуңа сиңет, жүрөк-жүлүнүңө жетет деген логиканы билдирет. Манас өзүнүн Жакып, Чыйырды, Акбалта, Ошпур сыяктуу алгачкы тарбиячыларынын ойготкон, багыттаган, жол көрсөткөн кеп-сөздөрүн, өрнөктөрүн, мисалдарын өз акыл “жаргылчагына” тартып, “ичип”, рухуна, аң сезимине сиңирген. Кошой, Бакай өңдүү устаттарынын берген акыл “дандарын” өз “тиши” менен “чайнап” аш кылып отурган. Манас ушундай жол менен Манас болгон. Манас өзүнүн акыл мээнети менен өзүн өзү тарбиялап, өз инсанын өзү түзгөн, өз тагдырын өзү жараткан десек жаңылышпайбыз.

Азыркы күндөгү интернеттен алынган даяр маалыматтарды эске түйгөнүнө компойгон “билерман” жаштарга, калькулятордун чыгарып берген эсебине таянган, өз ой жүгүртүүсү жок, белен шаблондор, моделдер, стандарттар менен жашаган “компьютер баштуу” (Мухтар Шаханов) тукумдарга, өз пикири жок ээрчиме Эшмат, Ташматтарга Манас атанын өзүнүн күндүр-түндүр

тынбаган жекече акыл-ой мээнетти менен өзүн инсан кылып жараткан өрнөгү табылгыс таалим дээр элек. Дене-бойдогу алп күчкубаттын гана ээси эмес, акыл мээнетинин да баатыры – Манастын образын бүгүнкү тарбиянын таянычы катары таанышыбыз абзел. Тыштан көрсөтүлгөн педагогикалык таасирлерди айтпаган күндө да, адам баласы биринчи иретте, өзүн өзү тарбиялоосу, өзүнүн индивидуалдуу ойломун иштеп чыгуусу аркылуу гана адам болот, личность катары түзүлө, жарала алат. Буга улуу Манастын мисалы күбө.

4.Манастын адеп-ахлагынын асылдыгы – сөзү менен ишинин биримдигинде

Манас патриоттук гана маягыбыз эмес, нравалык идеалыбыз дагы. “Адамды сөзүнөн эмес, ишинен тааны” дейт кыргыз макалы. Кишинин сүйлөгөн сөзү, берген убадасы, шерти, анты кургак сөз, куру чечендик бойдон калса, сөзү иши менен бекемделбесе, анда мындай оозу менен орок оргон пенденин кыргыз коомунда кадырбаркы болбогон. “Үстүңкү эрди менен көктү шыпырып, астыңкы эрди менен жерди шыпырып”, кулакты тундурган ураан көтөрүп, төшүн кагып, тили “буудай кууруп”, бирок тырмактын агындай иш кылбаган, “куурай башын сындырбаган” адамдын опосуз тайкалыгына элдик нравалык аң-сезим ар дайым тескери мамиле жасаган жана мындай кунарсыздыкка каршы “Сөзүң өлгөнчө, өзүң өл”, “Ооздун жели опаа болбойт”, “Сөзгө – баатыр, ишке – бакыр”, “Сөзүң менен орок орбо, көзүң менен машак тербе”, “Сөзү калса талаада, өзү калат балаага”, “Куру сөздүү куу чечен, учуп жүргөн камгактай” деген сыяктуу макалдардын ачуу жебесин багыттап келген. Манас заманында, жоокердик, рыцардык ар намыстын арааны жүрүп турган доордо айтылган убада сөзгө, антка, шертке биринчи маани берилген. Элдик этика сөзү өлгөн кишини өзү өлдү катары эсептеген – “Эр жигиттин убададан тайганы – өлгөнү”.

Сөз менен иштин биримдиги кечээки ата-бабаларыбыздын моралында адамды баалоонун негизги чен-өлчөмү болуп келген, бүгүнкү күндүн этикасында да, бул нерсе инсандын адеп-ахлактуулугунун башкы критерийлеринин бири. Буга байланыштуу эл ичинде “Эрдин сөзү эки эмес”, “Эрдин мыктысы ишинен

билинет”, “Сөзүн менен ишин айкалышсын”, “Сөз – үрөн, иш – мөмө”, “Жакшы адамдын сөзү менен иши бир” деген сыяктуу кишиге алдын ала багыт берип, талап койгон макалдар жашап келет. Дегеле, сөз менен иштин биримдиги жөнүндөгү адеп критерийи дүйнөдөгү бардык элдерге тиешелүү жалпы адамзаттык нравалык норма го. Ошон үчүн марксизм акылмандарынын төмөнкү: **“Реалдуу кишилердин реалдуу – ой-пикирлери менен сезимдерин кандай белгилер аркылуу билүү керек? Мындай белги бирөө гана болушу мүмкүн экендиги түшүнүктүү, ал белги: ушул кишилердин иш-аракеттери, ал эми сөз коомдук ой-пикирлер менен сезимдер жөнүндө болуп отургандыктан, буга дагы: кишилердин КООМДУК ИШ-АРАКЕТТЕРИ дегенди кошумчалоо керек”** деген сөздөрү таамай аныктама катары жер үстүндөгү бардык калайык-калктар үчүн кечээ да, бүгүн да керектүү, актуалдуу, адамды баалоодо ар дайым жетекке алчу чен-өлчөм деп ойлойбуз.

Марксизм көсөмдөрү айткандай, Манас биринчи иретте, өзүнүн реалдуу коомдук иш-аракеттери, эл-журт алдында көрүнөө кылган көрөсөндүү жумушу аркылуу көрүнгөн инсан. Манас Алтайда өспүрүм бала кезинде эле “калкым кыргыз сен үчүн курман болуп кетейин” деген күйүп-бышкан патриоттук сөзүн жарыя кылган. Жаш баатырдын бул сөзү чынында эле бекер эмес экен. Манас жогорудагы антын аткаруу максатында күн-түн тикесинен тик туруп, ырасында эле, акыры көптүн кызыкчылыгы үчүн дүйнөгө бир келген өмүрүн курмандыкка чалды. Элим-жерим деп күрөшүп жүрүп, аягында душмандан алган жаракатынан каза таппадыбы. Жогорудагы **“Сөз – үрөн, иш – мөмө”** деген макалды эске түшүрөлү. Макалдын маанисин улап мобуну айталы. Манастын алды жакта келтирилген **Анты** – бул кыртышка ташталган **үрөн**. Ал эми ошол үрөндөн өсүп чыккан **МӨМӨ**– бул антын аткаруу үчүн Манастын кара башын канжыгага байлап жүргүзгөн аскердик күрөшүнүн, каарман коомдук иш-аракеттеринин, кайталангыс эрдиктеринин натыйжасында кыргыз элинин ээ болгон эркиндиги, чачылган калктын кайрадан Ала-Тоого чогулуп, эгемендүү, **бирдиктүү журт болгону**. Манастын боюндагы сөз менен иштин биримдиги аттуу улуу адеп-ахлактан жаралган улуу **МӨМӨ**, улуу **ЖЕҢИШ**, укмуштуу натыйжа ушул.

Манастан мындай натыйжаны күтүүгө ишенич бар эле. Себеби, Манастын эл-жердин эгемендүүлүгү жөнүндөгү идея-ишеними тил

учунда жашаган жалган ураан эмес эле. Бул ишеним бала кезинен Манастын аң-сезимине тамырлаган, жүрөк-жүлүнүн уялаган, кан-жанына таралган, өзү менен өзөктөш ишеним болучу. Мына ошондуктан жогорудагы Ата журт жөнүндөгү Ант Манастын тилинин учунан эмес, жан түпкүрүнөн кайнап чыккан, жүрөгүнүн толтосунан атылып чыккан чындык эле. Мындай жүрөкө тамырлаган ички ишенимдин чындыгынан, Анттан баш тартуу кыйын. Анткени бул үчүн өзүндүн жүрөгүндү айырышың керек. Бул өзүндү өзүн “айрыганга” тете. Бул Манас үчүн мүмкүн эмес. Демек, баатырдын анты эч качан эки ача чыкмак эмес. Ишенимдин тереңдиги – ишмердиктин булагы.

Кыскасы, бир сөз менен айтканда, эл алдындагы антын аткарган, сөз менен иштин, ишеним менен жүрүм-турумдун биримдигин алып жүргөн Манас өзүнчө бир гармониялуу, натурасы бүтүн, жоопкерчиликтин жана атуулдук абийирдин жогорку үлгүсүн көкөлөтүп көтөрүп жүргөн улуу патриот. Сөз менен иштин айкалышы жөнүндөгү жалпы адамзаттык моралдык норманы алып жүргөн каарман катары Манастын образы дүйнөлүк универсалдык өрнөктүн даражасына көтөрүлүп турат десек жаңылышпайбыз.

Бүгүнкү күндө адамдардын адеп ахлагында сөз менен иштин ажырымдыгы күчөп, жоопкерчилик деген нерсе дефицит болуп, эки жүздүүлүк, жүрүм-турумдун кош стандарттуулугу активдешип турганда, кооз сөздөрдөн, кургак убада-ураандардан маска кийген шылуундар жаандан кийинки козу карындай көбөйүп жатканда, айтканын айткандай, дегенин дегендей аткарган, сөзү менен иши айкалышып турган Манас Атанын атуулдук адеп-ахлагы биз үчүн маңдайда жаркырап күйгөн нравалык маяк экени чындык.

5. Манастын чакырыгы

Манас өзүнүн алдында күн тартибинде турган бийик патриоттук милдеттердин сересинен туруп, айланасына көз чаптырат, кыргыз журтунун ичиндеги камырабастыкты, алысты көрбөгөн кыска ойлуулукту, күнүмдүк менен чектелүүчүлүктү сынга алып, өз мекендештерин “арканды узун таштап”, кенен ойлонууга, журт башына келчү коркунучтун алдында көздү чоң ачууга, сергек болууга, көр оокаттан бийик турууга, көрдүнүйө-

мүлккө корстон болбоого, алдыда турган атуулдук чоң милдеттерди сезе билүүгө чакырат:

Корстон болбо дүйнөгө,
 Короодо жатат коюм деп,
 Кор болбоймун оюм деп,
 Комсоо кепти сүйлөбө.
 Өрүштө жалкы малым деп,
 Өзгөчө кыйын алым деп,
 Өкүнүчтүү болор айткан кеп.
 Жайытта жатыр уюм деп,
 Сандыкта дүйнө-пулум деп,
 Санаага салсаң жаман кеп.
 Жүк артсам арбын төөм деп,
 Дөөрүгөнүң – жүдөө кеп.
 Конокко сой бир койду,
 Корооңо кой миң койду.
 Бир карышкыр кириптир,
 Миң койду кайдан тим койду.
 Корооңо канды толтурду.
 Кырып баарын болтурду.
 Аны кылды бөрүнүз,
 Артын байкап көрүнүз.

Манастын бул сөзү адамды терең ойлонот.

Дүнүйө – мүлкүң түбөлүктүү түркүгүң эмес, деген Манас атанын бул акыл-насааты бүгүнкү кыргыз тукумдары үчүн да абадай керек. Бул терең маанини камтыган, жарандарды масштабдуу ойлоноууга, көрөгөч болууга үндөгөн, сары алтындай уюган накыл кепти бүгүн да ар бирибиз жадыбалдай жаттап, көңүлүбүздүн түпкүрүндө сактоого милдеттүүбүз деп ойлойм. Кечээ эле демократия жаңыдан башталганда, биз Кыргызстандын жайыт толо ую бар, короо толо он эки миллион кою бар, өрүш толо жылкысы бар, кор болбойбуз деп компоё тартчу эмес белек. Бүгүн ошол короо толо коюң кайда, өрүш толгон жылкың кайда?

Бүгүн да дүнүйө жыйсам деп дүмүрөндөгөндөр, пулум болсо дүйнөм түгөл болор деп күнүмдүккө корстон болгондор, экономика болсо элим да бар, жерим да бар деп камырабай ой жүгүрткөндөр арбын. Туура, экономика зарыл. Бирок кыргызды түбөлүктүү кыла турган нерсе пул-дүнүйө эмес. Кыргызды уюткулуу, ордолуу дух

сактайт, рух сактайт, алды-артын ойлонгон, жер тыңшаар Маамыттай жүз жылдык келечекти алдын-ала болжогон акылман акыл-эс, алысты көргөн айлакер саясат сактайт. Кыргыз элин 40 миң жылкылуу Жакыптын дүнүйөсү, Көкөтөй байдын сан жеткис малы, алтын-күмүшү сактаган эмес, ак калпак элди Манастын, Кошойдун, Бакайдын, Чубак, Сыргактын, Каныкейдин, Акбалтанын патриотизми, кыргыз элинин мекенчилдиги сактаган.

6. Манастын айкөлдүгү

Манас түздүгү, актыгы, адал кызматы, эрдиги үчүн өзүнүн үзөнгүлөш, тагдырлаш досторуна ушунчалык берилген, аларды өз бир тууганынан да артык көрөт. Ошон үчүн Чоң Казатта туйгундарынан, кыраандарынан ажыраганда “Алмамбет, Чубак, Сыргагым, бардыгында өлбөдүм” деп өңгүрөп ыйлап, арман кылат. Ал досторунун, чоролорунун, сүйгөн жары Каныкейдин эл-журтка, мекенге карата жасаган эмгек-мээнеттерин, баатырлыктарын ар дайым калыстык менен баалай билип, аларга өзүнүн сый-урматын көрсөтүп турат. Маселен, алиги арам ойлуу чыккынчы Көзкамандардын уу берген өлүм торуна өзүн аман-эсен куткарып калган кырк чоронун жакшылыгына жана Каныкейдин эрдигине кубанып, Манас мына минтип аларга ыраазычылыгын билдирип турат:

Өчкөн бир отту тамыздың, Шуутум,
 Өлгөн бир жанды тиргиздин, Шуутум,
 Ошо кайран жеңең Каныкей,
 Сарып кылды малымды,
 Алып калды арамга кеткен жанымды!
 Өзүңдөй эрлер, уялаш,
 Пейили сүттөй берендер,
 Менин белиме медер кылганым.
 Туйгундар сенин үлүшүң,
 Менин ташыганым, жыйганым –
 Ак жолтой чоро кырк кыраан –
 Абийирим менен ыйманым!

Достору, чоролору өзүнө абийир, ыйман менен кызмат кылгандыгы үчүн Манас ушинтип агынан жарылып, алкышын

айтып, аларга агыл-төгүл мамиле жасайт. Мисалы, Бакайды «Караңгы түндө көз тапкан, капилеттен сөз тапкан олуям», Чубакты «Эгизим Чубак көсөлүм, эсимден кетпес эсерим», Сыргакты «Асылым менин Сыргагым, алышкан жоодо шумкарым» деп эркелетет. Ал эми Кошой бабасын көргөндө ар дайым «Абам Кошой карыям, айла тапкыч олуям, өйдө турсам өбөгүм, ылдый тартсам жөлөгүм, астыга салсам ак жолум, аркамда жүрсө сан колум» -деп жетине албай турат. Манас Каныкейдин түн ичинде уйку албай, күндүзүндө тынч албай өзүнө жана кырк чоро үчүн керемет аскердик кийим-кече, курал-жабдыктарды жасаган узчулук мээнетин да жогору баалап, “**Жан курдашым Каныкей-кагып турган жүрөгүм!**” деп, сүйгөн жарына мээримин төгөт. “Он эки кыздын кенжеси, кудайдын сүйгөн пендеси”, деп Каныкейди көкөлөткөн да Манас.

Манастын кырк чорого кандайча аталык камкордук көргөндүгүн, кандайча жакшылык жасагандыгын кырктын башы Кыргыл чал мындайча моюнга алат:

- Атсыз келдик бир чоро;
 Атсыз келген чорого
 Аркар аяк, жез билек
 Атты Манас мингизди.
 Тонсуз келген чорого
 Тон мыктысын кийгизди.
 Катынсыз келген чорого
 Оймок ооз, бото көз,
 Кылактаган сулууну
 Алып берди зор Манас.
 Үйсүз келдик бир чоро;
 Үйсүз келген чорого
 Керегенин кашаты
 Темир менен тээктүү,
 Жабык башы саймалуу,
 Алты эли кундуз жээктүү,
 Боо-чуусунун баарысын
 Чылк жибектен чалдырган,
 Борумдап ордо салдырган
 Ордо берди шер Манас.
 Малсыз келдик бир чоро;
 Малсыз келген чорого

Адырда жылкы ала баш,
 Аргымык, буудан аралаш,
 Бөлүп берди шер Манас.
 Үзүлгөндү улады,
 Чачылганды жыйнады.
 Өчкөн отту тамызды,
 Өлгөндөрдү тиргизди.
 Берен Манас- көкжалдын
 Этегин кармап эр болдук,
 Эр уулу менен тең болдук .

Кыргыз чалдын бул чын жүрөктөн чыккан сөздөрүнөн Манастын чынында эле жолдоштору үчүн эч нерсе аябаган, чоролорум дегенде ичкен ашын жерге койгон, камкорчул, күйүмдүү, берешен экендиги айкындалып турат. Эпосто ал бекеринен “Телегейи тең эле, ичин карап отурса, жер жүзүнөн кең эле, сайып буруш эр эле, кеңдиги чалкар көл эле” деп мүнөздөлгөн эмес. Биринчи көргөн, өзү тааныбаган кытайлык Алмамбетке Манас айланасындагылардын оозун ачырып, өзүнүн Аккуласы менен Аккелтесин, Аккүбө тонун жана Ачалбарс кылычын тартуулап, ченде жок жоомарттыгын көрсөтөт. “Жоругун адам билбеген, жоомарт эрдин бири ушул” деп Ажыбай чечен бекер айткан эмес экен.

Ушуга удаа мына мобуну да айта өтөлү. Айдоого тукум сээп жатканда Баба дыйкан бизде мындай дейт: «**Жылуу жерден конуш тап. Мунусу - жетим-жесирге, мунусу - алсыз карыпка, мунусу – курт-кумурскага, мунусу – сурамчы-тилемчиге, саламчыга, сизге, бизге, мага**». Мына, жалпынын кызыкчылыгын көздөгөн кыргыздын жоомарт, жамаатчыл, гуманисттик, адамгерчиликтүү улуу этикасы. Мындай бийик нарк Манас баатырдын рухунда да жашайт. “Манастагы” айтылуу Бос талаада аксакал дыйкан адам менен өнөктөшүп дыйканчылык кылып, кырманга кызылды үйгөн баатыр Манас мындай деп сүйлөп турат: **“Ушул тоодой буудайды, бакыр менен мискинге, баарын төгүп беремин!”** Баба дыйкандай башкаларга жарыгын чачып, жакшылык кылуу салты Манаста да ушинтип уланып отурат. Адамгерчиликтүү нарк илгертен бери карай келе жаткан кыргыздын жан дүйнө касиети. Ушул жерден жамаатчылдык, жан дүйнөнүн марттыгы, берешендиги бүгүн индивидуалисттик принципти карманган коммерциялашкан Европа үчүн кыйла эле чоочун болуп калгандыгын кыстарып айтып өтөлү.

Ал эми жан дүйнөнүн жоомартыгы бүгүн биздин улуттук кыртышыбызда өчпөй жашоосун улантып жатат. Бул касиет биздин стихиябыз жана “каныбызда” жашайт. Жалпысынан азыркы дүйнөдө жоголуп бараткан Баба дыйкандын, Манас атабыздын жоомарттык айкөл улуу руханий касиетин сактап калуу жана өзүбүз менен кошо ала жүрүү кыргыз менталитетинин саламатчылыгын аныктаган көрсөткүчтөрдөн болмок.

Кыскасын айтканда, эпосто сүрөттөлгөндөй, Манас “көзү тоонун буткулдай, көрүнгөндү жуткудай, ажыдаар болсо туткудай, мурду тоонун сеңирдей, айбаты албарс темирдей” балбан, баатыр, дөө-шаа гана эмес, ички жан дүйнөсү да аруу, сулуу, сергек, түшүнүк-көз караштары алысты чапчыган, океандай чалкыган ажайып инсан-каарман. Ошон үчүн ал эпосто:

Алтын менен күмүштүн,
 Ширөөсүнөн бүткөндөй.
 Асман менен жериндин,
 Тирөөсүнөн бүткөндөй.
 Айың менен күнүндүн,
 Бир өзүнөн бүткөндөй.
 Ай алдында дайранын,
 Толкунунан бүткөндөй.
 Абадагы булуттун,
 Салкынынан бүткөндөй.
 Асмандагы ай-күндүн,

Жаркынынан бүткөндөй- деп мүнөздөлүп жатат. Бул керемет классикалык саптарда Манас баатырдын ички руханий сулуулугу каймана түрдө келиштире сыпатталган. Ырасында эле, караңызчы, бул жерде айкөл Манастын рухий сын-сыпаты, мүнөзү, сапат-касиети кандай гана кылдат боёктор, кандай укмуштуу чебер сөз аспаптары жана ой гүлдөрү менен берилген.

7. Манастын көкөлөтүп көтөргөн туусу – достук!

Дүйнөлүк акыл-эс тирмийип тиктеп, саргара ойлонуп отуруп тапкан универсал идеялардын бири – бул жарык дүйнөдөгү бардык нерселердин өз ара чырмалышкан байланышы, өз ара

шартташкандыгы жана өз ара бири-бирине багынычтуулугу, дүйнөнүн бир дене сыяктуу бүтүндүгү, бирдиктүүлүгү жөнүндөгү философия. Биздин «Манасыбыздын» түпкүрүндө да ушундай фундаменталдык идея чөгүп жатат, ал идея эпосто активдүү аракетте турат. Элибизде тээ байыртадан: «Тиричиликтин күчү-бирдикте», «Тирилик түбү-бирдик», «Бирдик болбой тирдик болбойт» деген өңдүү акылман философиянын жашап келе жаткандыгы бекеринен эмес. “Эки эрдин достугу бир белди ашырат, эки элдин достугу миң белди ашырат” – деген ой да ушул даанышмандыктын уландысы. «Манас» эпосунун түндүгүн көтөрүп турган үлкөн идеялардын бири интернационализм, достук, биримдик идеясы дал ушундай концептуалдык дүйнө таанымдан агып чыгат. Манас баатырдын кыргызды гана эмес, түркүн уруулардын жана этносторду бириктирген “Кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган” ишмердиги дал ушундай философияга негизделет.

Манас дүйнөдөгү эң айкөл интернационалист каарман. Дегеле, «Манаста» адам тегине, улутуна, расасына карап эч качан бааланбайт. Манастын жандай көргөн кырк чоросунун ичинде ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: казак да, кыпчак да, монгол да, калмак да, кытай да бар. **“Кырк жерден келген кырк кашка, кыркынын жөнү кырк башка”**- делет “Манаста”. Эпостогу эр-азаматтардын достугу жана биримдиги биринчи иретте, чындык, калыстык, адилеттүүлүк, адамгерчилик, эл алдындагы ак кызмат, адал мээнет деген сыяктуу улуу адеп-ахлак дөөлөттөрүнө негизденип турат. «Манастагы» Алманбет менен Манастын достугу жөнүндө да дал ушуну айтууга болот. Маселен, Алманбет баатыр Кытай мамлекетинин атуулу, ал чыгыштагы феодалдык деспотиянын шарттарында чындыкты, акыйкатты, адилеттүүлүктү издөөнүн ачуу драмасын жана трагедиясын баштап кечирген каарман. «Кайыңды көрсөм конормун, кайышпай кайың көтөрсө, как ошо жерде болормун» - дейт Алманбет. Чындык, адилеттүүлүк кай жерде болсо, ал ошол жерде. «Башымды жөлөр паана жок, баркымды билер даана жок» - деп арман кылган Алманбет, акыры издеген идеалын Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат. Өз кезегинде «издеп тапсам канаке, телегейи тегизди, өзүмө теңтуш эгизди», - деп ичинен тымызын Аккан досту көксөп жүргөн Манас, Алмамбеттен өзүнүн руханий эгизин көрүп, «алыскы ишти ойлогон, акылмандын бири экендигин» таанып, кучагын жайып

кабыл алып, «кызыл найза желегим, кытайдан келген белегим» - деп аны менен ажырагыс дос болот.

Манас менен Алманбет көр тириликтин майда-баратынан, быговизмден, этникалык, улуттук тосмолордон өйдө көтөрүлүп, акыл-ой маданиятынын өтө бийик чокуларына көкөлөп чыккан каармандар. Ошол рух чокусунан бири-бири менен жуурулушкан даанышман баатырлар. Манас менен Алманбеттин достугу дүйнө элдеринин өз ара диалогу, чындыкка, акыйкатка, алысты ойлогон акылман калыстыкка негизделген эл аралык ынтымагы жана достугу, биримдиги үчүн өзүнчө бир символ.

Ушул жерден «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашынын» эл аралык философиясы жөнүндө да айтпай кетүүгө болбойт. Эпостун көрүнөө жаткан идеяларын гана эмес, көмүскө жаткан подтексттерин, тереңге катылган маанилик сырын, тымызын ишара кылынып, кыйгытып айтылган нускаларын да окуп, чечмелей билүү зарыл.

«Көкөтөйдүн ашы» жер үстүндөгү калктардын эл аралык форумуна окшойт. Эпостун бул маанилүү бөлүгүн 1856-жылы Ысык-Көлдө биринчи болуп белгисиз жомокчунун оозунан жазып алган чыгыштын чыгаан уулу Чокан Валихановду урмат менен эскербей коё албайбыз. Ч.Валиханов “Көкөтөйдүн ашынын” калк аралык маанисин баамдаган сыяктуу.

Айтылуу бул ашка Бүткүл Орто Азиянын, Сибир, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Жапандын Сыймун аралынан, Кангайдан, Кытайдан, бер жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан, ары жагы Крым менен Урумдан эл чакырылат. Ашка «Ар жумушка дилгирген, алтымыш түрдүү тил билген», жайма көкүл жаш Айдар «булуттуу көктүн астынан, муундуу чөптүн үстүнөн» куштай учкан Мааникер күлүктү минип, чабармандык кылат. Каркырага «кара курттай кайнаган, кумурскадай жайнаган» түмөндөгөн түркүн калк чогулат. «Кытай журту бир түркүн, кыргыз журту бир түркүн, орус журту бир түркүн, ооган журту бир түркүн, калмак журту бир түркүн, казак журту бир түркүн» делет Манаста. Ашка үч жүз миң боз үй тигилет. Чыныгы эпикалык масштаб деп ушуну айтыш керек.

«Көкөтөйдүн ашында» «Жамбы атуу», «Ат чабыш», «Балбан күрөш», «Эр сайыш» сыяктуу спорт оюндары ойнолот. Жамбы атууга жыйырмага жакын калктын көзгө атар мергендери катышат.

Ат чабышта түркүн журттардын эки миң күлүгү жарышка салынат. Кыскасын айтканда, «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашы» бүгүнкү замандагы дүйнөлүк олимпиаданы элестетип кетет, тагыраак айтканда, азыркы спорт оюндарынын эл аралык олимпиадасынын алгачкы прообразы өңдүү. Дүйнөлүк олимпиаданын тунгуч өрнөгү эзелки кыргыз эпосунда берилген десек жаңылышпас элек.

Бирок, «Көкөтөйдүн ашынын» маани-маңызы жалгыз гана ушунда эмес. Иштин тереңдеги мааниси, тынымсыз кагылыш-кармаштар, кандуу уруштар өкүм сүргөн жоокердик доордо өз жерине түркүн тилдерде сүйлөгөн алыскы-жакынкы калайык-калктарды чогултуп, а түгүл жоолашып турган душманын да (калмак-кытай) мейманга чакырып, ак дасторкондун үстүндө мамилелешүүгө, баарлашууга реалдуу түрдө кадам таштаган, түпкүлүгүндө журттар ынтымагын көздөгөн ак калпак кыргыз элинин айкөл пейлинде жана гуманисттик умтулушунда жатат. Дагы айталы, азыркы эл аралык тынчтык жыйындарынын жана Ассамблеялардын башаты илгери эле кыргыз жергесинде түптөлгөн экен. «Көкөтөйдүн ашын» уюштурган кеңешчилердин акылман тобу «ала-тоодой эт болгон, ала көлдөй чык болгон» бул аш «акыр заман журтуна» чейин адамзат балдарына «санат-нуска» болуп калсын деген улуу мүдөөнү көздөшкөн. Чындыгында эле, «Манас» дастаны «Көкөтөйдүн ашы» аркылуу (анын айрым койнунда котур ташы бар меймандардын айынан чыр менен аяктаганына карабастан) жер үстүндөгү элдердин биригүүсүн, тынччылыктын кырдаалында алака-мамилеге өтүү глобалдык идеясын тереңден канкуулап тургандыгы менен жалпы адамзат балдары үчүн табылгыс сабак жана баалуу нуска. “Манастын” мазмундук тереңдиги жана анын нарк-дөөлөттөрүнүн жалпы адамзаттык мааниси мына ушунда.

Достук жөнүндө дагы бир сөздү айтып өтөлү. Достук деген бул кандайдыр бир расчетко негизделген жүрүм-турум, же болбосо тартууланган кымбат белектер, формалдуу келишим, салтанаттуу сырткы убадалар эмес. Достук – бул жүрөктөн төгүлгөн сүйүү сезими. Кыргыз поэзиясында жогорудагы Манастын досу Алманбетке арналган өзүнчө бир ыр саптары бар. Ал ырда Алманбет минтип ички жан сырын ачыкка чыгарат:

Ак калпакчан улуу кыргыз жеринин,

Улуу болуп кызмат кылдым дилимден.

Аңызына үрөн болуп көмүлүп,
 Көктөп чыгып, мөмө болуп ийилгем...
 Кыргыз деп да, кытай деп да жүгүргөм.
 Эки калкка эркиндик деп бүлүнгөм.
 Өлбөгөм мен Чоң Казатта найзадан,
 Мен өлгөмүн эки эл деген сүйүүмдөн!

Бул монологдон улам айтарыбыз, достук ширелишүүнүн негизинде дал ушул Алманбеттикиндей айкөл сүйүүнүн жатышы абзел. Ал эми достук сүйүү сезими элдин, адамдын тилин, дилин, маданиятын, жан дүйнөсүн түшүнүүдөн улам жаралат. Алманбет кыргыз элин, Манасты ич жагынан түшүнүп, өз элиндей, өз бир тууганындай көрүп, ак калпакчан калкка агынан жарылып кызмат кылган. Өз кезегинде кыргыз калкы да, Алманбетке жүрөгүнөн балкылдап ийип, аны өз бир боор уулундай санап калган. “Чоң Казатта” Алманбет каза таап, жан досунан ажыраганда Манас: **“Кызыл болот желегим, Алманбет – каңгайдан келген белегим! Кысталыш жерде керегим! Өөдө чыкса – өбөгүм, өлбөй кантип турамын, кайраны Алмам-жөлөгүм! Алтын айдар, чок белбоо, арыстаным Алмам, ала жат! Кол кармашып кеткенге, кокуй күн, Алмам, ала жат!”**- деп жаш баладай өңгүрөп ыйлаган. Манастын көз жашы өзөктөн өрттөнүп чыккан чыныгы күйүттүн көз жапы болучу. Достукту айтам десең, дал ушул кыргыз менен кытайдын кулундары – Манас менен Алманбеттин достугун айт дээр элек.

Дагы бир жолу айталы, индивидуалдуу деңгээлде дагы, этностор аралык деңгээлде дагы, эл аралык деңгээлде дагы Манас менен Алманбеттин достугу-дүйнөгө балбылдап күйгөн **ШАМЧЫРАК!**

8.Ата журт кызыкчылыгын кайтарган Ажо

Айтылуу тарыхчы бабабыз Осмонаалы Сыдык уулу өзүнүн «Кыргыз Шабдан тарыхы» эмгегинде Кокон хандыгынын үстөмдүк доорун эскерип, минтип жазат: **«Эми айтпай кетсек болбос. Сарт улуктарынын жамандыгына, зулумдугуна тундук. Кой деп малыбыздан зекет алар эле. «Адамга да зекет бар, сулуу кыз**

бересинер» деген. Мал санаганда ат баккан адамдары чыгып санаар эле.Элүү кой санаса, бир чыны чай колунда турат эле.Көк шалыдан өтүгү бар такасы бийик, ошол өтүгү менен салынган көрпө, жаздыкты тепсеп булгаган». Биз ошол тепселген, булганган жаздыктарга символдук маани бергибиз келип турат. Албетте, ал жаздыктар айрым кишилердин жаздыктарыдыр. Бирок, Ата журттун да өзүнүн ыйык жалпы жаздыгы болот. Ал ыйык жаздыкты эч убакта чоочун буттар тепсөөгө тийиш эмес. Ата журттун ак жаздыгы кол тийгис. Аны улуттун алтын башы жазданып жатат. Айкөл Манастын баскынчы Алооке ханга арстандай күркүрөп айтып турган төмөнкү сөздөрү ар дайым кулагыбызда жаңырып турса дейбиз:

Кытайды Манас тим койду,
Кыргыздын жерин жердөөнү
Алооке сага ким койду?
Калмакты Манас тим койду
Атамдын жерин ээлөөнү
Ант ургур сага ким койду?
Көмкөрүп салам калаанды,
Көп чукуба жарамды,
Көчүп алып тез жогол,
Көргөзбөгүн караанды.

Манастын арстандай айбатынан корккон Алооке хан Анжияндагы ордосун таштап, түнү менен Кытайга качып жоголот. Улуттун алтын жаздыгын чоочун буттарга тепсетпөө ар бир атуулдун эң биринчи патриоттук милдети, атуулдук парзы. Ата Мекендин ак жаздыгын булганыч буттарга кордоптоо жагынан улуу Манас атабыздын өрнөгү бизге кашкайган үлгү.

Манас атабыздын саясий жана патриоттук акыл-эси ар дайым сергек. Ал күнү-түнү көзүн жумбай, ак калпак элди, Ала-Тоону сак-сактап кайтарып, журт кызыкчылыгына шек кеткен жерде арстандай күркүрөп, кара күчтүн алдын тороп чыга келет. “Алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес” деп, ал эл-жеринин чегинде ар дайым бекем турат.

Ал эми бүгүнкү күндүн реалдуулугуна карасак, дал ошол Алооке хандын тукумдары Ала-Тообузга тынымсыз койдой чубуруп кирип, барган сайын сан жагынан төбөдөгү кара булуттай калдайып улам өсүп, чоңоюп барат. Бүгүнкү биздин эл

башчыларыбызга жогорудагы тарыхчы бабабыз Осмонаалы Сыдык уулунун “өз ата конушунда чет жактан келген келгиндердин кулу болуп калбагын айласын кылуу керек” деген осуятын улам эскертип, мамлекетибиздин ар бир аң сезимдүү жараны Ата журтубуздун чегин илгерки Манас атабыздай кайтарып, сак туруубуз зарыл.

Манас – калк кызыкчылыгын кайтаруунун символу!

9. Манас Ажонун күчтүү командасы

Манас өз айланасына жолдошторду, чоролорду, журт башкарган улуктарды тегине, жерине, уруусуна, туугандыгына, жакындыгына карап топтобойт. Ал адамга жакындыгы, туугандыгы болсо да, биринчи иретте, ишмердигине, баатырдыгына, чынчылдыгына, адамгерчилигине, атуулдук ар намысына, ата журтка ак кызматына жараша мамиле жасайт жана баалайт. Манас биринчи иретте, адамдагы иш билгиликти, азыркыча айтканда, компетенттүүлүктү жогору санайт. Ошон үчүн Чоң Казат алдында Чубак өз эмеспи, кайгуулга ушуну жөнөтөйүн дебестен, Алмамбеттин кыргыздарда жок артыкчылыктарын баалап, чоочун элдин сырын, жердин уусун билген тажрыйбалуулугун, жетиктигин акылга тутуп, аны чалгынга жиберип, калың аскерди башкартып жатат. Тегерегиндегилер да Манастын бул акыйкат, айкөл эрежесине жогору баа беришип, сыйга сый, сыр аякка бал дегендей, көк жал баатырды ичтеринен терең кадырлашып: «Улуу Манас турганда, жалтансак кудай урбайбы, арстан Манас баатырдын, аркасынан жүрөлү, атышкан жоосун сүрөлү» дешип, өздөрүнүн жол башчыга өтө берилгендиктерин көрсөтүшөт. Манас баатырдын айкөлдүгүн, арстандыгын көрүп Акбалта карыя: «Кабылан Манас өзүнө, караан болуп турбасам, Акбалта атым өчпөйбү, башымдан сыймык кетпейби. Маңдайда баргек тынарым, балбылдап күйгөн чырагым» - деп агынан жарылып ачылса, Ат-Башыдагы Кошой абабыз «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды», - деп ыраазы болуп, санаасы тынгандай болот.

«Манаста» журт башында турган көсөмдөрдүн, баатырлардын өз ара мамилелеринин тамыры «ак калпак калктын аёолуу кызыкчылыктары» деген жогорку чекиттен кездешип, ошол уюлдан

жалгашып, өрүлүшүп, анан бери карай түшүп келет. Алардын өз ара бекем рухий ширелишкендигинин башаты ошоякта.

Эпосто Манастын образы аркылуу калк башчысы, мамлекет жетекчиси, ажо, кан жөнүндөгү элдин идеалы берилген. Манас-бул ажонун символу. Манас кандайдыр бир айла-амал менен, достамырлардан турган колдоочу кожолордун жана сүрөөнчүлөрдүн жардамы менен, жулунуп мансапка умтулгандыгы аркасында бийликке келбейт. Манас бүткүл калк алдында өзүнүн эмгеги менен көрүнүп, баатырлыгын жана кемеңгерлигин далилдеп, анан кандыкка көтөрүлөт. Манасты калк чуркурап өзү кан көтөрөт. Демек, улуу эпосубуз бизге башчынын, падышанын такка келиш жолу акыйкаттын, чындыктын жана мээнеттин жолу болуш керек деген идеяны айтып турат.

“Балдар, башчысы болбой маарыбайт, Баш-аламан жарыбайт”, - делет «Манаста». Калайык-калк качан маарыйт? Манастай башчысы болгондо марыйт. Эл баш-аламандыктан качан арылат? Манастай башчы болгондо гана эмес, ошол ажонун айланасында элдин, мекендин жогорку кызыкчылыктары үчүн жуурулуша баш кошкон, бири-бирине кылдай арамдыгы жок, ниети аппак, пейили булактай таза Бакай, Кошой, Ажыбай, Каныкей, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Кырк Чоро сыяктуу жол көрсөтөөр чыгаандар жана кемеңгерлер турганда гана журттун иши оңолуп, ташы өйдө кулайт деген өтө баалуу, терең маанилүү ой берилип жатат. Ырасында эле, Манас ажонун сиңирген эмгеги жана көрсөтүп турган таалими ушунда: ал өз тегерегине, азыркыча айтканда, жогоркудай күчтүү команданы топтой алгандыгы үчүн кыргыз калкы кырылып, жоюлуп кетүү коркунучунан аман калып, кайрадан эл болуп биригип, өз алдынча мамлекет болуп, эңсеген мүдөөсүнө жетет. Акылмандыгы жана арстандыгы аркасында ар кай жакка чачылып кеткен кыргыздарды баш коштуруп, бириктирип, Ала-Тоо конушту кайра алып, «кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган» эмгеги, эрдиги үчүн биз Манас атага түбөлүк таазим кылып, ар дайым өрнөк кылып, аны менен сыймыктанып, төбөбүзгө туу кылып көтөрүүгө тийишпиз. Тарыхтын бурганактуу буйткасында буюккан эгемендүү жаш жумуриятыбыз журт башында турган «Манастагыдай» күчтүү командадан тукулжурап кыйналып турган кезде, Манас ажонун азыркы тил менен айтканда, кадр тандоодогу көрсөтүп турган мындай өрнөгү кыргыз үчүн өтө керектүү сабак. Соңку

тарыхыбызда да башкаруу чөйрөлөрүн уюктап алган “Абыке-Көбөштөр”, ар кандай «көзкамандар» Ата Мекенибиздин казына – байлыгын аёосуз түрдө талап-тоношуп, өлкөбүздү очорултуп отургузганына күбө болдук. «Бийиң кылаң болсо, журтун ылаң болот», «Бастырганды билбеген жолду бузат, башкарганды билбеген элди бузат» деген макалдардагы нусканы көңүлдүн борборунда тутуу оң. «Кара өзгөй болсо калкына, калктын жетпей баркына, акимдин жайы – кара жер» деген акылман Арстанбек. Журт башчыларынын, акимдердин арасында «Абыке-Көбөш алты арамдар», чолок акыл, кыска ойлуу мансапкорлор, өз көмөчүнө күл тарткан кара жемсөө атка минерлер, кой терисин жамынган карышкырлар, колдоонун күчү менен кожо болгондор көбөйгөндө, мамлекеттин дубалдары кулап, туусу жыгылганына тарых күбө өтүп келет. Бүгүн кыргыз мамлекетине кадр философиясы керек. Кризисте турган кыргыз коому өзүн локоматив сыяктуу сүйрөй турган күчтүү инсандарга – кадрларга кардар. Мерчемдүү түйүндүү кызматтарда, башкаруу рулдарында ишкердик сапаттары, уюштуруучулук таланты, жемиштүү жаратмандык тажрыйбасы менен эл көзүнө көрүнгөн, кругозору кенен, профессионал, коомдун өнүгүүсүнүн муктаждыктарын кылдат туюп турган, татаал экономикалык, социалдык-маданий проблемаларды талдап түшүнө билген, улуттун, калктын стратегиялык кызыкчылыктарынан жана мүдөөлөрүнөн чыгып маселе чечкен, элдин энергиясын, түзүүчүлүк потенциалын керектүү нукка багыттап алган, инновациялык чыгармачылык ишмердикке жөндөмдүү, адептик-ыймандык жүзү таза, талапчыл, принципиалдуу, Манас атабызча “үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы” деген патриот инсандар турганда гана мекенибиздин арышы кеңип, ташы өйдө куламак. Эгерде, жаман да болсо, өз короомдон кочкор салам деген принциптин негизинде коомун эмес, коктусун ойлогон, улутун эмес, уруусун ойлогон жамандар, Абыке-Көбөштөр жооптуу кызматтарга көтөрүлө берсе, анда бул элдин кайгысы жана шору болмок. Бүгүнкү биздин бийлик башчыларыбыз улуу мурасыбызда катылып жаткан жанагындай кадр философиясын үйрөнүп, аны көкүрөктөрүнө түйүп, Манас атанын өрнөгүн ээрчип иш жүргүзүүнү үйрөнүшкөндө гана эл ишеничин актай алышмак.

10. Өз очок-коломтондон бакыт табуу жөнүндөгү осуят

Алтайдан келген Манас өз ата-бабасынын жерин – Ала-Тоону “жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы, береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс-кен экен”, - деп толкундануу менен мүнөздөйт. Бирок айта турган нерсе, албетте, ушул жерди адам жөн эле конуштаса эле, жердесе эле ал өзүнөн өзү ырыска тунуп, бай болуп калбас. Манастын логикасынан ушул жерди барктап-баалап, кадырына жетип, чекеден тер агызган ак эмгек менен кетмендеп иштетип, жанагы Алтайга ооп барган кыргыздарчылап (Алтайлык кыргыздардын түн уйкусун, күн тынымын билбей, өмүр же өлүм деген өжөр эмгек-мээнеттин натыйжасында экономикалык жактан буттарына турушуп, бөтөн жерде өздөрүн өздөрү сактап калууга жетишишкенин эстейли), “төбөсү менен жер казып”, түйшүктөнсө гана адам ырыс-кешикке, түгөнбөс береке-байлыкка ээ болмок деген идея чыгып турат. А азыр эгемендүүлүктүн учурунда болсо, минтүүнүн ордуна “жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы” делген берекелүү асыл жерибизди таштап, бакытты башка жактан табам деп, чоочун жактарга тентип кетип жатышкан кыргыз жарандарынын тагдыры кандай өкүнүчтүү жана кайгылуу.

Эпосубузда Манастын күтүүсүздөн аюулук тактысын таштап, айтылуу Боз талаага келип, дыйкан болгонун көрсөткөн сюжет бар. Боз талаада Баба дыйкан аксакал менен өнөктөшүп, Манас баатыр алты ай бою тынымсыз дыйканчылык кылат. Мына ушинтип, Манас Баба дыйкан чал менен бирге күн-түн тер төгүп эмгектенип, Боз талааны гүлдөтүп, кызылды кырманга тоодой кылып үйүп, акырында атактуу Аккула тулпарды ак эмгеги менен өстүргөн буудайдын түшүмүнө алмашып алат.

Байкасак, Манастын жогорудагы Ата конуш – Ала-Тоо жөнүндөгү улуу сөздөрүндө жана Боз талаада кызылды кырманга тоодой кылып үйгөн дыйканчылык өрнөгүндө өтө терең маани

бугуп жатат. Бул жерде кереметтүү бир боор Ата конушту берекебайлыктын алтын казынасы катары караган өзүнчө бир концепция жана өз бир тууган жеринден, өз очок-коломтондон бакыт табуу философиясы осуятталып жатат. Акырында бир сөз менен айтканда, эгерде биз Манас атабыздын тууган жер жана анын кучагынан бак-таалай табуу жөнүндөгү ушул осуяттын терең андап-туюнуп, аны идеологияга айландырып, бекем тутунуп жашай билсек жана мындай улуттук философияны урпактарыбыздын жан дүйнөсүнө отургуза алсак, анда өзүбүздү да, өлкөбүздү да гүлдөтүп өстүрөр элек.

11. Манастын ар-намыстуулугу

Эпостун сюжеттик окуяларына тигилип отурганда, ошол окуялардан Манастын бүт турушу менен ар намыстын, болгондо да өзүнүн жеке ар намысынын гана эмес, жалпы кыргыздын, улуттун ар намысынын адамы экени көрүнөт. Өзүнүн атуулдук ар намысы жана элдин ар намысы, мамлекеттин ар намысы - Манас үчүн ыйык. Маселен, “Көкөтөйдүн ашында” Нескара, Жолой, Коңурбай баш болгон калмак-кытайдын калдайлары Мааникер күлүгүнөрдү бергиле, болбосо чаап кетебиз деп кыргыздарды жөөлөп, коркутуп турганда, капыстан Таластан кырк чоросу менен күркүрөп ашка кирип келген шер Манас, эзелки жоонун эсирген үлкөндөрүнүн маңдайына ат ойнотуп тура калып, “оозунан түтүн буркурап, көзүнөн жалын шыркырап”, минтип турат:

Өрдөшкө жатар чагым жок,
 Өлүмдөн аяр жаным жок,
 Кайран жаным барында,
 Кытайга тартар малым жок,
 Мааникер берер чагым жок.
 Ардактап ашка чакырдым,
 Абийриң менен этиң же.
 Алуучу калмак, сен эмес,
 Алдырчу кыргыз, мен эмес,
 Чабуучу кытай, сен эмес,
 Чаптырчу кыргыз, мен эмес!

Манастын элинин, жеринин аброю, ар намысы үчүн баардыгына даяр экендигин, өлүмдөн кайра тартпай турган түрүн көргөндөн кийин калмак-кытайдын Нескарасы:

“Тоо жердеген бурутка
Тоодою Манас чеп экен,
Келберсиген эр экен,
Ушу турган бурутка

Бир жаралган шер экен”.- деп ичинен күбүрөнүп ,кыргыз ажосунун артыкчылыгын моюнга алып, артка кетенчиктөөгө аргасыз болот.

Дагы бир мисал. Ошол эле “Көкөтөйдүн ашында” эр сайышка калмак-кытай тараптан Алгара тулпарын булкунтуп, Коңурбай чыкканда, ага каршы сайышка мен чыгайын деп, Алманбет Манастан суранат. Бала күндөн басташып жүргөн жоом эле, кезекти мага бер деп өтүнөт. Ошондо Манас Алмамбетке мындай дейт:

“Ай, Алаке, көкжалым,
Кара кытай, манжуу журт
Ушак кылып жебейби,
Соорондуктун жалгызын,
Качып барса бурутка,
Аябастан өлүмгө
Кармап берди дебейби?
Калмак шылдың кылбайбы?
Кыргызды кудай урбайбы.
Бул Алмамбет көкжалдын
Бактысы мындан сынбайбы!
Өсөк кылып жебейби,
Кантип жүргөн калмакты
Өлүмгө берди дебейби!
Колундагы сыр найза
Таяп калды дебейби,
Коңурбайдан Манасты
Жалпы журту чогулуп,
Аяп калды дебейби!

Бул жерде да, Манастын биринчи иретте, кыргыз журтунун, мамлекетинин ар намысын ойлогон чоң саясатчы экени ачыкка чыгып турат. Чынында эле, Кытайдан келген Алмамбетти кайра кытайлыктын өзүнө каршы сайышка чыгарса, аштагы бөтөн

эл-журт эмне дейт эле? Кыргыздын өзүнүн найзакери жокпу деген сөздүн чыгаары анык.

Күңкордуктан кутулуп, өзүнүн эгемендүүлүгүнө ээ болгон кыргыз мамлекетинин күч-кубатын, Каркырага жыйылган алыскы-жакынкы калктардын алдында даңаза кылуу, ак калпак журттун ар намысын сактоо мүдөөсүнөн чыгып, Манас Алмамбеттин өтүнүчүнө терс жооп берип, Коңурбайга каршы сайышка өзү чыгат.

Кыскасы, Манас баатырды улуттун ар намысынын символу десек эч жаңылбас элек. Бүгүнкү кризиске тушуккан эгемендүү Кыргызстандын биринчи жетекчисинен тартып, катардагы жарандарына чейин дал ушул Манас атадай калк камын ойлогон ар намысчыл боло билишсе, өлкөбүздүн “ташы өйдө карай кулап” турар эле.

12. Манастын боорукерлиги, кечиримдүүлүгү жана эл менен болгон биримдиги

Эгерде, Манас баатырдын адамдык касиеттери, сапаттары жагдайында кеп кура турган болсок, анда ал, биринчи иретте, боорукер, гуманист. Ал уруш учурунда ар дайым эңкейген карыларга, эмгектеген балдарга, аялдарга, жетим-жесирлерге өзгөчө аяр мамиле жасайт. Урушка кирер алдында жоокерлерге: **"Жамандык кылба, жан кыйба, жесир калган баарысы, жетим уул, тул катынга, айтканым алсаң эсиңе, жетилсин сенин урматың"** - деп айтып, талоончулукка жана зордукчулукка жол бербөөнүн зарылдыгын эскертет. Манастын өз аскерлерине дагы айтып турган сөзү бул:

-Кылыч чаппай, ок атпай,
Кыйынсынып жаа тартпай,
Алдырып салган ким дейсиң.
Албаңар жырык ийнесин.
Не кыласың калмактын
Эзелден жыйган дүнүйөсүн.
Кош-кошко союш алыңар,
Корооңдо калды малыңар.
Байынан союш алсаң да
Жардысын коюп салыңар.

Кары, жашың, чалыңар,
 Дүнүйөдөн куруп калгандай,
 Кантесинер баарыңар!

Дүнүйө мүлккө азгырылып, өз баркыңарды төмөн түшүрбөгүлө, өз корооңордо аздыр-көптүр малыңар бар, ошого канымет кылгыла, жеңилген жоонун байынан союш алсаңар да, жардысын аягыла деп, Манас жоокерлерине акыл берип, катардагы күнөөсүз бечара пенделерге өзгөчө боор толгоосу бар экендигин туюндуруп отурат.

Манас, чынында эле, тардыкка, тайкылыкка, майдалыкка барбаган кемеңгер инсан. Ал адамдын нарк-насилиндеги эң башкы чоң касиетти, өзөгүндөгү үлкөн сапатты кароолго алып, ошону баалай билет да, ал эми анын майда барат, өйдө-төмөн чекиликтерине, келди-кетти кемчиликтерине кечирим менен карап, кенендик кылып коёт. Ошондуктан Манас чоролоруна, жолдошторуна адамга мамиле жасоодо кечиримдүүлүк, чыдамкайлуулук өнөрүн үйрөтүп, Алманбетке байланыштуу төмөнкүдөй деп кеңеш берип турат:

«Чогоолдук кылса кетирип,

Өжөрлүк кылса өткөрүп,

Кейишке салса кечирип,

Күтөрдүн камын кылыңар.

Бүлүндүрсө бүлк этпей,

Түтөөрдүн камын кылыңар».

“Манас баатыр кытай, калмактын ханы Орго менен катуу салгылашат. Кара ниет Орго айкай салат: “Кыргыз деген ким эле? Дүнүйөгө толсо да, кыйратайын тим эле”. Бу майкандашууда миндеген жоокер эки тараптан кырылат. Орго хан өлөт, колу качат. Кыргыздар жеңишке жетет.

Эртеси Орго хандын катыны Санамкүл эки баласын ээрчитип, тартуусу менен эр Манастын алдына келип, балдарынын жанын сурап, алдына түшөт.

Айкөл Манас Санамкүлдүн эрдигине ыраазы боло, акылман сөзүн айтып, балдарынын күнөөсүн кечирип, баласын ордосуна аманат чоролукка энесинен сурап алат. Ал эми Орго хандын элин

талоондон сактап, мунашыз берет".(Кеңеш Жусупов. Байыркынын издери,-Бишкек ,1993, 150-бет.)

Манастын менталитетинин дагы бир жагын белгилөө зарыл. Эл ичинде "Кеңешип кескен бармак оорубайт", "Отуз өлчөп, бир кес", "Он жолу ченеп, бир жолу кес" деген акылман макалдар бар. Биздин кыргызда илгертен эле демократия деген нерсенин башат-жөрөлгөлөрү боло келген. Элибизде маанилүү маселелер дайыма көпчүлүктүн элегине салынып чечилип келген. Мындай көрөңгө болбосо, азыркы демократия кыртышыбызда түйүлдүк алып, тамыр байлап, көгөрө баштабас эле. Манас ата да калкыбыздын ошондой демократиялык жөрөлгөсүн көкүрөгүндө көтөрүп жүргөн каарман. Калк тагдырына тиешелүү чордондуу маселелерди Манас ар дайым ортого коюп, эл менен кеңешип, акылдашып чечет. Калайык-калктын эрки, бүтүмү ал үчүн ыйык. Маселен, Анжиянды ээлеп жаткан Алооке кандын элчи аркылуу айттырган сунушун талкуулоо үчүн, Манас өзүнө кыргыз-казак урууларынын эл бийлеген жакшыларынын, баатырларынын, акылга дыйкан аксакалдарынын бардыгын кеңешке чакырат. Көпчүлүк чуркурап бир корутундуга келгенден кийин гана Манас Алоокеге каршы аттанып чыгат. Элдин ой-пикирин, Бакай, Акбалта, Кошой сыяктуу акылман карылардын акыл-кеңешин жата калып угуп, дайыма көпчүлүктүн пикири менен эсептешип турат. Манас атабыздын мындай этикасы бүгүн кандайча бизге үлгү эмес?

Кыргызда «жалгыз аттын чаңы чыкпайт» деген кеп бар. Манас канчалык акылман, арстан болсо да жалгыз өзү көздөгөнүнө жете албайт эле. «Манастын Манас болмогу, экөөбүздөн болуучу» деп, Бакай Чубак баатырга туура айткандай, Манасты Манас кылып максатына жеткирүүдө кыргыз калкынын уул-кыздары – Бакай, Кошой, Чубак, Сыргак, Алманбет, Каныкей, Акбалта, Ажыбай, кырк чоро сыяктуу «ак болот мизин жалашкан, намысын бирге талашкан» көйгашка баатырлардын жана калайык калктын күчүнүн ролу зор.

Кармаганынан кан чыккан, тиктегининен жан чыккан эр Кошой да өзүнүн бүтүн кыргызга башчы болууга акылуу экенине карабай, жалпы кызыкчылыкты көздөп, Манаска барбаңдап жол ачып, акылмандыгын көрсөтүп: «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды» - деп агынан жарылып: «Токсонго жашым барса да, түз кирип найза сунамын, түгөнүшөр жоо чыкса, туу түбүндө

былк этпей, о балам, туунду кармап турармын» - деп, Манасты сүрөп, шыктандырып, ага ар дайым арка-бел болот.

Мына ушундай аскар тоодой аксанатай жөлөк-таяктары болгону үчүн Манас атабыздын ташы дайыма өйдө кулап турган да. Манастын жеңишин жоону бирге жоолашкан, доону бирге доолашкан элден, элдик баатырлардын эмгегинен, эрдигинен бөлүп кароого болбос. Элди Манас эл кылса, Манасты эр кылган эл.«Манаста» эңсегенге жеткирген – эр менен элдин биримдиги.

13.Манастын кенендиги

Манаска толугураак баа бериш үчүн дагы бир нерсеге токтоло өтөлү. Манас атабыздын жан дүйнөсүнүн кенендиги жөнүндө айтылып келди. Бирок шер Манастын өзүнүн элдешкис жоосуна да, душманына да кээде кенендик, айкөлдүк кыла билгендиги сүйлөнө элек. Ал эми душманга адилеттик кыла билүү, жоокер инсанда сейрек кездешчү сапат. Маселен, Алтайда жаткан кезде тентиген буруттарды жер менен жексен кылам деп жер жайнаган дөө-шаалар менен кытайдын колу каптап келет. Ошондо жекеме-жеке чыкканда, жаш Манас калмагым каалаганындай болсун деп, Жолой дөөгө кезекти биринчи берип:

Аябай найза сай Жолой,

Бардык күчүң сал Жолой – деп жоого төш тосуп, былк этпей туруп берет. Жаш Манастын кенендиги таңгалдырат.

«Көкөтөйдүн ашындагы» чоң сайышта да калмактын каны ал болсо, кыргыздын каны мен элем, өчөгүшкөн жоо болсо да, өз жеримде кезекти биринчи алганым болбос, жол берейин деп Коңурбайга кезекти биринчи берет. Баатырлар алтымыш найза сынганча аябай кармашып, акыры Коңурбай тоо кулаган эмедей, Алгаранын үстүнөн учуп түшөт. Кыргызга түбү акыр заман сала турган Коңурбайды дагы да биротоло талкалай сайып, тындым кылып, Алгараны олжолоп кетиш керек эле. Манастап ураан чакырып, кудайлап турган эл да ушуну тилеп турган. Бирок алдында жүгүнүп турган кан Коңурбайга, буркурап ыйлап турган манжунун калкына Манас кенендик, акыйкаттык кылып, сайышкан жоосун тирүү калтырат:

“Баатыр эле Коңурбай,

Атын алып кетейин.

Атын тартып алганда,

Не муратка жетейин.

Андан көрө бу жерде,

Өзүнө берип кетейин» -

- деп, Манас баатыр колуна тийген Алгараны кайра жетелеп барып, чылбырын кан Коңурга ыргытып кетет. Арстан алганына эмес, чалганына кубанат деген ушул болсо керек. Арстан Манас элдин да, өзүнүн баатырдык ар намысын да ойлоп, кандык наркын сактап, аштын алкагынан чыгып, алыска көз жиберип, өз конушумда мейман-жоону кыйратып, илгери-кийин сөзгө калбайын, аман болсок согуш талаасынан кездешербиз, ошондо тагдырдын салганын көрөбүз деп, өзүнүн Таластын Кең-Колундай кендигин көрсөтүп отурат.

14.Баатырдын кемчилигин моюнга ала билгендиги жана сынчылдыгы

Кыргызда "Жакшы жаңылса өзүнөн корот, жаман жаңылса өзгөдөн көрөт" деген сөз бар. Манас өз кемчилигин сезип, аны моюнга ала билген ийкемдүүлүгү менен да айырмаланат. Ал Кошой карыянын: "Манас, Манас дегенде, барбая калат экенсиң, чала үйлөгөн чаначтай, дардая калат экенсиң", - деп жосунсуз жоругу үчүн сын коюп, жемелеп айткан сөзүн туура көрүп, артка кетенчиктеп, үндөбөй муюп, ойлонуп калат.

Манас эч кимден жеңилбес, төгөрөгү төп баатырмын, деп төшүн кагып, эч убакта мактанбайт. Тескеринче, ал өзүнүн кээде бирөөлөрдөн жеңилген учурларын моюнга алып, ал жөнүндө аңгемелеп айтып бергенди өөн көрбөйт. Манастын Каныкейге айткан төмөнкү сөзүн угуп көрөлү:

“Оңбогон Сайкал оңобу

Кош колдоп сайды качырып.

Кыз Сайкалдын найзасы

Капшыгыма тийгенде

Жер көрүнбөй тунарып,

Жерлер көчүп мунарык.
Кара жандан түнүлүп,
Өзүмө тийген найзадан,
Астымда буудан Аккула,
Тизелеп жерге бүгүлүп,
Эндирегем Сайкалдан,
Эсимди жыйып табалбай,
Кайрылып найза саялбай...”

Кайрылып найза сая албай, эси эки болгондугун айтып, Кыз Сайкалдын өзүнөн өктөм экендигин, күчтүү экендигин моюнга ала билгендиги- бул Манастын улуулугу.

Дагы бир мисал. “Көкөтөйдүн ашында” Калмактын Жолой балбанын беттеп, күрөшкө кыргыз тараптан бир да киши чыкпай койгондо, Кошой Манаска кайрылып, күрөшкө өзүң түшүп, намыска жарап бер дегенде, Манас Кошойго мындай деп жооп берет:

“Кол,бутун чалып жыгууга
Эзелден жөөгө жок элем.
Манас, Манас болгону,
Башыма дөөлөт конгону,
Алчайып атка мингени,
Ак олпок тоңду кийгени,
Сан жыйынга чок элем,
Жөөгө топор жок элем”.

Манас бул жерде да чындыкты айтып, өзүнүн жөө күрөшкө жок кемчилигин ачык моюнга алып, Кошойдун сунушунан баш тартат.

Азуусун айга жанган ажо, арстандай күркүрөгөн шер болсо да, баары колуман келет деп көкүрөгүн койгулабай, өзүнө өзү сын көз менен карай билгендиги- бул Манастын артыкчылык сапаты.

Өз элин, өз журтун сүйүү, урматтоо жалаң эле анын жакшы жактарын көрүп, кемчиликтерине көз жумуу деген сөз эмес. “Эгер калк өсөм десе, ал өзүн өзү даана көрүп, өзүнүн кемчиликтеринен өзү уялып турушу керек” - деген акылгөй сөз бекеринен айтылбагандыр. “Элимди аябастан сындаганым - калкымды ошончулук сүйгөндүгүм” деп да, акын бекер ырдап жаткан жери жок. Эпостогу эң позитивдүү нерсе - бул Манастын образынын сынчыл духту алып жүргөндүгү. Бийик чокуга чыксаң, айланаң

даана көрүнөт эмеспи. Манастын артыкчылыгы-ушундай, бүркүтчө обого калкып чыгып, ошол бийик акыл-эс кыл чокусуна өз элинин, Ата журтунун учу-кыйырына сын көз менен серп таштай билгендигинде, мекендештеринин кемчилигин көрүп, аны тайманбай бетке айткандыгында. Жалпы калайык-калк, мыктылар, жакшылар кеңешке чогулган жерде Манас көпчүлүккө тике карап туруп:

-Ажал жетпей, күн бүтпөй,
Анча эмне жүдөдүң!
Жанына жандын бара албай,
Журтум, жалтак болгон экенсиң,
Жабууласа көп калмак,
Коркок болгон экенсиң.
Атамдан калган жер экен,
Намысты кыргыз санайбы.
Ынтызар болдум алууга
Ыспара менен Алайды.
Көрбөгөндү көрүпсүң
Көрүнөө көбүң өлүпсүң.
Алдырып коюп калмака,
Намысың жоктон жүрүпсүң-

деп, абдан катуу жана ачуу сын айтат. Манас ушундай бетке чабар сынчылдыгы менен көпчүлүктүн көзүн ачып, жарандардын намысына тийип, алардын патриоттук сезимин ойготуп, артынан ээрчитет. Манастын чоң жеңиштерге жетишин шарттаган булактардын бири - бул анын өзгө да, өңгөгө да, жеке өзүнө да сын көз менен кароого жөндөмдүүлүгү жана баатырдын өзүн өзү аңдап түшүнүүсү күчтүү өнүккөндүгү деп айтсак болот. Эгерде азыркы ак калпак кыргыздардын ар биринде Манас атаныкындай өзүн-өзү аңдап түшүнүүсү мыкты өнүккөн чынчыл жана сынчыл дух болсо, анда улутубуздун руханий саламатчылыгы бекем болоруна жана анын прогресстин, цивилизациянын жолуна төтө жол менен чыгарына ишенип койсо болот.

15.Манастын сабаттуулугу

Эпостогу айтылуу алты ханды эске түшүрөлү. Манаска оппозиция болгон ошол алты хандан элчилер келип, хандардын жазган катын Ажонун Ордосуна кийирип жатышат:

Капчыкка колун салышты,
Кандардын берген кагазын,
Калдайтып сууруп алышты.
Алаканга салышты,
Арыстандын астына,
Арызын тозуп калышты.

Манас хандардын катын элчилерден кабыл алып, өзүнө алып келүүнү Сыргак баатырга буюрат. Сыргак катты алып келип, Манас ажонун алдына жаят:

Сыргак баатыр зымпыйып,
Ордуна туруп кымпыйып.
Басып келип калганы,
Баягы катты алганы,
Баатырынын астына,
Барып жазып салганы.
Ойрон болгон султаның,
Окуп-окуп билди эми,
Мыйыгынан күлдү эми.

Мына ушинтип, хандардын катын Манас өзү окуп чыгат. Демек, мунун өзү Манас баатырдын сабаттуу болгондугун айкын-ачык далили. Эпосто Манас гана эмес каныкей да кат-сабаттуу. Бул анын көз жашын төгүп Чоң Казаттан Таласка кайт деп Манаска кат жазганынан көрүнөт. Каныкей ар кимдин өзүнө белгилүү болсун деп, кырк чоронун аскердик кийимдеринин жакаларына алардын аттарын да жазып, кошо тигип коёт:

Жоболондуу кырк баатыр,
Тон талашар окус деп,
Кого болор кокус деп,
Жабыштырган каты бар.
Жакасынын ичинде,
Чоролордун аты бар,
Болжолунан билерсиң,
Атыңды окуп кийээрсин.

Каныкей энебиздин «атыңды окуп кийээрсин» дегенине караганда, Манастын кырк чоросунун да сабаттуу экендиги байкалып жатат. «Желген катты зор Бакай, келиштирип окуган», «Билбегенди билгизген, билимдүү экен Акбалта» деп айтылат «Манаста». Демек, Манас баатырдын акылчы-насаатчылары акылман Бакай менен Акбалта да сабаттуу.

Эпостогу бул фактылар Манас доорунда кыргыз коомунда сабат ачуу жашагандыгы, демек, кандайдыр бир формада окутуу болгондугу астыртан ачыкка чыгып турат. Бир катар окумуштуулар (Н.Бернштам, М.Ауэзов) Манас баатырдын жашаган доорун байыркы кыргыз-түрк доору (V-IX кылымдар) менен байланыштырышат. Эгер ушул ырас болсо, анда Манас атабыз ошол замандарда колдонулган рун жазуусу аркылуу сабатын ачкан деп айтуу жөндүү болмок. Жакып хан баласын байыркы рун жазуусун үйрөткөн устатка окутууга берген өңдөнөт. Буга дүйнөдөн кайтыш болоор алдында Манастын “Бууданды бирге токушкан, беш жылы бирге окушкан, Көкбөрүгө кабар бер” деп Каныкейге айтканы күбө өтүп турат.

Айтылуу хан Көкөтөйдүн ашын берердин алдында «кабарды кандай кылабыз, калкты кандай жыябыз?» - деп кыргыздар өздөрүнчө кеңеш курушканда Байдын уулу Баймырза билерман:

- Чакырып ашка калалык,

Чактап кабар салалык,

Бир чакырсак билимдүү,

Падышалык илимдүү,

Манасты гана алалык -

деп, акыл салат. Бул жерде кең Таласта кыргызга ажо (падыша) болуп турган шер Манастын билимдүүлүгү, илимдүүлүгү атайы белгиленип отурат.

Демек, Манас өзүнүн булчуң күчү, ок өтпөгөн тону, ок жетпеген аты менен гана эмес, өзүнүн сабаты, билими менен да күчтүү болгон. Анан калса, өзүнүн гана сабатына, билимине эмес, ал башкалардын да өнөр- билимин жалпы иштин ийгилиги, өз мамлекетинин кызыкчылыгы үчүн акылмандык менен пайдалана

билген. Баатыр өзгөлөрдүн күчүн өйдөтө өбөк, ылдыйда желөк кылган билгилиги менен кубаттуу болгон. “Эр Манас Бегиш, Көйүш деген аярларды, Кара Төлөк төлгөчүнү, Агыдай далычыны күткөн. Кайсы бир эпос айтуучулар Манастын хан ордосунда 60 акылчысы болгонун эскерет. Алар эл ичиндеги ынтымак-ырысты кармап, душман, жоо менен мамилесин чечүү үчүн өлүмгө башын байлап, элчиликке барышкан. Бул акылмандар, чоролор Манастын үзүлгөнүн улаган, чачылганын жыйнаган, ийрисин түзөгөн, “сайып жүрүп бак кылган, салып жүрүп там кылган, аркадан жүрсө сан колдой, астында жүрсө ак жолтой” кеңешчи-насаатчылар эле”.(Жусупов Кеңеш. Байыркынын издери,. -Бишкек, 2001, “Элита”, 155-бет).

16. Манастын пендечилиги

Кээде Манастын адамды мурутунан жылмайткан пендечилик жоруктары да бар. Мисалы, Чоң Казат учурунда кошуунунун астына кеткен Манас Маралдуу суунун боюнда Алмамбет, Чубак, Сыргактан кабар күтүп жалгыз жатып, көзү илинип, тарс уктап кетет. Жоодон куугун жеген Чубак чапкылап жетип келгенде, Манас конурук тартып катуу уктап жаткан болот. Чубак «калмакты кудай урду деп, катүгүн төрөм тургун деп», шашкалактап ары-бери жулкулдатса да, Манас ойгонбойт. Кулагына доолбас урса да сезбейт. Айласы түгөнгөн Чубак акыры, атчан качырып келип, найза менен сооруга бир сайып өткөндө, ошондо араң Манас ойгонун: «Эмне болуп кетти» – деп эки жагын карайт. Манастын уйкусундай, «Манастын уйкусун салып» деген сөз ушундан калган.

17. Манастын ыймандуулугу

Манас баатырдын энеси Чыйырдыга, атасы Жакыпка карата адеп-ыйманы жогору. Айкөл баатырдын ата-энесине, айрыкча, Чыйырды апасына болгон урмат-сүйүүсүнүн өзүнчө психологиялык тамыры бар. Кеп мында. Албетте, баланы бешикке бөлөгөн жакшы, бирок аны биринчи иретте, мээримге бөлөө керек. Чындыгында, МЭЭРИМ – бул бала тарбиясынын пайдубалында жаткан улуу жаратуучу кудурет. МЭЭРИМ – кеңири

айтканда, улуу педагогдор жазгандай, «тарбиянын башкы кыймылдаткыч күчү». Мээрим менен тарбиялоо – «Манас» эпосунун улуу гуманистик педагогикалык философиясы десек жаңылышпайбыз. Психологиялык изилдөөлөр кичинекейинен мээримге, ысык мамилеге бөлөнбөй калуу, кийин чоңойгондо ата-эне менен баланын ортосунда эмоционалдык байланыштардын дефицитине алып келерин, уул же кыз ата-энесин жакшы көрсө да, баары бир ичинен салкын тартып турарын ырастаган. «Манаста» Чыйырды эненин баласы Манаска карата мээриминин чеги жок («Эркелетип энеси, аркалап жүрдү атасы»). Он эки жашка чыгып калса да, апасы Манасты «Боздон тоодак куткарбас, боз ала шумкар Манасым, калкайган тоого токтобос, кара ала барчын Манасым, сөзү таттуу балдайым, сөөлөтү сонун айдайым!» деп, уулуна эбедени эзилип турат. Манасы тентек болсо да, эч убакта, эч жерде осол мамиле жасабайт. Уулу үчүн отко, сууга түшүүгө даяр. Бир жолу Чыйырды өспүрүм Манастын ырааккы бөлөк-бөтөн чатактуу жерде, кыргызга ниети кара калмактардын арасында жалгыз калып калганын Жакыптан капысынан угуп, дүрбөлөңгө түшүп, жашын төгүп, чыңырып жиберет:

- Көз катканда көргөнүм,
 Көлөкө жалгыз эрмегим.
 Карасын көрбөй баламын,
 Кангырап кайда барамын.
 Как талаада калуучу,
 Менин ушу беле талабым?!
 Муну айтып Чыйырды,
 Муңканып ыйлап чыңырды.

Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында Найман эне Акмая төөсүнө минип, жуан-жуандардын жерине уулу Жоломанды издеп жөнөгөн сыяктуу Чыйырды да көзүнүн жашын он талаа кылып, Камбар боздун үйрүнөн, Бозтайлак тулпарды кармап минип, «жалгызым менин нетти деп, каралдым кайда кетти деп, өлдү бекен, тирүүбү, өзүм барып билейин, аман бекен жалгызым, аны барып көрөйүн, колунда болсо калмактын, анын кордугун көрбөй өлөйүн», - деп тоо-талааны кезип, Манасын издеп жөнөйт. Кыйын кырдаалдагы Чыйырды эненин мындай жүрүм-туруму анын өз чүрпөсүнө болгон энелик сүйүүсүнүн чексиз экендигин айгинелеп турат. Баласы Манассыз ал

өзүнүн өмүрүн элестете албайт. Манастан айрылса, эне өлүүгө даяр.

Кыскасын айтканда, күн көктөн жадырап тийип, нурун төгүп, кыртыштагы чөптү өстүргөн сыяктуу бала Манас да Чыйырды энесинин агылып-төгүлгөн мээриминин астында эркин өсүп-чоңоёт. Ушул жерден кыстырып айтчу нерсе, психолог-педагогдор үй-бүлөдө ата-эненин мээримине бөлөнүп чоңойгон бала эч убакта ташбоор болбостугун жана ал чоңойгон кезде ата-энеси менен өзгөчө жакын, ысык мамиледе болорун, ата-энесине агынан жарылып ачылып турарын белгилешет. Мээрим мээримди жаратат. Буга ушул эле Чыйырды эне менен уулу Манастын ортосундагы жуурулушкан ысык мамилени мисал катары келтирүүгө болот. Жанагитип, Чыйырды Бозтайлак тулпарды минип, көзүнүн жашын он талаа кылып, өзүн издеп келгенде Манас апасына өзгөчө бир ичинен дилдиреген аёо сезими менен үзүлүп түшүп сурайт:

- Энеке, сага не болду?

Элкин жолго түшүпсүз,

Ыйлагандай түрүң бар,

Эки көзүң шишипсиз.

Бозтайлак минип алыпсыз,

Болжолсуз келип калыпсыз.

Кандай келдиң өзүңүз,

Кайгыргандай сөзүңүз.

Жаш ордуна кан агып,

Ыйлаганга окшоп көзүңүз.

«Энеке, сага не болду?» деп чебеленгенинен эле Манас үчүн апасынын канчалык кымбат экендигин жана энем дегенде ичкен ашын жерге коёрун билсе болот.

А түгүл атагы таш жарган баатыр болуп, Таласта ажонун тагында отурган чагында да, Манас Чыйырды энесин айланчыктап турат. Маселен, ал бир ирет Алманбет менен келип, бир жагынан энесине эркелеп, экинчи жагынан достук үчүн ант кылып, Чыйырдынын эмчегин эмет. Муну көргөн атасы Жакыптын жылмайып күлүп турганы «Манаста» мындайча сүрөттөлөт:

«Отуздагы баласы,

Зоңкоюп эмчек эмди!» - деп,

Эми Жакып чал күлүп турганы».

Бир сөз менен айтканда, Манастын адам катары жаралышында энеси Чыйырдынын күндөй чачырап төгүлгөн мээриминин мааниси ченемсиз. Бала күнүнөн эне мээримине каныккан Манас тереңде Чыйырдыга ыраазы. Ал апасынын эмгек-мээнетин жүрөгүнүн түпкүрүндө алдсейлет. Чыйырдыга Таласка атайылап Ак сарай салып бергенине караганда (**«Чыйырдынын Ак сарай, кеңдиги бар бир далай»**) Манастын апасын төбөсүнө көтөрүп багып жаткандыгы байкалат. Манастын апасына болгон ак мамилеси – бул энени урматтоонун жогорку өрнөгү. Эгерде көзү тирүү болгондо Манас балким, Чыйырды энесинин ысымын ташка чектирип жаздырып, эстелик тургузат беле. Бирок тилекке каршы, Манастын элим-жерим деп жүрүп, апасынан мурда көзү жумулуп кетти. Баса, айтмакчы, ажал тооруп, көзү жумулуп баратканда да, Манас Чыйырды апасын оозанып: **“Өрүштөн кыркпа желемди, өксүтпө карган энемди”** – деп чогулуп келген туугандарына керээз кылат. Мунун өзү Манастын энесине болгон уулдук чексиз сүйүүсүнүн дагы бир айныгыс далили.

Айкөл баатыр атаны сыйлоо жагынан да үлгү. Тарыхтан Манас атасынын зарлап жүрүп, өзүн Теңирден тилеп алганын билет. Төрөлгөндө тебетейин көккө ыргытып, Ала-Тоодой эт кылып, Ала-Көлдөй чык кылып той бергени оюнда. Перзент кезинде аркасына көтөргөнүн(**«Эркелетип энеси, аркалап жүрдү атасы, аркалабай не кылсын, артында жалгыз ботосу»**), тестиер тартканда эмгекке бышыктырганын, Алтайда баскынчы Жолой менен согушканда өзү менен кошо Жакыптын майданга киргенин (**«Ойрон Манас уулу үчүн, кыргындашып турганы»**), уулунун уруштагы алгачкы жеңишинин урматына той берип, ат чаптырганын, кийин Ташкент, Самарканд, Букарды кыдырып, жер кезип жүрүп, Каныкейди таап, аялдыкка алып бергенин, кыскасы, атасынын аталык мээнетин Манас ичинен баалайт. Жакыптын жан дүйнөсү карама-каршылыктуу, мүнөзү татаал киши экенин билсе да, уулу аны ата катары урматтап, кемчиликтерине кечирим менен карайт.

Бир жолу Жакып чал пендечиликке жеңдирип, Алтайда жыйган оокат-дүйнөсүнүн, өрүш толгон малынын, оро толгон данынын уулу тарабынан эл тагдырына тиешелүү чоң жумуштарга марттык менен жумшалып, күнүмдүк зарыл муктаждыктарга кенен-чонон пайдаланылганына ичи күйүп, капыстан «чарт жарылып»: “Манас, сен талаага чачтың малымды, түтөттүң түптүз күлкүмдү, сарп

кылып жоготтуң, сен, Манас, сан казына мүлкүмдү”, - деп Манасты буркан-шаркан түшүп, тилдейт. («Манас», 1-том – Фрунзе, 1958, 175-бет). Азуусун айга бүлөп, арстандай күркүрөп, тактыда отурган ажо Манас бийлигине, күчүнө салып, Жакыптын тизгинин катуу кагып, «кынына киргизип» коюшу мүмкүн эле. Бирок атага акаарат кылуу, тил тийгизүү, кордоо кыргыздын салтында жок. Бул жерде биз атасына акаарат кылбаган, каяша айтып какпаган, Жакыпка өйдө карап үндөбөгөн арстан Манастын ыймандуулугун баса белгилемекчибиз. Айкөл Манастын бул адеби кечөөкү ата-бабаларыбыздын АТАны улук көрүп, кадыр туткан руханий салтынын чындыгын ырастап турат.

Эгерде азыркы ХХI кылымдын жана мындан аркы келечектин адамы кандай болуш керек, алдыңкы адеп-ахлактуу инсандын моделин кандайча көз алдыга элестетсе болот деген собол коюлса, биз ага мындайча жооп берер элек. ХХI кылымдын жана болочоктун адамы эне менен атаны пир тутуп, терең урматтаган инсан болуш керек. Ушул адамдык улуу сапат жаңы адамдын негизги моралдык касиеттеринин бир болушу лаазым. Ал Манас атадай ата-энени сыйлаган киши болушу зарыл. Мындай адамдык асыл касиетсиз дегеле, адамды, ал канчалык билимдүү болсо да, адам болду деп айтышыбыз мүмкүн эмес.

Улуу акын Нурмолдо «Асты бир киши жарыбайт, сыйынары болбосо» дейт. Туура айтылган ой. Эгерде кишинин ыйык көрүп, сыйынган нерсеси болбосо, ал жер менен жер болуп, «боортоктоп сойлогон» макулукка айланары да чын. Мындай учурда карылар үйүнө өткөрүлгөн карыялардын кабырганы кайыштырган кайгы-муңу келип чыгат. Те байыркы замандардан бери карай кыргыз элинин сыйынар нерсеси болуп келген. Кыргыз баласы эне-атаны ыйык көрүп, туу тутуп жашаган. Кыргыз ошол үчүн кыргыз да. Эне менен атаны урматтоосуз – кыргыз жок, керек болсо. Бул салт, бул сыйынар дөөлөт – кыргыздын руханий цивилизациясынын улуу көрсөткүчү, улутубуздун уңгулуу наркы. Биз, өсүп жаткан муундарыбызды ушул рух цивилизациябыздын салтында, айкөл Манас атабыздын эне менен атага сыйынган улуу адептик-ыймандык өрнөгүнүн духунда тарбиялоого тийишпиз.

18. Манастын керээзинин сыры

Илгертен бери көптөрдү кызыктырып келе жаткан бир маселенин түйүнүн, сырдуу табышмагын жандыра кетүүгө аракет кылуунун кезеги келип турат. Бала Семетей обу жок тентек чыкса да, эмне үчүн аны кагып-силкпей, тизгинин тартпай, ээн-жайкын коюп, эркин өстүрүп жатышат? Темиркан, Ысмайыл, Каныкей үчөө эмне үчүн атасы Манас, жери Талас экенин билгизбей, Семетейди бөпөлөп чоңойтушууда?

Айтмакчы, Семетейге ата-энесин, эл-жерин туйгузбай багып өстүрүү демилгеси биринчи Манаска таандык экенин эске түшүрөлү. “Атаң Темирканга барганда, колундагы Семетей, балтыр бешик чунактын, кырккып бергин чыбыгын, кылып бергин ырымын, кылычтын мизин аттатып, тууганың Ысмайылга бере көр, мойнуна тумар тага көр, ата жайын билгизбей, эне жайын туйгузбай, чунагың-Семетейди бага көр, жашы он экиге келгенде эне-ата жайын билгизгин,”- Манастын о дүйнө кетээр алдындагы Каныкейге айткан керээзи, аманат тапшырмасы ушундай.

Суроо туулат. Эмне үчүн эне-ата жайын балага билгизбеш керек эле? Эмне үчүн тууган эл, туулган жер жөнүндөгү түшүнүктөн баланы оолак кармаш керек эле? Манас баатырдын адаттан тыш мындай керээзинин сыры эмнеде? Айкөлдүн мындай аманат тапшырмасында көмүскөгө буккан кандай маани бар?

Манастын бул сырдуу керээзинин жабыктагы маанисин туюнуш үчүн, адегенде Семетейдин келечеги, туягынын болочоктогу көтөрөр жүгү жөнүндөгү Ажонун ички оюн түшүнүшүбүз керек. Манастын тереңдеги ою боюнча, Семетейге атанын ордун басып, ажалук тактыны ээлеп, ак калпак журттун жүгүн аркалоо, эл-жерди ички-тышкы жоодон коргоо, азуусун айга жанган чет душмандар менен “кыл чайнашуу”, калкына калдайган чеп болуу милдети туш келмек. Ушундай милдетке жараш үчүн

артында калган туягым эч нерседен жалтанбаган кашкөй,кандан,бектен кайра тартпаган “көкжал”, “жалбырттаган от болуп,күйүп турган чок болуп”,эркин өсүп чоңойсо, деген Манастын ичинде ой турат.А эгерде бала энеси жесир,өзүнүн жетим экенин билсе,бул аз келгенсип, Абыке-Көбөш алты арам төбөсүнөн басып (“Ажалым жетип мен өлсөм,калып калса Семетей, Абыке,Көбөш арамдар, көк мээ кылып жүрбөсүн,уй артына салбасын,жашында сабап жалгызды,коркунчаак бала кылбасын”-Манас),үстөмдүк кылып турса,анда баланын жан дүйнэсү чүнчүп,көнүлү жабыркап,басынып,жалтанчаак болуп чоңоймок.Манастын ою боюнча, мындай атадан жетим калып өксүгөн,камчылуу кара мүртөздөрдүн алдында жалтан, тартынчаак,корунчаак болуп тарбияланган баладан, азуусун айга жанган жоолор менен тайманбай “текөөрлөшө”турган жалтанбас баатыр, эл-журтуна чеп болгон чечкиндүү жол башчы өсүп чыкмак эмес.Мына ушундан улам Манас туягынын жетиммин деп басынбай,өзөктү өйүгөн өксүү сезимине тушукпай,Темиркан падыша таятасынын мекенинде,мартабалуу Ысмайыл таякесинин колунда,анын “кара чечекей баласы” катары тарбияланып, “ата-энесинин маңдайында” кулундай оюн салып,колу-бутун кенен сунуп,он эки жашка чейин ээн-эркин өсүп чоңойсо деген тымызын тыянакка келгени билинет.Мына ушундай “ак көрпө жайыл” жагдайда өссө, анан өзүмдү тартса,балам кабыландай күркүрөп, кайра Таласына кайтып келээр, деп тилек кылып,ушуну керээз катары айтып отурат, Манас. Манастын керээзинин купуя сырын,биздин оюбузча,педагог-психолог Бектур Исаков төмөнкүчө туура баамдаган: “Атасынын керээзи боюнча Каныкей Семетейди Ысмайылга бала кылып берет. Демек, Манастын оюнда турган купуя сыр –баланын жалтак болбой,жетимдин тонун кийбей, ээн-эркин өсүп-чоңоюшун камсыз кылуу ылаажысы эле” (Исаков Б.Айкөл Манастын калыптанышы.-Бишкек, “Гүлчынар” басмасы,2010-ж.,80-бет).

Бул купуя сырлуу керээзинен улам Манас атабыздын улуу баатыр гана эмес, ошону менен бирге алысты болжоп, терең ойлонгон педагогдугу да, психологиялык кылдаттыгы да бар экени баамдалбай койбойт. Манастын керээзинин түпкү маңызын түшүнүп жана кабыл алышып, Семетейди шек билгизбей, алпештеп чоңойтуп жатышкан Темиркан таята менен Ысмайыл таякенин кишилик кенендигине баа бербей койбойбуз.

Демек, жакшылап баамдасак, Манастын керээзинин жана керээзди атасы, иниси менен биригип аткарып, жери Талас, атасы Манас, энеси өзү экенин билгизбей, уулун өстүрүп жаткан Каныкейдин аракет-мээнетинин ары жагында даанышман педагогикалык чоң маани-маңыз жана эртенкини көздөгөн стратегия жаткан экен.

Ал эми уулунун эстутумунда, ата-тегин, тарыхый тамырын таануу жагында убактылуу пайда болгон вакуум, кийин Каныкейдин Букарда көзүнүн жашын чубуртуп, тууган жер, бир боор эл, айкөл Манас, анын жолборс чоролору жөнүндө Семетейге сыр төгүүсү (“Каныкейдин жомогу”) менен компенсацияланат.

Манастын жары Каныкейдин жубайынын өлөр алдындагы жанагындай «атаң Темирканга барганда, мойнуна тумар тага көр, чунагың Семетейди бага көр, жашы он экиге келгенде, ичинен ок өтпөс тонду кийгизгин, ошондо эне-ата жайын билгизгин, колуна мылтык бергизгин, кайра Талас көргөзгүн» деген керээзин кыйшаюусуз аткарып, Букар шаарына качып барып, ал жакта уулун чоңойтуп, туура 12 жыл өткөндө Семетейин Таласка алып келип кондурушу, баатар баласы жана Бакайдын жардамы менен Таластагы айкөлүнүн Абыке-Көбөш алты арам тарабынан кыйратылган, таланган мамлекеттик ордосун кайра калыбына келтирип, жеңиштин туусун желбиретиши улуу эрдик болгон.

19.Манас руху маңкуртчулукка жана “жүз жигитке” каршы

Байыркы Орхон-Энесай таш эстеликтериндеги Гүл-Тегинге арналган чоң жазууда мындай бир окуя сүрөттөлгөн. Бир кезде түрктөрдүн мамлекети кыйрап, эли-журту, кытайлардын ээлигине өтүп, кыздары күң, уулдары кул болуп, түрктүн мыйзамдары унутулуп, балдарынын аты кытайлашып, “иниси агасын билбес, баласы атасын билбес” ахыбалга жеткен экен. Мына ушул маңкуртдук абалды түрктүн мыктылары учурунда түрк улутунун өлүмү катары баалаптыр. “Түрк эли өзүбүздү өзүбүз мындан көрө өлтүрөлү, уруксуз бололу” (Гүл-Тегин эстелиги: Чоң жазуу). Ушундан улам муну айтабыз. Демек, муундардын, тукум-туяктардын жети атасын билбеген, тарыхын тааныбаган макулук катары өсүп, өмүр улашы - бул улуттун тамырынын соолушунун, анын тирүү туруп жок болушунун башталышы.

Баскынчы жоолор, ар кандай үстөмчүл империялар кыргын салбай туруп эле, кандайдыр бир калктын өз алдынчалыгын жоюп, улут катары жок кылууну, ассимиляциялап өзүнө сиңирип, алууна максат кылса, анда алар биринчи иретте, ошол элдин муундарынын, жарандарынын “жети ата” тамырын кыркууну, “иниси агасын билбес, баласы атасын билбес” кылып, тарыхый эстутумун талкалоону көздөп, тымызын иш жүргүзүшкөн. Кээде биздин чыгышта адамды тарыхый эстутумдан ажыратуу төбө чачты тик тургузган мыкаачы жолдор менен ишке ашырылган. “Манаста” калмак-кытай өкүлүнүн “Башына шири кийгизип, Эсенканга баралы” деген сөзү бар. **Шири**-бул кишини эстутумдан ажыратуучу ыкма-курал. Илгери айдар көкүл Жуңжандардын согушта туткунга түшкөн жаш жигиттерди ширинин жардамы менен кандайча “Тамырынан” ажыраткандыгы жөнүндө Чыңгыз Айтматовдун жазганын эске түшүрөлү: “Оболу жуңжандар туткундун чачын бир жолу оң, анан тескери кырып жалтыратат. Ал ортого нары жакта касапчы жуңжандар бир чоң төөнү союп жаткан

болот. Оболу төөнүн терисин— калын, оор келген моюн терисин сыйрып ала коюп, аны устаралап кырып ийип, анан кеп кылып туткундун жалаң башына кийгизет, азыркы суучулдар кийчү кеп такыядай болуп калат. Шири ысык күнгө кургаган сайын кысып, туткундун үнү кудайга жетип, көзү чанагынан чыгып, тартпаган азапты тартат да, анан өткөн өмүрүн, ата-тегин такыр эстей алгыс маңкурт кул болуп кала берет. Маңкурт деген эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эл-жери кайда, ысымы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон,—эч нерсе эсинде калбайт, эч нерсени билбейт, кыскасы, өзүн адам элем деп эсептебей калат. Маңкурт итке окшоп эсин гана ээрчип калат, эсин гана тааныйт” (“Кылым карытар бир күн” романы). Адамды физикалык-биологиялык жактан кыйноо аркылуу гана эмес, ал таянып турган тарыхый-этникалык фундаментти, улуттук кыртышты жок кылуу, талкалоо аркылуу да маңкуртка айландырышкан. Байыркы бир заманда кара калмак деген жоо кыргызды чаап, эмгектеп жүргөн, жаңы баскан эркек балдарды олжолоп туткунга алат да, өз жерине алып барып, жүз бөбөктү социалдык мамилелерден жана байланыштардан оолактатып, эч кимге көрсөтпөй, обочодо көмүскө багып, жалаң согуштук өнөргө таптап машыктырат. Кыргыздын жүз кулунчагы өздөрүнүн кыргыз экенин билбей, ата-тегинен эл-жеринен, эне тилинен, таптакыр кабарсыз, согушкандан башканы билбеген жоокер-башкесерлер болуп тарбияланышат. Калмактын төрөсү маңкуртка, айландырылган, уруш өнөрүнө үйрөтүлгөн ошол жүз кыргыз жигитти бир жылы кыргыз элине каршы согушка салып, ак калпак калкты өз тукумдарынын колдору менен кыргынга учуратат. Бул шумдуктуу окуя Үмөт молдонун “Жүз жигит” аттуу комуз-күүсүндө кайгылуу баян болуп чертилип калган.

Өз ата-тегин тааныбаган “Жүз жигитке”, өз энесине каршы жаа аткан алиги маңкурт Жоломанга (Ч.Айтматов) жанагы, Гүл-Тегиндин эстелигиндеги кытай империясына кул болгон түрк элинин тагдырына байланышкан өтүмүш тарых XX кылымда кандайдыр бир даражада, өзүнчө бир өзгөчөлүү вариацияда

социалисттик “кызыл” кыргыздардын турмушунда кайталангандыгын эске түшүрүүгө туура келет.

«Эски дүйнөнү кыйратабыз!», - деген большевиктик, нигилисттик ураанга жамынган тоталитардык система бизди да өткөн тарыхыбызга түркөй сабатсыздардын жана ташбоор эзүүчүлөрдүн кайгы-муңга толгон караңгы тарыхы катары кароого, улуттук салттарыбызды чириген феодализмдин «калдыгы» катары түшүнүүгө багыттап, элибиздин эркиндиги үчүн күрөшкөн улуттук баатырларыбыз, уулдарыбыз “феодал”, “пантюркист” деп аныкталып, өз тилин, маданиятын сүйгөндөр “улутчул” аталып, IX кылымда кыргыздар өзүнүн империясын түзгөн деген тарыхый маалымат саясий жаңылыштык катары бааланып, өз өлкөсүндө туруп, өз эне тилин, өз тегин билбеген өйдөкү жүз жигитке окшогон тукумдар көбөйүп, “Ата”, “Апа” деген эзелки төл сөздөрүбүз “Папа”, “Мама” менен алмашып, өз бешигин балталап бүлүндүргөн, өз «Бугу энесине» каршы ок аткан Орозкулдар (“Ак кеме” фильми), Жоломандар (Ч.Айтматов) арбып, улутубуздун тарыхый эстутуму талкаланганы чындык болучу. Кыргыз эли “Совет эли” деген тарыхый “жаңы” жалпылыкка сиңип кетүүгө тийиш болгон.

Буларды биз эмне үчүн эскердик. Муну “Шири” идеологиясынын адамдын “жети атасы”, элдин тарыхый түп тамыры үчүн, демек, кишинин инсан катары, улуттун улут катары өмүр-жашоосу үчүн, алардын маданий-тарыхый “генефону” үчүн өтө коркунучтуулугун, түбүнөн кемирип-кесип, кыркып-кыйып таштоочу антигуманисттик күчүн жетигирээк туюнуу ниетинде эстеп отурабыз.

“Социалдык шириге”, андан туулган маңкуртчулук илдетине “Манас” эпопеясы да өзүнүн бүткүл турушу, духу менен каршы. “Манаста” каардуу жана амалкөй Алоокё хан тоолуктарды таруудай чачып, бирин эренге, бирин тереңге, бирин Алтайга, бирин Каңгайга тентиткенде ак калпак кыргыздын ар кайсы чоочун

калайык-журттарга жана кыжылдаган калмак-кытайга сиңип, эл катары жок болушун көздөгөн. Кыйла жылдар өткөндө кай бир аймактарда өйдөкү Гүл-Тегиндин эстелигинде маалымдалгандай түрктөрдүн башына түшкөн маңкурттук тагдыр, алатоолуктардын да башына келип, кээ бир кыргыз топтору калмакташып, кытайлашып Алоокенин мүдөөсү ишке аша баштаган. Бул көрүнүш “Манаста” Акбалтанын жаш Манаска айткан төмөнкү сөздөрү менен баян этилет: “Бай Жакып менен ага-ини, балдары Үсөн бар эле, айдап кетип Үсөндү, кара калмак алды эле, Үсөн атын жойду дейт, Көзкаман атка конду дейт, калмакча атын койду дейт, кыргыздын атын жойду дейт, тууганды туура унутуп, баарысы калмак болду дейт”.

Мына ушинтип, Үсөн баштаган кыргыздар калмак-манжуу массасына ассимиляцияланып, психологиясы такыр өзгөрүп, балабакырасынын ысымдары Чаңдаяк, Чагалдай, Дөрбөлдөй делип калмакча коюлуп, дини будда болуп, ырым-жырымы калмакча жасалып, “Какаңдап” ураан чакырып калышат. “Манаста” кыргыз элине карата чыккынчылык ушул “туугандардын” ичинен чыгат. Кытайдын императору Эсенкан амалданып барып, Манасты уу берип өлтүрүп, Бээжинге башын кесип алып келе турган адамды дал ушул Каңгайда кыргыз атын өчүргөн, жети атасын унуткан пенделердин ичинен тандайт. “Журтуна бузук беш айбанды” баштаган Көзкаман кулчулуктан жаңы эле кутулган бүткүл кыргыз эли медегер тутуп турган Манаска кол салат. Манаска уу берет. Демек, бул анын өз бир тууган элинин өлгөндө-талганда жетип турган эң ыйыгы-эркиндигине кол салганы, өз элине уу бергени эле. Көзкаман жанагы “жүз жигит” сыяктуу өз бир боор калкына, туулган тууруна каршы барып отурат. “Маңкурт итке окшоп ээсин гана ээрчип калат, ээсин гана тааныйт” (Чыңгыз Айтматов). Калмакташкан кыргыз Көзкаман да жанынын тереңинде Эсенканды гана ээрчийт, Эсенканды гана тааныйт.

Көзкаман - бул “тамырсыз” адамдын символу. Башына “социалдык шири” кийген кулдун символу. Маңкурт—душмандын

колундагы куурчак жана өзүнүн “учкан уясына” каршы пайдаланыла турган курал. Көзкаман бизге көрсөтүп турган “Манастын” ачуу сабагы жана кара түстөгү белгиси. Көзкаман— “тамырсыз” адамдын жамаат үчүн, улут үчүн социалдык жактан өтө коркунучтуулугу жөнүндөгү “Манастын” эскертүүсү. Дастанда Көзкамандын жана анын куралчан табунун кырк чоро тарабынан талкаланып жок кылынышы— бул Манас рухунун маңкүртчулукту жамандык катары тангандыгынын жана кабыл албагандыгынын символу. “Улуу “Манас” ыйык китебибиз бүгүнкү тукумдарды маңкүртчулуктан сак болууга астыртан үндөп, балага кенедейинен мекенчилдиктин рухун сиңирүүнүн зарылдыгын каңкуулап турат.

Эгер тарыхтагы “жүз жигит” жана Көзкаман бөтөн жактарда, кыргыздын душмандарынын территориясында өз топурагынан ажыратылып маңкүртташтырылса, XXI кылымдын “жүз жигити”, Дастан Сарыгулов өйдөтө жазгандай “тегин, тарыхын, эне тилин, салтын, наркын, дөөлөтүн, улуу мурасын билбеген, унуткан, мекен тагдырына, улут келечегине кайдыгер” жаш көзкамандар эркинмин, өзүмө өзүм кожоюнмун деген бүгүнкү кыргыздардын өздөрүнүн үйүнөн чыгууда.

Кыргыз телеберүүсүнөн тартууланган бир көрсөтүүдө 5-6 кыргыз улутундагы өспүрүмгө “эгер кайра төрөлүп калсан, ким болор элен?” деген суроо берилгендиги, берилген ушул суроолорго окуучулардын биринин артынан бири **француз болгум келет, орус болууну каалайм, немис болгум келет, англичан болгум келет** деп жооп беришкендиги коомчулуктун көз алдында турат. Бул балдар бир гана кыргыз болууну каалабайт. Мынакей, эгемендүүлүктүн шартындагы “жүз жигиттин” башталышы көз көрүнөө. Бир сөз менен айтканда, ушул кыргыз болууну каалабаган кичинекей “жүз жигит” ушул бойдон чоңоюп, миң жигитке, он миңге, жүз миңге, миллионго өсүп чыкса (өсүп чыгышына бизди тегеректеп турган геосаясий күчтөр, массалык маданият, ар кандай диний миссионерлер, глобалдаштыруу саясаты катуу кызыктар

экендигин эске алалы), анда бул кыргыз улутунун өз эрки менен, өз колу менен өзүн өзү жок кылуусу (самоубийство) болмок.

Т.Сыдыкбековдун “ Көк асаба” тарыхый романында эзелки кыргыздардын салтында жаш баланы туулган жердин топурагы менен таткантуу, жалатуу, ал топурактан тумар жасап, мойнуна тагуу ырасмысы болгондугу жазылат.

Кыргыздар мына ушинтип, адам баласынын башаты, башталышы туулган жерде экендигин балага туйгузууну, билгизүүнү анын кенедей кезинен баштаган. Дагы бир жолу айталы, кичинекей кулунчакка, “туякка”, тукумга биринчи иретте, башатты, тамырды таанытуу, эстутумду түптөө кыргыздардын таалим-тарбия системасында өзүнчө бир айныгыс мыйзам катары жашаган. Бекеринен “Манаста” **“айтып берчи кулунум, ата-бабаң айлыңды, ары түбү дайныңды”** деп айтылбайт. Кыргыздардын педагогикалык философиясында бала өз бир боор эл-жеринин кыртышынан тамырлап, чынар дарак сыяктуу бүчүрлөп өсүп чыгууга тийиш, башкача айтканда, өз улутунун топурагынан “программаланып” чыгышы керек. Ошондо гана ал өз элинин адамы, азаматы боло алат. Манастын тарбиячысы Акбалта да дал ушундай ишенимде жашаган даанышман. Акбалта карыя да айрыкча, **“ата-баба, айылын, ары түбү дайынын”** тааныбаган түпсүз жетесиздикке, жанагыдай азыркыча айтканда, маңкуртчулукка каршы иммунитет күчтүү өнүккөн. Бекеринен Акбалта атасы койгон кыргызча атын жоюп, калмак болуп, Көзкаман атка конуп, түбүн унуткан Үсөн жөнүндө жаш Манаска күйүп-бышып аңгеме куруп отурган жок. Акбалта, жана да Жакып, Чыйырды бала Манаска антимаңкуртчулуктун духунда тарбия беришкен. Алар Манастын жанынын өз элинин жаны менен, руху өз калкынын руху менен, эстутуму өз журтунун тарыхы менен жуурулушу үчүн, ой-тилеги мекенинен ажырап, кор болгон кыргыз элинин үмүтү, мүдөө-максаттары менен бир болушу үчүн тикелеринен тик турушту. Мына ушундай таалим-тарбиянын натыйжасында Манас бекем тарыхый эстутумга ээ болду. Анын аң-

сезимине жана жан дүйнөсүнө байыркы түпкү атасы Каракандан тарта, андан берки доорлордогу, замандардагы, кечөөкү күндөрдөгү кыргыз элинин кайгы-кубанычтары, трагедиялары менен жеңиштери, салт-санаасы менен жоокердик баатырдык тарыхы, калк чыгаандарынын эрдиктери, ата-бабалардын ар-намысы, патриоттук нарк-дөөлөттөрү мөөр болуп басылып калды. Жаш Манас мына ошондой элдик тарбиянын аркасында өзүнүн ушул жарык дүйнөдө тили чыгып, адам болуп, өсүп-өнүп жашап жаткандыгы үчүн бир боор эл-жерине, ата-бабаларына милдеттүү экендигин, өз элинин тарыхы менен киндиги туташ экендигин, мындан ары карай ушул ак калпак кыргыздын татыктуу уландысы болуп жашоого тийиш экендигин аңдап туюнду.

Ушуга удаа жогорудагы кыргыз болгум келбейт, англичанин, немис, орус болгум келет деген бүгүнкү кыргыз жеткинчектеринин сөзүн эстейличи. Бул балдар кыргыз элинин эркиндиги, бактысы үчүн кылымдар бою күрөшүп келген Манас баштаган баатыр ата-бабаларынын, маселен, Бакайдын, Кошойдун, Чубактын, Сыргактын, Барсбектин, Жаңыл Мырзанын, Кубат бийдин, Жайыл баатырдын, Тайлак баатырдын, Курманжан датканын, Алымбек датканын, Абдыкерим Сыдыковдун, Жусуп Абдрахмановдун, көкүрөгүн дзотко тоскон Чолпонбай баатырдын, Исхак Раззаковдун жана башка Ата журтубуздун сандаган чыгаан уул-кыздарынын атуулдук-патриоттук каармандыгын билбесе, өз калкынын тарыхына чоочун болсо, ага кан-жаны, жан дүйнөсү жуурулушпаса, албетте, чет элдик модалардын кулу болот. Мындай маңкурт жаштарда өз эл-журтунун тарыхы менен сыймыктануу сезими болбойт. Алар өйдөтөгү Көзкаман сыяктуу чоочун өрнөктөргө сыйынган, камгак сыяктуу тоголонгон макулуктардын кейпин кийет.

“Манастын” педагогикасы – бул балада тарыхый эстутумду тарбиялоо аркылуу улутту сактоонун педагогикасы. Саны аз калктарды ассимиляциялап жутуп коюуга жөндөмдүү бүгүнкү глобалдашуунун агрессивдүү чабуулдарынын шарттарында

“Манастын” бул улуу педагогикалык сабагын, же башкача айтканда, бабалардын бала тарбиялоо даанышмандыгын эске бекем түйүү жана пайдалануу жаш муундарыбызда улуттук иденттүүлүктү, этномаданий компетенттүүлүктү калыптандыруу үчүн аба менен суудай зарыл нерсе.

20.Манастын улуу санаркоосу жана бүгүнкү биз (Корутунду ордуна)

Манас ата алды жакты, келечекти ойлоп, санааркайт, эртеңки тагдыр жөнүндө толгонуп, убайым чегет:

Менин көзүм өткөндө
Кагылайын калайык
Эл эмине болот дейм?
Тукабадай кулпурган,
Жердеген пенде туйтунган
Жер эмине болот дейм?
Каз-өрдөгүн чуулаткан,
Көл эмине болот дейм?
Тагдырым жетип дүйнөдөн
Ажалым жетип окко учсам,
Кара жаак айбалта
Кайкалатпай ким аштайт,
Калып калса бул элди,
Капа кылбай ким баштайт?!
Долоно саптуу айбалта
Толгондурбай ким аштайт,
Тоорулуп кетсем дүйнөдөн
Аркамда калган бул элди
Тоздурбастан ким баштайт?!

Бул мекендин, эл-журттун кийинки тагдыры жөнүндөгү УЛУУ САНАА. Бул сөздөр Манастын улуу патриот экенин өзүнөн өзү даңазалап турат. Ата журт жөнүндөгү бул улуу санаа бүгүнкү эгемендүү Кыргызстандын ажолору үчүн улуу үлгү. Ажолор үчүн гана эмес, катардагы ар бир жаран үчүн өлбөс-өчпөс өрнөк-таалим.

Президенттен тартып коомдун ар бир мүчөсүнө чейин өзүнүн Ата журту жөнүндө Манас атабыздай санааркап, тукабадай кулпурган жерим эмне болот, каз-өрдөгү чуулдаган көлүм эмне болот, мекенимдин келечеги кандай болот, мен жок болсом, калайык-калкымды капа кылбай ким баштайт, мамлекетимдин айбалтасын ким аштайт?- деп жарандык санаага батып, тогуз толгонуп, эл-жеринин урматына күжүрмөн аракет-мээнет менен жашай билсе, өлкөбүздүн пайдубалы канчалык бекем болор эле да, алдыга карай Ата конушубуз канчалык арыштап өсөр эле.

Манас атабыздын өйдөдөгү атуулдук өмүр өрнөгү биз үчүн туу тутуп, ыйык таберик катары кармана турган, Ала-Тоонун чокусунда ак жылдыздай балбылдап күйүп, урпактарга нур чачып турган жогорку моралдык маяк. Тээ илгертен бери карай ата-бабаларыбыздын мына ушундай эл-жерге чексиз берилген Манастын духундагы патриоттук руху кыргызды, Ала-Тоону жоготпой сактап келген.

Мекендеш, сенин даркан Манас бабанын жолун жолдоп, салтын улап, Атажуртунду пир тутуп, анын алдындагы атуулдук милдетинди, жоопкерчилигинди жакшы туюп, эл-жерин үчүн берилип, ак кызмат өтөөрүнө иштенебиз. Ала-Тоо мекенибиз өзүнүн ар-намыстуу уул-кыздары менен күчтүү болмок. Бир боор мекениндин азаттыгы, эркиндиги, көз карандысыздыгы бардыгынан кымбат, бардыгынан жогору асылнарк. Манас атабыз дал ушул Атажурт эркиндиги үчүн кара башын сайып, өрт кечип, күрөшкө чыкканын жогоруда көрдүк. Журт эгемендүүлүгү жөнүндөгү улуу идеяны Манас ата сага мураска калтырган. Ошон үчүн Атажуртундун боштондугун, Ала-Тоондун азаттыгын, элиндин эркиндигин, республиканын эгемендүүлүгүн көздүн карегиндей сактоо сенин эң биринчи атуулдук милдетин, азаматтык парзың.

Мобуну эске түйүп коёлу. «Жаман айтпай, жакшы жок» - дейт эмеспи кыргызда. Көрүп турабыз, Арстанбек айткандай, жер үстү чайпалып, замана устаранын мизинде оодаралып турат го. «Түндөр жаман кырсык салып кетпесин, токтой турчу жол карайын Атажурт» - деп бекеринен Алыкул тынчсызданган эместир. Оомалуу-төкмөлүү дүйнөдө кокус кандайдыр бир кара ниет каардуу кара күч жаңыдан ээ болгон эгемендүүлүгүбүзгө көз

артып, ач тырмагын салса күнүбүз кандай болот? Кандайдыр капыстан буюктурган катуу бороон келип, кереге-уугубузду кыйратып кетпесине ким кенил боло алат, бу опурталдуу заманда. Ушундай сарсаналуу тынчы жок ойлордон улам, кайрадан жанагы улуу рух мурасыбыздагы акылман Кошойдун Манаска айтып турган төмөнкү кеңеши аргасыздан эске түшөт:

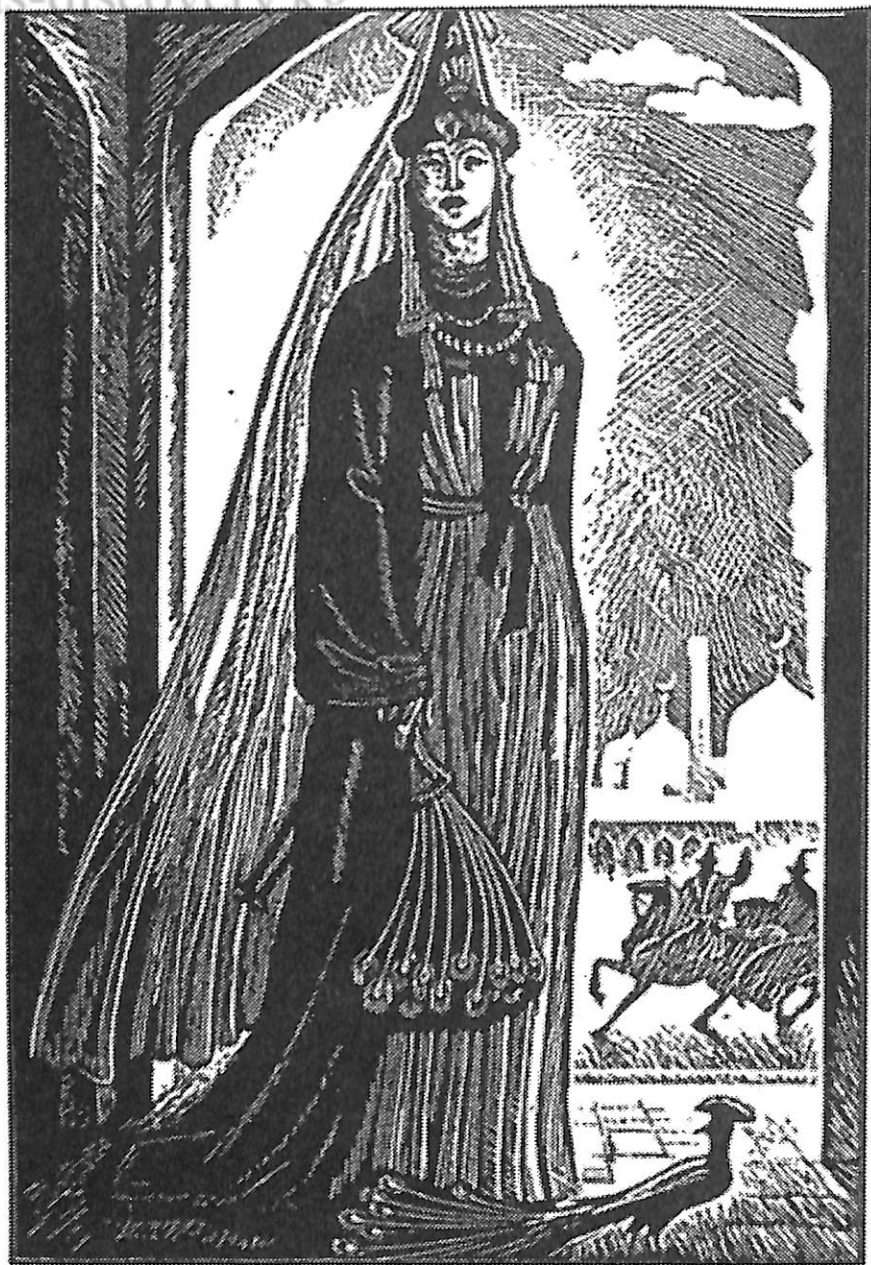
«Кенен ойло башынан,
Кебелбес болсун казынан,
Калың бороон, катуу күн,
Кулунум, канчалык өтөр башыңан,
Кыр-кырда кыргыз элиңе.
Кызыккан жандар дагы бар.
Кылчайбай канды агызар,
Кызыталактын баары бар.
Элинди түгөл башкарып,
Өз алдыңча болгондо,
Сени таштап койбос жеп-жеке.
Суроодон угар дайныңды,
Күтүнбөстөн сен жатсаң
Бир күнү чабар айлыңды.
Ошого моюн бербеске,
Ок өтпөгөн тон камда,
Ок жетпеген ат камда.

Кошойдун Манаска айткан бул кеңеши кудум бүгүн бизге карата айтылып жаткандай. Калк кызыкчылыгын кайтарган стратегиялык акылман акыл-эстен чыккан бул кеңештин мааниси эч качан эскирбейт дегибиз бар. Бүгүн да, эртең да кыргыз үчүн айрыкча актуалдуу мазмуну бар, терең ойлуу мекенчил насаат.

Ушул насааттын ыңгайынан Караганда да жаш мамлекетибиздин эгемендүүлүгүнүн боосунун бекем болушу үчүн эки эселеп, жүз эселеп камкордук көрүүнүн зарылдыгы бар. Ар кандай бороондорго туруштук берүү үчүн АТАЖУРТ - БОЗ ҮЙҮБҮЗДҮН БООСУН илгерки Манас атабыз өңдөнүп, көшөрүп бекем кармоого тийишпиз. Эгер биз Мекенибизди Манас атабызча чындап сүйсөк, Мекенибиз деп Манасча жалындап күйсөк, Ала-Тоонун азаттыгынан ажыраганча туулбай туна чөгөлү, тирүү жүрбөй өлөлү деп, башты канжыгага байлап койсок, илим-билимге канык жана күн-түн тынбаган өжөр, мээнеткеч боло билсек, анда

Атажуртубуздун “ок өтпөгөн тону, ок жетпеген аты”, бузуп өтө алгыс чеби болгону ошол.

Улуттук кайра жаралуу деген нерсе, биздин оюбузча, турмуштун, тарыхтын элегинен өткөн улуттун илгерки көөнөрбөс асылнарктарын, бир сөз менен айтканда, Манас рухун кайрадан жандандырып, актуалдаштырып алдыңкы планга алып чыгып, анын жардамы менен кыргыз инсанынын, кыргыз мамлекетинин рухий-нравалык негиздерин чыңдоо, бекемдөө деген сөз.

Каныкей

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

КАНЫКЕЙ – АЯЛЗАТТЫН ТУНУГУ,

АК ЖООЛУКТУН УЛУГУ

**(КАНЫКЕЙДИН УЛУУ МАХАБАТЫ ЖАНА АНЫН
ОБРАЗЫНЫН РУХИЙ-АДЕПТИК, ПАТРИОТТУК
САБАКТАРЫ)**

КЫСКАЧА КИРИШ СӨЗ

Каныкейдин образы өзүнүн өзөгүндө көтөрүп турган улуу ойлору жагынан да, манасчылар тарабынан кооздолуп көркөм иштелиши жагынан да, «Манас» эпосунун идеялык-эстетикалык парасатын бийикке көкөлөтүп, көтөрүп турган борбордук образдардын бири. Ал трилогиянын («Манас», «Семетей», «Сейтек») үч бөлүмүндө тең катышат. Анын образы дүйнөлүк көркөм сөз өнөрүнүн классикалык образдарынын деңгээлинде турат десек, эч жаңылышпас элек.

Каныкейдин образын көрөсөндүү кылып көкөлөтүп турган касиеттердин эң негизгилеринин бири - бул анын Манас баатыр менен кошо калк тагдырын тең бөлүшкөндүгү, өзүнүн сүйгөнү менен кошо ак калпак калктын түйшүгүн, кайгы-муңун, азаптозогун тең көтөргөндүгү. Манас өлгөндөн кийин да элдин кызыкчылыгы, журттун келечеги үчүн кара башын сайып, турмуштун ызгаарларына жана бороондоруна көкүрөгүн тосуп,

антка, шертке акыр-аягына чейин бекем тургандыгы, тагдырдын катаал соккуларын каармандык менен жеңип чыккандыгы.

«Зайыпзаттын пашаасы, кең көйнөктүн тазасы, кара сурдун сулуусу, адамзаттын нурдуусу» Каныкей энебиз сөздүн терен маанисиндеги чыныгы адеп-ахлак өрнөгү, чолпон жылдыздай жаркыраган таалим-тарбия маягы.

Буга чейин “Манас” үч илтигиндеги Каныкейдин образы, анын идеялык мааниси, адеп-ахлактык мазмуну, руханий-патриоттук дөөлөттөрү жөнүндө айрым изилдөөлөрдө, илимий-популярдуу очерктерде, энциклопедияларда, окуу китептеринде, публицистикалык эмгектерде, газеталык-журналдык макалаларда негизинен жалпыланган түрдө, эпизоддук мүнөздө, жалпы ой жүгүртүү, обзор, кыска жана нуска мүнөздөмөлөр шекилинде жазылып, айтылып келди.

Калим Рахматуллиндин “улуу патриот, укмуштуу Манас” китебинде (1942), жана З.Бектенов менен Т.Байжиевдин 1949-жылы жарык көргөн “Кыргыз адабияты” окуу китебинде Каныкейдин образына алгач жолу жалпыланган түрдө мүнөздөмөлөр берилген. Айтылуу манастануучу Самар Мусаевдин калеминен Каныкейдин образынын элдүүлүк маселесине арналган диссертация жаралган.

Биздин бул китебиз өз алдынча эмгек болуп саналат. Эмгек маселенин таза академиялык мүнөздөгү фольклористикалык жагын объект кылып алган жок. Биз муну фольклорчу-адистердин үлүшүнө калтырдык. Биз “Манас” эпопеясынын ар кайсы мезгилдерде китеп болуп жарыкка чыккан ар түрдүү варианттарына негизденип, эпостун текстинен алынган кеңири жана бай мисалдарга таянып, Каныкейдин образын этикалык өнүгтөн туруп, кенен-чонон талдоого, чечмелөөгө, ошондой эле, элдин сүйүктүү каарманынын рухий зор масштабын жана универсалдык маани-маңызын ачып берүүгө умтулдук. Каныкей эмне үчүн “Калк энеси” деген бийик наамга арзыган? Ал кандай адамдык сапаттарга жана өнөргө эгедер? Кайсы касиеттери үчүн ал “кең көйнөктүн тазасы, зайыпзаттын паашасы” деп аталган. Каныкейдин Манас баатырга болгон улуу махабаты эмнеден көрүнөт? Ал Манастын жана Манастын мамлекетинин тагдырында кандайча роль ойногон? Ата журтуна кандай кызмат кылган? Айкөл Манас атабыздын жары кандай адамдык драмаларды, трагедияны жана каарман күрөштөрдү баштан кечирген? Башкача айтканда, Каныкейдин образынын эпопеяда көтөрүп жүргөн руханий, адептик-ыймандык,

патриоттук-философиялык дөөлөттөрү кайсылар? Анын образы бүгүнкү муундарга кандай насыяттарды, кандай нравалык сабактарды, адеп- ахлак өрнөктөрүн тартуулайт? Образдын биз үчүн тарбиялык мааниси эмнеде? XXI- кылымдын кыз-келиндерине Каныкей кай жагынан үлгү боло алат?

Биздин бул эмгегибиз дал ушундай бүгүнкү күн үчүн орчундуу мааниси бар суроолорго жооп берүүнү көздөйт. Эпостун сюжеттик фактурасына таянып, Каныкейдин образын этикалык аспектиден алгач жолу өзүнчө аналитикалык талдоого алууну жана чечмелөөнү милдетибиз деп эсептедик.

БИРИНЧИ БАП: “Кең көйнөктүн тазазы, зайыпзаттын пашаасы”

§ 1. Каныкей менен Манастын алгачкы арзуулары

Адам баласына ар дайым булактай тереңден оргуп чыгып, ашып-ташкан кубат-дем, чаалыкпаган кайрат берип, шыктандырып, өргө айдап турган бир күч болот. Эгер андай ичтен тирек болуп турган күч болбосо, адамдын дайым эле оттой жанып, «жалбырттап күйүп» турушу кыйын.

Каныкейдин жан дүйнөсүндө дал ошондой түпкүрдөн булак болуп оргуган, от болуп жалбырттап күйгөн, ич жактан түгөнгүс дем, шык, тоодой кубат тартуулап турган улуу нерсе бар. Ал күч Каныкейдин айкөл Манаска болгон жалындаган махабаты дээр элек. Каныкейдин күчү анын махабатында.

Бирок ал махабат кандайча башталган, кантип тутанган?

Башат жакка кайрылалы. Каныкейдин Темиркан падышанын кызы экендигин, теги мыкты ак сөөк тукумунан жаралган жан экендигин эске түшүрөлү. Төрөлгөнүнөн хан ордодо тарбияланган, бир жагынан кат тааныган билимдүү, назик, сулуу бийкеч, экинчи жагынан кичинесинен эмгекке бышыккан, аялзаты жасай турган түркүн тиричилик өнөрлөрүнө үйрөнгөн, а түгүл жоокердик өнөргө да машыккан кайраттуу, намыскөй баатыр кыз («Темиркан кызы Каныкей, баатыр бейбак болучу»). Буга мисал катары анын Букарда Эр Чубак менен тайманбай беттешкен эрөөлүн келтирсек болот. Каныкей эпосто айтылгандай, «улама бар илимдүү, улуктары билимдүү» Букар шаарында өскөн, кругозору, акыл-эси кең, өзүнчө бир рух аристократкасы десек болот.

Каныкейдин кыз чагындагы келбет-көрүнүшү манасчы тарабынан мындайча сүрөттөлөт:

Көлөндөй чачы төгүлүп,
Короздой мойну көрүнүп,
Санирабига кыз экен,
Сап сулуунун өзү экен.

Жыла сүйлөп, шыңк этип,
 Акыл толгон кез экен.
 Он Алты жарым жашы бар,
 Олондой кара чачы бар,
 Сары алтындан түймөдөй.
 Келишкен кара кашы бар.
 Жөнөкөй кийим кийинип,
 Ботодой бели ийилип,
 Чийдей кашы чийилип,
 Жазы мандай, кара көз,
 Жатык тилдүү, ширин сөз.
 Аркасы кайкы, аркар төш,
 Ай чырайлуу, бото көз,
 Кызыл жүзү нурданган,
 Кымча бели буралган...

Кандай керемет чеберчилик менен тартылган ажайып бейне. Не деген поэтикалуулук! Саптардан кадимкидей тирүү адамдын жандуу элеси көз алдыга тартылып турат. Бул ажайып көркөм сүрөттөгү гүлдөй буралган бийкечке күйөө болчу баатыр кандай бактылуу деп суктанбай коё албайсың.

Каныкейдин махабат идеалы да башка. Падыша атасынын төрүндө эркелеп бактылуу өсүп жаткан Санирабига кыз (Каныкей кийинки аты) ар бир бойго жеткен бийкеч сыяктуу эле, келечектеги өзүнүн өмүрлүк жары жөнүндө ичинен тымызын кыялданат. Санирабига өз баркын билген кыз. Ошондуктан болочоктогу күйөөсү да, өзүнө теңдеш, өзгөчө жан болушун каалайт. Чубак менен беттешкен окуяда Манасты обочодон сынап карап көрүп: «Күйөө кылсам төрөнү, күптүүнү жазар шер экен» дегенинен улам Каныкейдин мурдатан эле өзүнүн баркына жетээр, нарк-насили бийик эр-азаматты ичинен ойлоп, өзүнүн руханий ич күптүүсүн, сагынычын жазууга жөндөмдүү күйөөнүн идеалын тымызын издеп, өмүрлүк жолдош жөнүндө бийик чен-өлчөмдөр менен жашап жүргөндүгү билинет.

А түгүл, Каныкей, өзүнүн боштондук согуштары менен бүткүл Түркстан, Орто Азия аймагына дүңгүрөп аты угулган ак калпак кыргыздын арстан уулу Манастын даңкын алыстан угуп, ошондой баатырга жар болсом деп кыялданып да келген экен. Буга анын ошол Манасты биринчи көргөндөгү ичинен айткан монологу күбө:

«Манастын Манас экенин,
 Мен баштатан угуп билгемин.
 Манастыгы чын болсо,
 Атайын издеп келер - деп,
 Жараткандын өзүнөн,
 Мен кургур, ошону тилеп жүргөмүн».

Ошентип, Чубак менен беттешкен окуяда, алгач көргөндө, Манас сынына толуп, тилегени ордуна чыгып, Каныкей «жогун тапкан эмедей» «жоодурап күлүп», баатырга суктана карайт да, «жолумдан тосуп келди деп, байкаса уят болор деп», баатыр жериме келди, эми Темиркандын ордосуна кайрылбай койбос деген үмүттө каракашка аргымагына камчы уруп, артына кайтып кетет (Саякбайдын варианты).

Жусуп Мамайдын вариантында Маңгыттарга жортуул жасаган Манасты Каныкей капыстан эшигинин алдынан кезиктирип калат. Ушул күтүүсүз жолугушуу жөнүндө кытайлык Манас изилдөөчү Лиуфажун минтип жазат: «Каныкейдин келишкен келбети Манастын жүрөгүнүн түпкүрүндө туу болуп орнойт. Ал эми кабылан Манастын кызыл чырай нур бети, өзүнө куп жарашкан баатырдык салабаты Каныкейде элестенет. Алар бир жолугушуп эле сүйүшүп калат. Каныкей кабылан Манаска кусадар болуп сагынат. Ал бир кол жоолукту кылдаттык менен тордоп, ага өзүнүн белеги катары берет. Кырк жылы сууга салбаса, кир жукпас кылып болжогон кол жоолук анын кырк жыл болсо да кирдебей турган махабаты менен тордолгон» (Лиуфажун. Каныкей-таалайы татаал аялдын образы. – Китепте: «Манас» эпосу жөнүндө.- Бишкек, 1994, 32-бет.). Каныкей менен Манастын бири-бирине болгон арзуусу мына ушинтип башталган.

Күйөөлөп Букарага барган Манастын күтүүсүздөн ачууланып, шаарга жасаган чабуулун жана колукту менен жолугушуу учурундагы капыс кагылышууну кечиргендиги жана өмүрлүк жар болууга макулдугун бергени, хандын кызынын өз элин баатырдын каарынан сактап калуу амалынан улам жасаган аргасыз кадамы эмес. Терең үнүлүп карай келгенде, Каныкейдин бул чечими анын Манаска болгон жүрөк түпкүрүндөгү эч жан билбеген арзуусунан, ашыктыгынан чыгып отурганы туюлуп турат. Кенен ойлоно билген даанышман кыз, Манастын Букарды буй кылган жосунуна азуусун

айга жанган тоолук баатырдын алоолонгон күч-кубатынын чектен чыгып, көбүрүп-жабырышы катары көзүн жумуп койду.

А чындыгында, Каныкей Манастын өзөгү тунук экендигин ичинде терең туюнат. Манастын Орто Азиядан Алооке баш болгон калмак-кытай баскынчыларын кубалап, өз ата-журтун жоодон бошотуп, элин эркиндикке чыгарып, «кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган» патриоттук эрдигин, атуулдук айкөлдүгүн, чыныгы уулдук касиетин алыстан туруп жогору баалап, көйкашка баатырдын даңазасына суктанып келген. **«Чарпышкандын баарына, чаркы жетер эр экен»** деп, Каныкей түпкүлүгүндө Манастын Букарга да калка болоруна көзү жетип турат. Мына ошондуктан күйөөлөп келгенине карабай, тоолук баатырдын ачууга жеңдирип, Букарга калайман түшүргөнүнө убактылуу басынып турса да, тереңиндеги, жан-жүрөгүндөгү арзуусуна баш ийип, Каныкей Манаска карап: **«Бактыма төрөм табылды, кара башым чын тартуу, баатырым сенин жолуңа»** - деп агынан жарылып берди.

Манастын өзүнө келсек, өз кезегинде мунун да болочокто ак никелүү зайыбы болчу ургаачыга койгон талап-ченеми, каалоо-тилеги жогору. Манастын колукту жөнүндөгү ою эпосто баатырдын өз сөзү менен мындайча берилет:

Мен биле турган кеп болсо,
 Оймоктуудан узду алам,
 Оюмда жүргөн кызды алам.
 Керемети кеңди алам,
 Акыл-эси ошонун,
 Мени менен теңди алам.
 Алты жылдык зыянды,
 Биле турган кызды алам.
 Акыл кошуп жанымда,
 Жүрө турган кызды алам.
 Жан жолдошко жаман сөз,
 Айтпай турган кызды алам.
 Жаман жерге жамбаштап,
 Жатпай турган кызды алам.
 Бейбаштардын үйүнө,

Кирбей турган кызды алам.
 Бейжайлык менен кесирди,
 Билбей турган кызды алам.

Бул саптарды окуп гана эмес, анын ары тереинде жаткан подтекстке үнүлүп, көмүскөгө буккан мааниге баам салсак, Манас үчүн аял деген жайынча гана зайып, балдардын энеси, очоктун ээси, үйдүн куту эмес, эр азаматтын теңтайлаш шериги, акылгөй кеңешчиси, үйдүн гана эмес, эл-жердин да куту, эри менен кошо калкы менен тагдырлаш жан. Манастын бул оюнан биз көчмөн замандагы баатырдын, эл башкарган ажонун зайыпзатына койгон бийик чен-өлчөмдөрүн жана жоокердин моралдык максимализмин көрүп турабыз.

Баатырдын ушундай жогорку чен-өлчөмүнө Каныкейдин туура келерин Манас өзү моюнга алат. Ал эл-журтунун алдында минтип сырын ачыкка чыгарат:

Ачыгын сөздүн сүйлөйүн,
 О, журтум, тайсалдатып не кылам.
 Чыны мен Каныкей алсам деп турам.
 Тээтиги чоң Букардын Темиркан
 Анын ылакап аты Каракан.
 Каракандын кызы ошол,
 Манасыңа жараган!

Көпчүлүк кеңеш курган жыйында Каныкейдин Манаска жарарын жана жарашарын көрөгөч, көсөм Бакай: «ургаачынын төрөсү, алып калсаң Каныкей, кырк чоронун энеси, ургаачынын ыктуусу, ак жоолуктун мыктысы, ал Каныкей турганда, санжыргалуу башыңды, жер жүзүнө кан кылаар», - деп тастыктап чыгат.

Жакып Темиркандын алдына кулдук уруп барып Каныкейге сөйкө салып кайтат. Андан соң бай Жакып Бакайды баштатып, байбичеси Чыйырдыны боз жоргого мингизип, кызмат кылчу кыз-келин, жигиттерин, дос-тамырын, чоорчу-кыякчыларын алып, Манас менен Алмамбетти алдыга салып, келин алып келүү үчүн

Букарга аттанат. Манастын кылкылдаган колу да дүңгүрөп кошо жөнөйт. Манастын Каныкейдин калыңы деп, “жердин бетин чаң кылып, көргөндүн башын маң кылып” Букарга чуркуратып айдап бараткан төрт түлүк калың малы көргөн адамды айраң калтырбай койбойт. Окуйлу:

Айдаган жылкы чуркурап,
Чаңы асманга буркурап,
Доолбас үнү тарсылдап,
Адырды көздөй сел кетти,
Аябай калың эл кетти.
Мөөрөгөн бойдон уй кетти,
Төөнүн баарын боздотуп,
Тулпардын баарын коштотуп,
Айгырлар барат алышып,
Бууралар барат жөөлөшүп,
Букалар барат мөөрөшүп,
Кочкорлор карс-карс сүзүшүп,
Асманга чаңы созулуп,
Качарына жер таппай
Аркарлар малга кошулуп,
Пилдер келет томпондоп
Буурулар келет бышкырып,
Белден баскан жыландар
Баш көтөрүп ышкырып,
Токойдун баары жоюлуп,
Жердин бети оюлуп
Күндүн көзү көрүнбөй,
Көктөн туман бөлүнбөй,
Баскан жери тозулуп,
Токойдогу доңуздар
Кошо келет корсулдап,
Айдаган малга кошулуп.
Кирпи чечен, кашкулак
Келе жатат килеңдеп,
Токойдогу коёндор
Кошо жүрөт сереңдеп.

МАНАСЧЫ УРКАШ

Ушул жерден айта кете турган нерсе, “Манас” эпосунун тексттери жөнөкөй тексттерден эмес. Ага жакшылап баам салып, шашылбай отуруп, көрүнөө турган маанисинен да, арыта көмүскөгө катылган сырын андоого аракет кылып, кээде текст аркылуу берилип жаткан ишараны, кыйытылып жаткан символиканы, метафоралык ойду, подтекстти түшүнүп, кеңири ой чабыт менен окуш абзел. Биз мына бул Букарга бараткан жолдогу кудалардын ойротто жок салтанат-шаңынан, Манасчы тарабынан таңгаларлыктай көркөм сүрөттөлгөн сан жеткис калың төрт түлүктүн жерге батпай дүңгүрөп бараткан укмуштуу жүрүшүнөн-кыргыздардын демейки салтын, “калың” деп аталган жөрөлгөсүн гана көрүп отурган жокпос. Биз бул көрүнүштөн Бакай айткандай, ургаачынын төрөсү-кандын кызы Каныкейдин Манас баатырдын алдындагы көкөлөгөн бийик кадыр-быркын, аброюн, ошону менен бирге, Каныкей дегенде, эч нерсени аябай, бардык мүлкүн чачууга даяр турган Манастын ашып-ашкан арзуусунун күчүн да баамдап турабыз. Көптүгүнөн ичине жапайы айбанаттардын баары кошулуп кеткен, жер бетин чаңга, уу-чууга толтуруп жанагынттип дүңгүрөп кетип бараткан ааламда жок калың малдын жүрүшү, шер Манастын Таластын суусундай шаркырап, Букарды карай агып бараткан “сүйүү дайрасынын” көркөм метафорасы сыяктуу.

Мына ошентип, кудалар: Темиркан менен Жакып Букарда кездешип, айтуякка бээ союп, ат-кунанды чаптырып, асемге мылтык аттырып, көкбөрүсүн тарттырып, отуз күнү той кылып, Каныкей менен Манастын никеси кыйылат. Манас менен Каныкейдин тою андан кийин Таласта чоң салтанат, даңаза менен кырк күн бою уланат. Чынында эле, Азия мейкининдеги ашкан акылман сулуу Каныкейге жана Ала-Тоодогу азуусун айга жанган Манаска жарашкан керемет той.

Мына ушинтип, эпостун сюжетинде баш кошордон мурда, үйлөнүшкөнгө чейин Манас менен Каныкейдин бири-бирине болгон өзүнчө арзуу, ашыктык таржымалы бар болуп чыгат.

§ 2. Каныкейдин Манастын тагдырында ойногон ролу же узчулук өнөрдүн генийи

Кыскасын айтканда, хандын кызы Каныкей өзүнүн романтикалык жаш кыялында тымызын бапестеп багып келген өмүрлүк жардын элесин, идеалын реалдуу турмушта «адамзаттын тунугу, ак калпактын улугу» айкөл Манастан табат. Букар калаасында «бактыма төрөм табылды» деген анын сөзү жан-жүрөгүнүн түпкүрүнөн атылып чыккан сөз экенин кийин Каныкей өз жашоосунда далай жолу далилдейт.

Каныкейдин Манаска болгон махабатын көрүп-туйган кезибизде дүйнөлүк улуу эпостордун бири Индиянын «Махабхаратасы» эске түшпөй койбойт. Дүйнөлүк көркөм сөз өнөрүндө «Махабхаратанын» идеялык – философиялык мартабасын жогору көтөрүп турган дөөлөттөрдүн бири - бул түбөлүк өлбөс-өчпөс махабат темасы. Сүйүүнүн жогорку көркөмдүк чеберчилик менен сүрөттөлүшү жана махабаттын жеңилбес күчүнүн, таңгаларлыктай жаратмандык кудуретинин көкөлөтө даңазаланышы жагынан «Манас» менен «Махабахарата» бири-бири менен үндөш.

«Махабхаратада» бир өлкөнүн падышасынын сулуу кызы Савитри аттуу каарман бар. Савитри деп атасы кызынын атын Савитри аттуу кудайдын урматына койгон. Анткени кызын падыша зарлап жүрүп Савитри кудайдан тилеп алган эле. Эмесе, «Махабхаратаны» бир аз окуп көрөлү:

«Күндөрдүн биринде Савитри бараткан жолдон капчысынан чытырман токойдон Сатьяван деген бир жаш жигитти жолуктурат да, ага абдан ашык болуп калат. Сатьявандын атасы качандыр бир заманда кайраттуу башкаруучу болгон экен. Бирок күтүлбөгөн кырсыктан азиз болуп калыптыр. Душмандары ушундан пайдаланып, анын падышалык тактысын тартып алып, өзүн айдап жиберипкен. Ал өзү, аялы, уулун караан кылып бел байлап,

токойдо баш калкалап, жашырынып жүргөн кези экен. Сатьяван сымбаттуу да, алибеттүү да, айкөл да жигит экен. Анын бир жыл гана жашаар өмүрү калыптыр. Ал жөнүндө Савитринин атасы бир көзү ачык акылмандан билген экен. Аны кызына айтат. Бирок Савитри атасынын сөзүнө ынабай: анын кыска өмүрү жөнүндө ойлонбойм. Жүрөгүм каалады, өзүм таңдадым. Бул чечимимден кайта албайм. Бир гана Сатьяван менин күйөөм болот дейт.

Көп убакыт өткөрбөй падыша кызын токойдогу азып-тозуп жүргөндөргө берип, бардык расмий ырым-жырымын жасап, кызын узатат. “Календердин” колуктусу болгон Савитри атасы берген бардык жасалгаларын чечип, токойдогу чөптөрдөн атайын токулган көйнөк жасап кийет. Өзүнүн аттуу-баштуу жерден чыккан тегин, хан сарайындагы жашоосун унутуп, аларга дайыма сылык-сыпаа, сүймөнчүлүк мамиле жасап, дайыма чыдамкай, жароокер жана сүйүү менен жашады» (К.Жусуповдун котормосу). “Махабхаратаны окууну ушул жерден токтото туралы. Окуянын уландысына кийинчерээк кайрылабыз. Айтмакчы, окурман «Махабхаратанын» бул сюжетинин «Манаска» кандай тиешеси, эмне окшоштугу бар деп сурашы мүмкүн. Кеп сырткы окшоштукта эмес экендигин эскертип, окурмандын сабыр кылып туруусун өтүнүп, биз азырынча индиялык эпостун бул үзүндүсүнүн мына бул жерине басым коюп, төмөнкүнү айтмакпыс.

Савитринин «өзүнүн аттуу-баштуу жерден чыккан тегин, хан сарайындагы жашоосун унутуп», атасы берген жасалгалуу, кооз кийимдерин чечип ыргытып, токойдогу чөптөрдөн токуп, көйнөк жасап кийип, үй-жайсыз качкын, бечара-карып болуп күн кечирип жүргөн үй-бүлө кандай жашаса, ошондой жашоого өткөнү таңгалдырбай койбойт жана акылдуу кызга урматтоо сезимин пайда кылат. Эң негизгиси, Савитринин ушинткени, анын Сатьяванга болгон махабатынын укмуштуу күчүн көрсөтүп турат.

«Махабхаратадагы» Савитринин чукулунан жасаган бул бурулуш кадамы, терең карай келсек, кандайдыр бир даражада

«Манастагы» Каныкейдин ички турмушунда болуп өткөн бурулуш менен ассоциация жаратып турат. Албетте, Каныкейди каалап тийген сүйгөнүнүн социалдык абалы башка. Бирок бул жерде Каныкейдин өзүнө, мындайча айтканда, “социологиянын көзү” менен карап көрүү, көмүскөдө жаткан нерсенин көрүнөөгө чыгышына ебөлгө болмокчу дейбиз.

Социологдорчо карап көрсөк, сөз башында эскертилгендей, Каныкейдин туулгандан тарта өскөн чөйрөсү бөлөк. Ал отурукташкан шаар турмушунун кулуну. Болгондо да падыша атасынын хан сарайында өсүп чоңойгон кыз. Инсан катары башкача, айырмалуу социалдык шарттарда калыптанган, бөлөгүрөөк этикетке, адат-салтка жана социалдык нормаларга ык алган. Мына ушундай жагдайда чукулунан турмушка чыккан шаардык Каныкейдин алдында көчмөн цивилизациянын турмуш образына, кайберендер, күтүрөгөн төрт түлүк, ат жалында чоңойгон адамдар мекендеген асман тиреген тоолордун арасындагы элет чөйрөсүнө адаптациялануу, психологиялык жактан кайра курулуу сыяктуу оңой эмес проблема «айкүрүнөн» туруп калган. Бул Букардык хандын кызы үчүн чындыгында оор сыноо эле.

Бирок Таласка келин болуп келгенден кийинки турмушуна терең байкоо жүргүзүү, Каныкей өзүнүн дүйнөсүндө өзүнчө бир бурулуш жасоого үлгүргөндүгүн туйгузбай койбойт. «Махабхаратадагы» Савитри кыздын чөптөн кийим жасап кийип, токойдогу бакырчылык турмушка көчкөнү сыяктуу, Каныкейдин да Манастын мекенинде тоолуктардын турмуш образына бүткүл дитин берип, агынан аңтарылып, бардык жан дили менен көчмөн аялга айланып кеткендиги айкын-ачык сезилип турат. Эпостун сюжетиндеги фактылардан улам Каныкейдин натурасынын өзгөрүүгө ушунчалык ийкемдүүлүгүн, кечөөкү шаардык хандын кызынын, образдуу айтканда, элет менен элет болуп, тоо менен тоо болуп, тоолуктардын ичине сиңип, эл менен эл болуп, Талас менен Талас болуп, Манас менен Манас болуп, акырында жүрүп отуруп,

жалпы кыргыз журтунун сүймөнчүлүгүнө айланып кеткендигине таң калбай коё албайбыз.

Дагы баса белгилейли, дал ушул керемет өзгөрүүнү тереңден шарттап, түпкүрдөн азыктандырып, мүрөктүн суусундай түгөнгүс күч-кубат берип, жан дүйнөсүнө канат бүтүрүп турган бир сыйкырдуу улуу күч бар. Бул күч - Каныкейдин шер Манаска болгон жалындаган сүйүүсү, аруу махабаты, дээр элек.

Адамдын ичинде эмне бар экени көзгө көрүнбөйт. Бирок жан дүйнөдөгү, жүрөктөгү нерсе кишинин сырткы кыймыл-аракетинен, иштеген ишинен, жасаган жорук-жосунунан, баскан-турганынан көрүнүп турат. Каныкейдин өмүрлүк жары Манаска карата болгон ичтеги мамилеси алгач жолу анын «Көзкамандар окуясы» учурундагы жүрүм-турумунан айрыкча даана көрүнөт. Сергек туюму, көрөгөч көзү менен Бээжинден келген «жаңы тууган» көзкамандардын баскан-турганынан, көз карашынан, ниетинен бир жаман нерсенин шарпасын туюп, бир балээнин жышаанын көрүп, Каныкей ичинен санааркап, кээде түшүнөн чочуп, ою онго бөлүнүп, өзүн оңой менен токтото албай, жүрөгү дүкүлдөп, өзүнчө тымызын убайым жеп жүрөт.

Бир күнү Каныкейдин шек кылып, алдын ала болжогону чын болуп чыгат. Оюнда кири жок Манас, мейманга жалгыз барып, каңгайлык «жаны туугандар» тарабынан ууландырылып, чыккынчы көзкамандардын куралдуу курчоосунда калат. Бул шумдуктуу окуяны капыстан уккан Каныкейдин ички абалын манасчы төмөнкүчө сүрөттөгөн:

Көзү жанып от болуп,

Ичи өрттөнүп чок болуп,

Карагаттай көзүнөн,

Камчы бою жаш кетип,

Бөдөнө сындуу көзүнөн

Бөлөк, бөлөк жаш кетип,

Көңүлү жаман бөлүнүп,

Кабырга сөөгү сөгүлүп...

Бул саптардан Каныкейдин бүткөн – боюн өрт алып, ичинен «кыян жүрүп» кеткени даана көрүнүп турат. Манасчы «от болуп», «чок болуп», деген күчтүү метафоралар, «камчы бою жаш кетип», «кабырга сөөгү сөгүлүп» деген таамай айтылган образдуу туюнтмалар менен Каныкейдин жан дүйнөсүнүн аңтар-теңтер болуп кеткенин көз алдыга кашкайта элестетип таштаган.

Бирок Каныкей ичинен «кан өткөн» бойдон отуруп калбай, чечкиндүү аракетке өтөт. Дароо «олондой болгон кайран чачты төбөгө түйүп», жоо жарагын шайланып, Аккулага ыргып минип, көз ачып жумганча көзкамандардын айылына учуп кирип келип, өлөр-тирилерине карабай, чыккынчылар менен салгылашып, «башы челек кан болуп, бүткөн бойдун баарысы, кадимкидей нан болуп, көзкамандар огуна, эмчек этин жулдуруп, бой-башынын баарысы, бучкактап аккан суу болуп», күйөөсүн ажалдан талашып, акыры Акаяр балбандын жардамы менен Манасты кызыл чоктун ичинен куткарып чыгып кетет.

Андан соң түркүн айла-амалдар менен күн-түн дарылап жатып, айкөлүн өлүмдөн аман алып калганын айтып отурса, ал өзүнчө бир сабак.

Каныкейдин Манасты өлүмдөн куткарышы – бул жалаң эле өзүнүн сүйгөнүн сактаганы эмес, кенен алганда, ак калпак калктын улуу уулун, элдин коргоочусун жана кулдуктан куткаруучусун, катуу күндө калка болор чеп-коргонун сактаганы эле. Каныкейдин кыргызга кылган мындай жакшылыгы жана эрдиги калайык-калктын жүрөгүнө уюп, кылымдардан кылымга даңазаланып ырдалып калган. Көзкамандар окуясындагы көзүнөн, көлдөп аккан жашы жана «өлөмүн деп санабай» чыккынчылар менен канга баткан кармашы Каныкейдин Манас менен чын-чынында жаны

бирге экендигин, Манассыз жашай албастыгын, Манас үчүн ажалга тике кароого, кара башын курман чалууга даяр тургандыгын, бир сөз менен айтканда «кара сурдун сулуусунун» Манас үчүн махабат мажнуну экендигин айкындап таштады.

Эпосто атактуу Кошой баатыр «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды», деп Манастын кыргыздын бактысына жаралгандыгына кубанат. Ал эми Акбалта карыя болсо, «мандайда баргек тынарым, балбылдап күйгөн чырагым», деп Манасты урматтаса, Жакып атасы көңүлү оң келип турганда, уулун «адамзаттын тунугу, ак калпактын улугу,» деп баалайт. Алманбет баатыр «ашкере чыккан март экен, арстан экен сүйлөшү», деп Манаска калыс баасын берсе, Ажыбай «жоругун адам билбеген, жоомарт эрдин бири ушул», деп мүнөздөмө берет. Кырктын башы Кыргыз чал болсо, «үзүлгөндү улады, чачылганды жыйнады, берен Манас көкжалдын, этегин кармап эр болдук, эр уулу менен тең болдук», - деп ыраазы болуп сүйлөп турат.

Каныкей бийкеч Букарда кыз кезинде, Манас баатырдын көбүнчө романтикалык образын кыялында алдейлеп жүргөн болсо, кийин Таласка келин болуп келгенде, Манас менен реалдуу түрдө үй-бүлө болуп жашап көрүп, жогоруда баатырлар берген баалар чынында эле тегин эмес экендигине, кээ бир кемчиликтери болсо да, өзөгүндө Манастын айкөл экендигине көзү жетип, ырасында эле баатырдын жан дүйнөсүнүн, рухунун «асмандагы ай-күндүн жаркынынан бүткөндөй, абадагы булуттун салкынынан бүткөндөй» экендигине терең ишенип, өзүнүн бактысын жаңылбай тапканына дагы бир жолу ынанып, сүйүүсү ичинен ого бетер алоолонуп жанат. Ушундай абалда ал жаңы эрдиктерге жана улуу иштерге шыктанат.

Өз кезегинде Манас да алган жарынын ак дилден кылган кызматына, жасаган жакшылыгына ичинен терең ыраазы болуп, ага агынан жарылып турат. Көзкамандар окуясынан кийин Манас «өчкөн отум тамызды, өлгөн жаным тиргизди, ошо кайран жеңең Каныкей, сарып кылды малымды, алып калды арамга кеткен

жанымды», - деп Эр Шуутунун алдында келинчегин алкайт. **«Каныкей менен Манастын ортосундагы мамиле бири бирин чын ыклас менен кадиксиз сүйгөн жарлардын мамилеси»** деген академик Б.Юнусалиевдин ою талашсыз чындык.

Андан ары карай Каныкей Манас деп гана жашап калат. Айкөл Манас менен каны-жаны жуурулушуп өмүр сүрүүнүн өзү Каныкей үчүн Манасча мекенчил болуп жашоо, Манасча эл-жердин камын көрүү, арканды узун таштап, Манасча кенен акыл чуркатуу, журттун коопсуздугу, анын жакынкы-алыскы иштери жөнүндө Манасча ойлонуу, толгонуу, санаркоо дегенди туюндуруп калганы байкалып турат. Каныкейдин ой-санаасы Манастын ой-санаасы менен бир аркандын жибиндей өрүлүшүп калат. «Акыл-эси ошонун мени менен теңди алам, акыл кошуп жанымда жүрө турган кызды алам» деген Манастын тилеги көрүнөө жүзөгө ашат. Мамлекеттик ишмер, падыша Темиркан атасынын тарбиясында чоңойгон, хан ордодо өскөн, маданий денгээли бийик, сабаттуу, акылгөй Каныкей Манаска теңтайлаш ойлонуп, үй түйшүгү менен гана эмес, биринчи иретте, кыргыз элинин түйшүгү, калктын мүдөө-таламдары, көкөй кести көйгөйлөрү менен жашоого өтөт. Каныкейдин «Семетей» эпосунда өзүнүн балалык күндөрүн эскерип, «Өзүм бала секелек, жашым он экиген өтө элек, ургаачыдан уз кезде, ойноо бала кыз кезде, тулпар оозун бурганда, туйлап ойноп турганда, падышалык Букарга, өзүм буйрук кылгамын, Букардын кызын жыйгамын» деп, кайненеси Чыйырдыга аңгеме курганы бар. Демек, кан атасы Темиркандын таалиминде Каныкей коомдук иштерге бала күнүнөн аралашып, активдүү болууга көнгөн. Ошол көнүмүшү, ошол жөндөмү Таласка келгенде ташкындап өнүктү.

Эпопеядагы Каныкейдин образынын күчү – дагы бир жолу айталы, анын Ала-Тоодогу ак калпак калктын тагдыры менен тагдырлаш болуп калгандыгында дээр элек. Анын образынын адеп-ахлактык жана патриоттук маани-маңызы дал ушунда экендигин, Каныкейди көрккө бөлөп, көкөлөтүп көтөрүп турган нерсе – бул анын журт менен жуурулушкан биримдиги экендигин бардык

изилдөөчүлөр, манастануучулар белгилешет: «Каныкейдин образы андан бетер кенен, андан бетер терең. Ал дайыма эл менен, эл үчүн, тууган жер үчүн өзүн курман кылууга даяр» (Б.Юнусалиев). «Анын бүткүл өмүрүндөгү иш-аракети эл-жердин ар-намысын, эркиндигин, жыргалчылыгын коргоого арналган» (Айнек Жайнакова). «Ал өзүнүн тагдырын Манастын баатырдык иштери менен бекем айкаштырат. Манасчылар Каныкейдин тагдыры менен кыргыздардын өлүмү менен көрүмүн, жашоосу менен жоюлушун, атагы менен кордугун, жеңиши менен жеңилишин эриш-аркак чиелештирип жиберген. Манас курган уруулар биримдигинин ири иши, улуттун жана элдин эркиндик, жыргалчылыгы үчүн турмуштун түрдүү азап-кайгысын жана сынагын баштан өткөрүп, күйөөсүнүн көңүлүнө жараган жана элдин урмат-сыйына татыган алп аялга айланышы, ага коюу улуттук жана доордук түс берет. Бул «Манас» эпосунун негизги ийгиликтеринин бири экендиги сөзсүз» (Лиуфажун. Көрсөтүлгөн макаласы, 37-бет).

Уруш-согушу, талаш-тартышы бүтпөгөн, жоосу күтпөгөн жерден кайдан, качан келээри билинбей кооптондурган коогалуу заманда кыргыз элинин башынан карлуу бороон, катуу күн өтпөй койбосун болжоп, Каныкей калайык-журттун күч-кубатын көтөрүү, Манастын бири миңге татыган кырк чоросунун аскердик кудурет-күчүн, камылга-даярдыгын чындоо жөнүндө тымызын ойлонот. Ушул багытта ичинен бир чечимге бекип, өзүнчө ар тарабынан ойлонулган план түзүп, ошол долбоорун жүзөгө ашыруу үчүн өз алдынча астыртан чечкиндүү кадамдарды жасай баштайт. Ал журттун ичиндеги колунан көөр төгүлгөн устарларды, жез оймок уздарды, көзгө атар мергендерди, балбандарды жана башка түркүн өнөрлүүлөрдү чогултуп, алардын күчүн уюштуруп, эл үчүн маңдайдан тер агызган мээнетке чегет. Өзү да белин оорутуп, колун жоорутуп, көз майын коротуп, күн-түн түйшүккө белчесинен батып, узак эмгектенип, акырында «кара калмак, манжууну, каршы-терши турушуп, карсылдашып урушуп» калса деп, кырк чоро үчүн жоо кийимдерин, аспап-шаймандарын, гүлазыгын, дары-дармегин,

мине турган күлүктөрүн, а түгүл урушта жарадар болуп калса, колдонула турган тинтүүрдөн өйдө шайма-шай камдап таштайт.

Бир эле урушка кие турган аскердик шымды жасоого канчалык мээнет жумшагандыгы жөнүндө Каныкей уздун өз оозунан төмөнкүнү угалы: «Кырк чорого ылайык, кымбат баа шымым бар, кербендерден кеп угуп, көргөндөрдөн көп угуп, даң-дунбаштын текесин, териси калың деп угуп, Абыкени баш кылып, алтыммыш мерген аткарып, көзгө атууну маш кылып, адистерге аттырып, кургатканда терисин, күндүн көзүн чалдырбас, ак сандыкка каттырып, ашаткысын мен бейбак, алты ай жайлай эринбей, жез челекке жаткырып, алма кабык алдырып, алты ай малма салдырып, Анжыяндай шаардан, боёкчуну алдырып, катын бычып, кыз тигип, оймоктуудан уз тигип, перизаада Арууке, токсон кызга баш болуп, тогуз ай бүтүн тиштеген, келиштирип баарысын, буулум менен ичтеген, багалегин кайыган, байкаган менен токтолбой, адамдын көзү тайыган, каттоо менен бүктөгөн, марал башы көчкөндө, башка көлүк тарта албай, нар буурага жүктөгөн, жыбырата тиктирип, жылан боор бүктүрүп, болот өгөп ширетип, арасына төктүрүп, ийи чала калат деп, алтыммыш беш балбанды, алым-салым ийлеткем, боёгун жеңең бийледим, сынамакка баарына, сыр бараң атсаң ок батпай, табылгы жаксаң чок өтпөй, мактанчылык болбосун, баарын кылган каркы бар, жеке башы бир шымдын, жети нардык баркы бар». Бул саптарды окуган адам таңгалбай да, суктанып баа бербей да коё албайт. Караңызчы, жоого кийчү не деген керемет шым жаралган. Кандай гана айла-амал менен бүткөн. Эмне деген мээнет, эмне деген чеберчилик, не деген укмуш ыкмалар, не деген сапат!? Каныкейдин айлакерлигине, уздугуна жана тапкыч акылына тамшанбай коюшка мүмкүн эмес.

Ал эми албарс болот өгөтүп, ортосуна төгүп, чапса кылыч кеспей, сайса найза тешпей турган кылып, атайы Манаска арнап жасаган Ак олпокту көрсөк, бул да өзүнчө бир оозду ачырган искусство. Каныкейдин колунан бүткөн бул ажайып буюм эпостун

өзүндө «жылан боор кайыган, көргөн пенде таңгалып, эки көзү тайыган» деп даңазаланат. Колдонгон технологиясы, көркөм жасаты жана сапаты ушунчалык бөтөнчө деңиз, эгерде бүгүнкү күн болсо, Каныкейдин Ак олпогу бүткүл дүйнөлүк көргөзмөдө биринчи байгени жеңип албай койбойт эле деген ой кетет. Каныкей Ак олпокту кандай мээнет менен жасагандыгын «Түн ичинде уйку албай, күндүзүндө тынч албай, эчен жылы тиштедим, ичин кымбат иштедим, күрөктөй тишим жоюлдум, кара көзүм оюлдум», деп Манаска өзү айтып берет.

Каныкей ушундай эле мээнет, чеберчилик, узчулук керемет өнөр менен кырк чорого кырк калпак, кырк туулга, кырк өтүк, ок өтпөс кырк тон, кырк кемер кур, чапса кылыч кескисиз, сайса найза тешкисиз кырк чопкут, токулга-жасалгасы менен кырк тулпар даярдап, ушунун баарын Чоң казаттын алдында Манастын кыраан кырк баатырына тартуулайт. Кырк чоронун күтпөгөн тартууга ооздору ачылып, айран таң болушуп, Каныкейди алкоого сөз табышпайт. Ошондо Манас зайыбынын кырк чорого тымызын көргөн камкордугуна, астыртан иштеген керемет сарамжалына ичинен терең ыраазы болуп, жолдошторунун алдында: «атаң-энен небеске, артылта камчы салбаска, артынан күнү албаска, ак келтенин огу урсун, көк милтенин чогу урсун!», - деп мындан ары Каныкейди ыйык тутарына шерт берет.

Мына ушинтип, Манастын кошуунунун аскердик күчүн арттыруу үчүн көргөн Каныкейдин сарамжалы Чоң Казатта чоң роль ойнойт. Кыргыз баатырларынын салгылаштагы ийгиликтерине зор өбөлгө болот. Алманбет жарадар болгондо, Каныкейдин камдап берген дарысын ичип, оңолуп, кайрадан урушка кирет. Ошол эле Каныкейдин адам таппаган амалы менен жасалган Коңурбайдын Алгара күлүгүнүн кебин Сарала тулпарына кийгизип, Алманбет душмандын чегинен байкалбай өтөт. Каныкей камдаган гүлазык жоокерлерге түгөнгүс дем болот. Чоң Казат учурунда Аккуладан ажырап калган Манаска алыскы ооруктан

Тайбуурул тулпарды шашылыш майданга жөнөтүп, Каныкей өмүрлүк жарын дагы бир жолу өлүмдөн сактап калат.

Кыскасын айтканда, кырк чорого алдын ала тымызын камдаган согуштук кийим-кечеси, тулпарлары, азык-түлүгү, дары-дармеги бир жагынан Каныкейдин жанын таштап иштеген мээнеткечтигин, укмуштуудай узчулук өнөрүн, чебер айлакерлигин айгинелеп берсе, экинчи жагынан канышанын элдин башына түшчү жамандык-жакшылыктар жөнүндө күн мурун ойлонгон, өз өлкөсүнүн, улутунун чоң кызыкчылыктарынын багытында акыл чуркаткан, Манастын мамлекетин күчтөндүрүү үчүн күн-түн күйүп-жанган, чыныгы элдик аял лидердин сапатына эгедер, нагыз Акыл Карачач экендигин тастыктап койду.

«Көкөтөйдүн ашында» Каныкейдин иштин алдын күн мурун ойлонгон айлакерлиги дагы бир жолу көпчүлүккө даңаза болот. Бул **Кандагай** шымга байланыштуу. Аштын жүрүшүндө балбан күрөшкө кезек келип, казганактаган калың элдин ортосуна калмак-кытайдын, «жаткан иттей кашы бар, жан казандай башы бар, алты батман буудай жеп, дан жыттанган, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган» Жолой дөөсү чыгат. Жолой дөө менен күрөшүүгө кыргыз ичинен, а түгүл бүткүл түрк дүйнөсүнөн бир дагы балбан даабайт. Эгерде кара таандай жайнаган калмак-кытай көпчүлүгүнүн ашта кыргызга кыр көрсөтүп, басынта карап, жөөлөп турганын эске алсак, Жолойду беттеп бир да балбандын чыкпагандыгы Ажо Манастын да, анын журтунун да намысына тийип турат. Кыргыздын ар-намысына шек кетип турат.

Ушундай шартта элдин намысын колдон кетирбөө үчүн ары карап ыйлап, бери карап күлүп туруп, 80 жаштагы Кошой күрөшкө чыгууну чечип отурса, ал кие турган ылайыктуу кандагай шым жок. Бир да балбандын күрөшкө кийчү шымы Кошой дөөгө батпайт. Каныкей тиккен Манастын кандагайы да баатырга батпай коет. Айла түгөнөт. Ашта ала-тоолуктардын аброю үчүн кыйын кырдаал түзүлөт. Дал ушинтип, абал чегине жете курчуп турган

маалда күтүүсүздөн чечилбей жаткан түйүн чечилет. Көрсө, Манастын кандагайын непада Кошой абам кийип калса деп, Каныкей оюнда Кошойго да атап, кенен жасап, бирок шымдын кашатынан багалегине чейин алты сөөмдөн ашкан бир бүктөмүн ичинен жымыйта капшырып тигип койгон экен. Каныкейдин көрсөтмөсү менен ошол бүктөмдү жазып жибергенде, кандагай Кошойго куюп койгондой чак келип, толкуп турган көпчүлүк канышанын бул акылгөй айлакерлигине ого бетер уу-дуу болуп, Манас менен Кошой тебетейлерин көккө ыргытып сүйүнүшөт. Кошой жетине албай кубанганынан **«Ай, Каныкей, телегейиң тең экен, он эки мүчө кең экен, сөөмөйү алтын уз экен, ургаачыда болбойт ко, өзү олуя киши экен, касиеттүү кабыланга, кадыр түндүн өзү экен»** деп алкап, алдына келип жүгүнүп турган канышага «балалуу бол» деп ак батасын берип жиберет.

Мына ошентип, Кошой дөө Каныкейдин кандагайын кийип күрөшкө түшүп, акырында кара күчтүн ээси, каардуу Жолойду жеңип, кылымга даңаза болгон, ырга айланып, бүгүнкү күнгө чейин жеткен ар намыстын улуу мөөрөйүнө ээ болот.

Ашта калмактын тоодой болгон балбаны түктүү таман Түкүбайга да киши чыкпай койгондо, Манас Каныкейдин астыртан айткан кеңеши менен «бүткөн бою тарамыш, чыканактай Эр Агышты» алыстан ат чаптырып алдырып келип, күрөшкө салып, кыргыз тарап жеңишке ээ болот. Көрсө, Каныкей кимдин ким экенине тымызын көз салып, чыканактай Эр Агыштын боюнда тоону томкорчу күч бугуп жаткандыгын сыртынан баамдап, башка кыйын күн түшкөн учурда анын намыска жарап берерине ичинен ишенич кылып жүргөн экен.

«Көкөтөйдүн ашында» эр сайышта Манастын Коңурбайдын үстүнөн болгон жеңишинде да, Каныкейдин жанагы «чапса кылыч кеспеген, сайса найза тешпеген» Ак олпогу чоң роль ойнойт.

Бир кезде Букар шаарынын чекесинен Каныкей менен беттешкен Чубак баатырдын: « чиркин-ай, артык тууган бала экен, төрөм,

сөзүмө кулак салыңыз, Темиркан кызы Каныкей, колукту кылып алыңыз, Каныкей алсаң баатырым, арыйт экен дөөлөтүн, түгөнөт экен мээнетин, аябай жыргап жаныңыз, ачылат экен багыңыз» - деп Манаска айтканы эске түшөт. Чындыгында эле, Каныкейге үйлөнгөнү Манастын багы ачылат. Дөөлөтү барган сайын артып, мамлекетинин коргонуу күч-кубаты чыңдалып, баатырдын кадыр-баркы көтөрүлөт. Каныкей ага арка-жөлөк болуп, ал билбегенди билип, ал туйбаганды туюп, анын табылгыс кеңешчисине өсүп чыгат.

Баса, айтмакчы, бул жерде Каныкейдин дагы бир касиетин белгилебей өтүүгө мүмкүн эмес. Бул анын инсан аралык өз ара мамилелердеги ийкемдүүлүгү, ийилчээктиги, адамкерчилиги жана ак, караны ажыратып, жогоруда айтылгандай, кимдин кимдигин таразалап турган көсөмдүгү. Асылды асыл баалайт, жөн билги жакшыдан айланса болот дегендей, Каныкей Манастын тегерегиндеги Бакай, Кошой, Ажыбай, Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу элдик баатырларды «абаке», «олуя», «берендер», «асылдар» деп жогору баалап, алардын алдында башын ийип, булар дегенде ичкен ашын жерге коюп, ар дайым жапакеч мамиле жасап турат. Ал эми кайненеси Чыйырдыга жасаган мамилеси мына мындай: «Ак байбиче карыям, тоодой болгон төрөмдүн, өзүн тапкан олуям, карап турсам кардым ток, көрүп турсам көөнүм ток». Каныкей мына ушундай дипломатиясы менен баатырларды, балбандарды, уруу хандарын, кыркы кырк жактан келген кырк чорону Манастын айланасына бириктирген күчкө айланат.

Ушул жерден жанагы, өйдө жактагы Манастын алаар колуктусунун образы жөнүндөгү кыялдуу ойлорун кайрадан эске түшүрүүгө туура келет. «Оймоктуудан узду алам» дебеди беле. Бул жагынан Манастын тилеги оюндагыдай орундалып отурат. Каныкейдин ошол жанагы узчулук керемет иштерин унчукпастан, мактанып ураан көтөрбөстөн, астырган жасап бүтүргөндүгү, бул үчүн эч кимге милдет кылбагандыгы, укмуш иштерди орундатып коюп, төшүн какпастан, өзүн жупуну

кармап, улуулардын алдында ыйбалуу, назик жүгүнүп турганы, Манасынын кадыр-баркын үндөбөй кылган ак кызматы менен көтөргөнү таңгалдырат. Манас “ алты жылдык зыянды, биле турган кызды алам, акыл кошуп жанымда, жүрө турган кызды алам”, деп кыял ойнотту эле. Бул ою да ордунан чыкты. Каныкей эч убакта акылдуусунуп, Манаска бака-шака түшүп насаат айтпайт. Манас менен айтышпайт, жаакташпайт (“Бейжайлык менен кесирди, билбей турган кызды алам”). Тескерисинче, “Төрөм” деп, Манастан өзүн төмөн тутуп, кеп-кеңешин “Тоту куштай үндөнүп, алда нече түрдөнүп”, күйөөсүнүн алдында назик гүлдөй буралып туруп айтат. Каныкей ашык кеп сүйлөбөйт. Кээде өзүнүн турмушка жасаган олуттуу мамилеси менен өрнөк көрсөтүп, Манастын акылына акыл кошот. Кай бирде көргөн түшүн айтып, көз жашын төгүп жазган каты аркылуу сүйүктүү жарына таасир кылып, аны зыяндуу кесепеттерден сактайт (Каныкейдин “Чон Казат” мезгилинде Манасты Бээжиндеги “алтын тактан” айнытып, Таласка чакырган катын эске түшүрөлү). Анан дагы, Манас “жан жолдошко жаман сөз, айтпай турган кызды алам, жаман жерге жамбаштап, жатпай турган кызды алам” деди эле, жанагы кыялында. Каныкейдин Манастын жолдошторун кандайча урматтаарын өйдөтө көрдүк. Бирок кайран жеңең Каныкей тегерегиндегилерге мээримдүү мамиле жасап, ошону менен бирге, аларга ар кайсыны жобурап, ачыла бербей, аралыкты (дистанцияны) тутунуп, сыр сактап, сылык-сыпаа түрүнөн жазбайт. Жаман жерге жамбаштатып жаткыргысы келгендерге Каныкей ачылбас кулпу (кийинчерээк катын кылып алгысы келген Абыке, Көбөшкө Каныкейдин берген катаал жообун эстейли.). Ал өзүнүн айкөл Манасына гана жүрөгүнүн түпкүрүнөн нур чачып, гүлдөй жайнап ачылып берет. Бул жерден Каныкейдин айкөлү менен “адырдагы булактай, жошулушуп турганда, аркар менен кулжадай кошулушуп турганда”, деген сөзүн эске түшүрбөй коюуга мүмкүн эмес. Каныкей Манастан башкага азгырылбаган, эч качан эч нерсеге сатылбаган зайып. Анан кантип

Каныкей “Манаста” “Кең көйнөктүн тазасы, зайыпзаттын паашасы” деп ырдалбасын.

Дегеле, Каныкейдин Манастын тагдырындагы ойногон кайталангыс ролун эпос бизге төмөнкү саптар менен туйгузат:

Береги Манас көк жалдын
Чачылганын жыйнаган,
Үзүлгөнүн улаган,
Сайып жүрүп бак кылган,
Салып жүрүп там кылган.
Санжыргалуу Манасты,
Аалам журтка кан кылган.
Намыс кылбайт, Каныкей
Калдайган башын туу кылган,
Катын башын эр кылган.
Тон жасаган адаты,
Качан болсо Каныкей –
Бул Манастын канаты.

Демек, Манасты Манас кылган Каныкей деген сөз бекеринен эмес. Мына ушундай эмгек-мээнетинин аркасында Манастын ордосунда Каныкейдин популярдуулугу өсүп, ал өмүрлүк жарынын гана урматына ээ болбостон, бүтүндөй эл-журтка алынып, көпчүлүктүн сүймөнчүлүгү болуп калат. «Жоо бетинде жүргөн баатырлар эл-жердин кабарын алганда, «калк энеси Каныкей, кайгысын тарткан эл-журттун, жеңебиз аман жатабы» - деп атайын эскерип, ал-абалын сурап билишет» («Манас энциклопедиясы»). Кырк чоро үчүн, кыргыз үчүн Каныкейдин чынында эле ким

экендигин Ырамаңдын ырчы уулунун төмөнкү сөзү да күбө өтүп турат:

**«Биз Манаска келгени,
Асыл жеңең Каныкей,
Эне ордуна кармаган.
Аракка чайкап бал берди.
Алтынга чайкап эт берди.
Жакасы алтын, жеңи жез,
Кош бадана, торгой көз,
Ок өтпөс тонду кийгизди.
Искендер изин салбаган,
Чалыяр чаркы келбеген.
Согушуп эч ким жеңбеген,
Каканчынын Бээжинге
Чамаңарды тийгизди».**

Мына ушинтип, Каныкей Манасты Манас кылганы үчүн, анын үзүлгөнүн улагандыгы, чачылганын жыйнагандыгы, кырк чорого мээримин төгүп, асылдыгын көрсөтүп, алардын аскердик күчкүбатын чыңдагандыгы, «Көкөтөйдүн ашындагы» жана Чоң казаттагы кызматы, кара жанын карч уруп, эл-журттун кайгысын тарткандыгы үчүн «калк энеси» деген улуу сыйга арзып отурат.

§ 3. Каныкейдин аялдык, энелик жүрөгү-согушка каршы же Чоң Казат трагедиясы

Каныкейдин образындагы идеялык жактан маанилүү дагы бир мерчемге токтолбой өтүүгө болбос. «Калк энесинин» Манастын

колунун аскердик күч-кубатын көтөрүшү, бул «согуш деген нерсе элдик турмуштун функциясына айланып калган» (Ф.Энгельс) жоокердик замандагы аргасыздыктан чыгып отурган нерсе.

Бирок Каныкей өзүнүн жан-жаратылышы боюнча гуманист, жүрөгү сүйүүгө жана мээримге толгон аялзаты. Ал түпкүлүгүндө бүт жан дүйнөсү менен согушка каршы. Адамдын канын төгүп, жанын сууруган согуштун акыр түбү жеңген тарапка да кайгы экенин тереңинде жакшы түшүнөт. Каныкейдин өзү каалабаган нерсеге даярдык көрүшү (кырк чоронун согуштук кийими, калың колдун курал-жарактары) – бул , дагы айталы, ошол жоокердик доордун адамга тартуулаган чечилгис карама-каршылыгынан туулган мажбурлук. Бул көйгөйдү да кайран жеңең Каныкей акылы менен андабай койбогон. Ошол түпкүлүгүндө согуштун адам пендесине каршы жамандык экенин түшүнгөн Каныкей кыргызга күн көрсөтпөгөн жоого каршы аттанган Манастын ишинин түпкүлүгү ак экендигине көзү жетсе да («Калмактар айлым Таласа, кандайча кайрат кылбаймын» - Манас.), баары бир жан тереңинде Чоң Казатты кабыл албайт. Бээжинге барып, «алакандай кайран эл, бекер кыргын болбосун» деп Чоң Казаттын барып-барып, акыры кыргызга алып келээр кесепетин алдын ала сезип, ичинен катуу санааркап, Каныкей Алманбеттин алдында буркурап жашын төгөт. “Таянар жалгыз төрөмдү, жаман жолго жөнөлдү, жанын тирүү көрөмбү, айрылып алып арстандан, арманда бойдон өлөмбү ?” !- деп катуу толгонот.

Манастын Бээжинди каратып, ал жакта кандык такка отурганда оорукта жаткан Каныкей мындан бир жаман нерсенин жышаанын туюп: «Бээжинди билди дегиче, мейнетти билди десеңчи, алтын так минди дегиче, ажалды минди десеңчи» - деп, катуу бейпайга түшүп, тез артка кайтышын өтүнүп, баатырына кат жөнөтөт. «Казып койгон ору бар, кайнатылуу шору бар, кара таандай жайнаган, кара курттай кайнаган» калмак-кытайдын эл-жерине күч менен падыша болуунун акыры кайгы менен бүтөөрүн, жеңгендердин бийлиги жеңилгендердин жең ичинен өч алуу

кыймылын жаратаарын, жаны согуштун оту кайрадан тутанарын, анын кыргыз үчүн да, кытай үчүн да түгөнгүс азаптын очогуна айланарын кайран жеңең Каныкей андап турат.

Чоң Казаттын алдында «алакандай кайран эл бекер кыргын болбосун» деп чырылдап -чыркыраган Каныкейдики ырас болуп чыкты. Кыргыздардын кытайдын үстүнөн болгон жеңиши акыры барып кандай натыйжага алып келгендигин Чоң Казаттын акыркы финалы кашкайта айкындап турат. Оор жарадар болуп, жандай көргөн баатырларынан, сандаган аскеринен ажырап, Таласка кайтып келип, Алманбет Чубактын ордосуна келип түшүп, Аруукенин алдында Манастын кан жутуп өксөп тургандыгын угуп-көрүп туруп, каңырыгың түтөп, көзгө жаш албай коюшуң мүмкүн эмес:

Аккула окко учурдум, аяш!

Алтын айдар, чок белбоо

Алманбет шейит кетирдим, аяш!

Канатымдан кайрылдым, аяш!

Мен калмакты көздөй жол чалдым, аяш!

Бээлесе, жанга табылбас,

Мен Сыргагымды жеп алдым, аяш!

Мен канатым окко жулдурдум, аяш!

Кабыландан айрылып,

Мен каран күн жанды тындырдым, аяш!

Тебэлеп келген калмактан

Намысым кайрып мен алдым, аяш!

Эл намысы деп жүрүп, аяш!

Мен эгиздерди жеп алдым, аяш!

Мен канатым өрткө алдырдым, аяш!

Кабыландын баарысын

Мен Каканчыга алдырдым, аяш!

Эгиз козу түгөйүн,

Экөөнү катар жеп алып,

Мен өлбөй кантип жүрөмүн, аяш?!

Манас ушинтип өксөп турганда , анын Чоң Казаттан кантип кайтып келгенин көргөндө, калайык-калктын баары, жашынан карысына чейин чуркурап ыйлап, кайгыга малынып, кара кийип, аза күтөт. Бул окуя Манаста мындайча сүрөттөлөт:

Кабылан Манас минтип турганда,

Кайың ыйлап, тал ыйлап,

Ошондо калайык журттун баары ыйлап,

Кызыл кырчын кыз балдар

Кызылдан кара кийишип,

Кырк токтолгон катындар

Карадан кара кийишип,

Токсондогу чал ыйлап,

Толгон журттун баары ыйлап,

Ошондо он экиде жаш ыйлап,

Боору жетик эр ыйлап,

Аза күттү зар ыйлап,

Арыстандын чоролору баары ыйлап.

Ыйлаган элдин ичинен өзгөчө Алманбет, Чубак, Сыргактын үч зайыбы жандарын коёрго жер таппай чыркырап ыйлашып, ай чырайлуу беттерин тытып, арстандар ала жаткыла деп бакырышып, жүздөрү канга боёлгон бойдон Манаска карашып: «Баатыр-ай, абайлабай чалдырдың, Алманбет, Чубак шеринди, баатыр-ай, кангайга белек алдырдың, аяш-жан кыйналбай, эсен келдинби, кадырлуу шердин баарысын, аяш-жан, кангайга белек бердинби?!» дегенде, Манас не дээрин билбей, көздөрү алайып, тилден калып, шалдаят. Силер тирүү барда неге өлбөдүм, «Алманбет, Чубак ала жат!» деп, «баатырың өкүрүп алган аңгырап»...

Жан дүйнөнү титиреткен бул окуя өзүнүн трагедиялык күчү, сөздөрдүн жүрөктү жарып чыккандыгы, эмоциялык таасирдүүлүгү жагынан эпостогу эң күчтүү чыкан сюжеттик мерчемдердин бири. Ал эми өзүнүн дарамалуулугу жана образдык кудурети боюнча Манастын жогорудагы Аруукеге кайрылып айткан монологу адабиятта сейрек кездешкен кайталангыс укмуштуу монологдордун бири десек жаңылбас элек. 19-кылымда жашап өткөн атактуу Арстанбектин ыр менен айтып калтырган сөзүнө караганда, Акылбек аттуу чоң манасчы «Манастын» Чоң Казатынын ушул финалын айтканда, ыйлабаган эл калчу эмес экен.

Эпостогу «Чоң Казаттын» трагедиялуу финалы жана казатта алган жаракатынан улам болгон Манастын өлүмү өзүнүн тереңге катылган подтексттик мааниси менен кээ бир философиялык жыйынтыктарды жасоого өзүнөн өзү чакырып турат. Ырас, Манас өзү айткандай, «тебелеп келген калмактан, намысын кайрып алуу үчүн, эл намысы үчүн» Бээжинге Чоң Казат, чоң жортуул баштаган. Манастын мүдөөсү кыргызга күн көрсөтпөй келген жоону бир жаңсыл кылып жеңип, согушту бүтүрүп, түпкүлүгүндө эки элдин ортосунда эзелден эңсеп келген тынчтыкты орнотуу болгон. Алманбеттин да түпкү мүдөөсү эмнеде болгондугун 21-кылымда акын жазган төмөнкү поэтикалык саптардан таамай көрүнөт «Алманбеттин монологу»:

-Эки элге тең эркиндик деп жүгүргөм,
Кыргыз деп да, кытай деп да бүлүнгөм.
Мен өлбөгөм Чоң Казатта найзадан,
Мен өлгөмүн эки эл деген сүйүүмдөн!

Алманбет өз мекенине каршы барган эмес. Зилинде Алманбеттин түпкү мүдөөсү карапайым, эмгекчил кытай элин деспоттордон жана феодал-тирандардан куткаруу болгон. Мындай ой-мүдөөлөр эпосто ачык декларацияланбайт. Бул максаттар эпостун подтекстинде көмүскө бугуп жаткандыгын аңдап - туюнушубуз керек. Чоң Казат кыргыздардын баскынчылык согушу болбогон. Бирок Чоң Казаттын түпкү мүдөөсү акыйкат болсо да, буга карабастан акыры бул жортуул кыргыздар үчүн да, кытай-калмактар үчүн да кыйроо менен аяктады.

Мындай трагедиядан кандай жыйынтык чыгарууга болот? Демек, кандай болгон күндө да, согуш деген нерсе – бул адам пендесинин табиятына каршы келген жамандык. Кылыч менен найза көздөгөн мүдөөгө жетүүнүн жана элдердин ортосунда бейпилчиликти орнотуунун жолу эмес. Чоң Казат трагедиясы дал ушул өнүттөгү идеяны астыртан ишара кылуу менен бирге, калктар аралык мамилелердеги ынтымак-ырашкерчилик, достук кызматташтык алакалар үчүн тынчтык мүнөздөгү каражаттарды, айла-амалдарды, жолдорду издөөнүн зарылчылыгы жөнүндөгү философияны астыртан каңкуулап тургандыгы менен баалуу.

Таш менен ургандан аш менен урган артык деп элдик акылмандык айткандай, касташкандан, басташкандан баарлашкандын артыкчылыктүүлугу жөнүндөгү философия, терең байкасак, «Манастын» «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндө айрыкча күчтүү угулат. Ар жакта жашаган, ар түркүн тилде сүйлөгөн ар башка калктарды Каркырага чакырып, тынчтык мүнөздөгү спорт мелдештерин өткөрүп, ак дасторкондун үстүндө даам сызууга отургузган «Көкөтөйдүн ашы» - кыргыздардын түпкүлүгүндө

баарлашууну, азыркы тил менен айтканда, калк аралык диалог дипломатиясын артык көргөн саясий философиясынын көрүнүшү. «Манас» эпосу сюжети тынымсыз жүргөн согуштарга толуп турса да, түпкү өзөгүндө согушка каршы концепцияны тартуулаган улуу трагедиялык чыгарма. «Манастын» мындай руханий-идеялык дөөлөтү аны сөзсүз жалпы адамзаттык маанидеги дүйнөлүк классиканын деңгээлине көтөрүп чыгат. «Манастын» дал ошондой бийик деңгээлине омок болуп турган каармандардын бири – өзүнүн гуманисттик өзөгүндө согушка каршы рухту алып жүргөн, «алакандай кайран эл, бекер кыргын болбосун» деп, уруштун «кармаган тууну сындырган,касташкан жанды тындырган» кандуу шойкомун туюп, Алманбеттин алдында буркурап ыйлаган, Бээжинге күч менен кан болуунун арты кайырлуу болбосун билгизип, Манасты алтын такты таштаттырып, айылына алып келген аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей болуп саналат.

§ 4. Каныкейдин Манастан айрылышы же жубайлык жана адамдык милдетти өтөөнүн жогорку өрнөгү

Кытай манастануучусу Лиуфажун 1990-жылы Үрүмчүдө болгон илимий конференцияда Каныкейдин образына арнап жасаган өзүнүн докладынын атын «Каныкей – таалайы татаал аялдын образы», деп атаган. Чынында эле, мындай аталыш Каныкейдин аялдык тагдырын туура мүнөздөөгө жатаар эле. Ырасында эле, эпосто анын канышалык даңкы улам өсүп отурганы менен, зилинде Каныкей өзүнүн таалайын татаал уюштуруучулук мээнет, күн-түн тынбаган кол эмгеги жана мээ чарчаткан акыл-эс түйшүгү аркылуу табат. Айрыкча, Чоң Казаттан кийин анын өмүр-турмушу чукулунан драмалуу окуялар менен коштолот.

Каңгайда Коңурбайдын айбалтасы, найзасы тийген аркамоюну кабылдап, Манас кыйнала баштайт. Каныкей Таластын

түзүндөгү ысыккан качырып, Манасты желмаянга мингизип, Муз-Жайлоо деген салкын төргө алып барып багып, Эр Шуутуга алыстан алдыртып келген «кайнатма кара дарыны» жараатка тышынан жаап, ичинен «кырма кызыл дарыны» ичирип, «арчириктин баарысын, кузгундатып тептирип», тышка чыгарып отуруп, кабыланынын «ооруган жерин басууга, умачтай көзүн ачууга» жетишет. Манас Муз-Жайлоодон Төрт-Күлдөгү ордосуна кайра түшүп келип, “кубаттанып тирденип, курган жаны ирденип” калат.

Бирок Манастын кенсебей Каныкейге айтпай койгон дагы бир оорусу бар эле. Ал жараат - Чоң Казат учурунда аркадан аңдып келип сайган Коңурбайдын найзасынын учунун чорт сынып, баатырдын белинде калып калган болот калдыгы болучу.

Белиндеги жарааты билинбей, астыртан кабылдай берип, бир күнү Манас төбөсү менен тик түшүп жыгылат. Жашырып айтпаган жарааттын жайын эси ооп турган Манастын өз оозунан биринчи уккандагы Каныкейдин абалын манасчы мындайча сүрөттөйт: **«Ошондо женең Каныкей, ыйлап ийди буркурап, байкушун боздоп ийди чыркырап»**. Манасчынын бул таасын саптарынан Каныкейдин ички психологиялык абалы көз алдыга таамай келе түшөт. Каныкей « кокуй төрөм, не дейсин, сенин белинде жаран көрбөгөн, менин амалымдын кеткени, сенин ажалыңдын жеткени!» деп, айласы кетип, тегеренип кетет. Бул жерде белгилейли дегенибиз, баатырынын жанды алып тынар жараатынын жайын укканда, отко түшүп кеткен немедей, чыркырап жибергени , буркурап жашын төгүп ийгени «кокуй төрөм, не дейсин», деп чыдабай тегеренип кеткени Каныкейдин Манасты бүткүл дити менен агынан жарылып, чын жүрөгүнөн сүйгөндүгүн , ага баш оту, кан-жаны менен берилгендигин, ал үчүн отко, сууга түшүүгө даяр экендигин дагы бир жолу ырастайт. Ушул жерден ХХ кылымдагы индиялык гуманист Раджинин **“настоящая любовь- это утверждение другого как уникального, неповторимого, единственного существа”** деген сөзүн эске түшүрбөй коё

албайбыз. Каныкейдин Манас үчүн күйүп-жанганы ушунчалык, ал үчүн Манас чынында эле Раджи айткандай, жападан жалгыз, кайталангыс, бу дүйнөдө бирөө гана. Лейланын сулуулугун көрүү үчүн аны мажнундун көздөрү менен кароо керек деген даанышман сөз бар. Каныкейдин Манаска болгон ысык махабатын көрүп туруп, ушул сөздү эстебей коё албайбыз. Манасты сүйүш үчүн аны Каныкейдин көзү менен кароо керек.

Манас баатыр өз кезегинде Каныкейдин өзүнө болжолсуз берилгендигин көрүп турат. Сүйгөн жар жагынан өзүнүн армансыз экенин сезет. «**Жан курдашым Каныкей – согуп турган жүрөгүм!**» – деп Манас жубайын чексиз сүйгөндүгүн билгизип, канышасына жалбарат. Манас өзүнүн ага достору Бакай менен Кошойго өз бир тууганына ишенгендей ишенет. Ал эми Каныкейге болсо, андан да ашып, кудайына ишенгендей ишенип турат. Ошон үчүн оорусу күчөп, о дүйнө саларына көзү жетип калганда, ички жан сырын, көөдөнүнө сары майдай сактап келген керээзин эч кимге айтпай, биринчи Каныкейге айтып, бешиктеги уулу Семетейдин тагдырын, кенен айтканда, ата журтунун тагдырын сүйгөн жарына тапшырат (Манастын өлүм алдында жатып, туягы – бешиктеги Семейтеди Букарга алып барып, чоңойтуп өстүрүп, кайра Таласка алып келип, элине кошуу жөнүндөгү керээзин эстейли.).

Манастын өлүм алдында жаткан учурдагы жана көзү жумулгандан кийин баатырдын сөөгүн коюуга байланышкан кайгылуу кырдаалдарда Каныкейдин инсандык сапаттарынын жаңы кырлары ачылып көрүнөт.

Манастан ажырап, көргөн күнүм курусун, айкөлүм менен кошо жатайын деп ичинен өрттөнүп турса да, Каныкей баары бир кеменгерлигине салып, акыл токтотуп, Манастын керээзин ойлоп, ымыркайы Семетейдин келечегин, эл-жерди ойлоп, сабыр күтүп, эрдин бекем тиштеп, өзүн колуна алат. Айкөлү керээзин айтып,

өлүм алдында жатканда, анын алдында төмөнкүдөй төрт чоң милдет турган эле:

1. Алыскы-жакынкы аймактарда, хандыктарда жашаган Манастын жандай көргөн улуу-кичүү досторуна ат чаптырып, кабар берип, айкөлдүн көзү тирүүсүндө аларды учураштырып калууну уюштуруу (Манас ушуну өзү суранат).
2. «Кан төгүшчү жоолор бар, өлүктөн өчүн алчуудай, көрүмдү ачып албасын, жол үстүнө сүйрөтүп, даңгыттарга жарбасын, бир адамга билгизбей, билинбес жерге коё көр» - деген Манастын керээзи боюнча сөөккө жашыруун жай камдоо.
3. Манаска алдын ала күмбөз тургузуу.
4. Тоодой толкуган көпчүлүктү тосууга баш-көз болуу жана Айкөлдүн сөөгүн коюу зыйнатын уюштуруу.

Каныкей ушул төрт оор милдетти ченелүү мезгилдин ичинде күн тынымын билбей, түн уйкусун көрбөй, болгон өнөрүн жана акыл айла-амалын жумшап, каруусун казык, башын токмок кылып отуруп, эң жогорку денгээлде эсесин чыгара аткарат. Кайран жеңен Каныкейдин айкөлүнүн сөөгүн жашыруу үчүн Эчкиликтин кара тоосунан камдаткан жашыруун жайын көрүп алыңыз:

Желпиништин элинен,
Жетимиш балбан алдырып,
Бир адамга билгизбей,
Жалгыз жанга туйгузбай,
Алты арамга көргөзбөй,
Эчкиликтин кара зоо,
Мелмилдеген бийик тоо,
Болоттон кетмен курч берип,
Зоонун бетин ачтырып
Манастын жайын каздырып,
Ооз жагын жасатып
Жалгыз киши баткандай,
Ар жак жагын көөлөтүп,

Алты миң кой жаткандай.
 Үстү түшүп кетет деп,
 Сексен уруу жагына
 Аябай кооз сомдотуп,
 Алтындан түркүк орнотуп,
 Ичи жарык жатсын деп,
 Жакут таштан жардырып,
 Сексен түркүн жерине
 Чырак жагып салдырып,
 Ичи чирип кетет деп,
 Кайран жеңең Каныкей
 Эптүүлүгүн билгизип,
 Устүнөн аккан кара суу
 Ичи менен жүргүзүп,
 Алтындан жаткыч салдырып,
 Үстүнө суптан жаптырып,
 Асты чирип кетет деп,
 Арчанын күлүн төктүрүп...

Мына ушул керемет жайды түнкүсүн жашыруун барып көргөндө, айтылуу Кошой баатыр оозу ачылып, айран калып: «балам, сени катын деген оңбосун, сени ургаачы дегендин, эгерде иши эки болбосун ! - деп Каныкейге жалынып жиберет. Кошой аксакалдын ушинтип алкап жалынганы – бул Каныкейдин айлакер өнөрүнө жана акылына, кишичилигине берилген эн жогорку баа. Кошойдун баасынан аялга берилген бааны эмес, аялдагы керемет адамга , аялдагы адамдык бийиктикке, ургаачы, эркек деген биологиядан өйдө көкөлөп көккө чыккан руханий асылдыкка ыроолонгон бааны көрүп турабыз. Чынында эле, Каныкей өзүнүн Манаска болгон улуу махабатына татыктуу ишти жасаган жана элин кулчулуктан бошотуп, ата журтуна боштондук алып келген Ала-Тоонун улуу баатырына арзырлык укмуштуу жайдын архитектору болуп, сүйгөнүнүн элине сиңирген опол тоодой эмгегин урматтоонун ченемсиз өрнөгүн көрсөткөн. Арстан

Манас дал ушундай жайга жатышы керек болчу. Мындай укмуштуу акыреттик жайды жасоо жүрөгү ашып-ташкан сүйүүгө мелт-калт толгон пенденин гана колунан келет болчу.

Ал эми Каныкейдин Манаска тургузган күмбөзүнүн санжыргасын айтып отурса, ал өзүнчө түнөнгүс аңгеме. Каныша чебер усталарды жыйып, Анжиян тараптан күл бото топуракты атан төөлөргө жүктөтүп алдырып келип, челектерге чылап, уйдун жүнүн кошуп, малдын кылын себелеп, балбандарга ийине жеткире тебелетип, алты миң эркектин майына бышырып туруп, заңкайган күмбөздү салтырып таштайт. Күмбөздүн ичине Чоң Казат алаамат согушун тарттырып, босогодон киргенде оң жагына Ак куланы минип, Ак олпокту кийип, душманды качырып турган Манасты баш кылып, кыргыз баатырларынын, сол тарабына беттешкен жоонун эрлеринин сүрөттөрүн түшүртүп, Бакайга туу карматып, дагы не бир түркүн кыял-оюуларды кооздоп чийдирип, көз жоосун алган көркөмдүктү жаратат. Каныкей ушинтип болбогонду болтурат. Күмбөз кең Таластын оюна, чоң Кең-Колдун боюна, чоң Ак-Чийдин четине, кара жолдун үстүнө түбөлүк турсун деп тургузулат. Каныкей Бакай менен бирге дал ушул күмбөздүн коргонуна Манастын өзүнө окшотуп жасалып, супага оролгон, чарайна менен чапталган, булгаары менен капталган жыгач кепти билгизбей көпчүлүктүн көзүнчө коюуну жана айкөлдүн өзүнүн сөөгүн Эчкиликтин кара тоосуна көмүскө жашырууну камырдан кыл сууругандай кылып уюштурат.

Каныкей алдын ала көргөн ушундай укмуштуу сарамжалы, кам-кашеги, камкордугу, сөөк коюу учурундагы ак кызматы менен өмүрлүк жарынын алдындагы өзүнүн аялдык жана адамдык милдетин өтөөнүн эң жогорку үлгүсүн көрсөтөт. Эпостун өзүндө анын дал ушул эрдигине, адамгерчилик парасатына, ат көтөргүс, төө көтөргүс мээнетине таң галган жана ыраазы болгон төмөнкү саптар бизге сабак катары тартууланган:

“Узун чачтуу уздардан,
Бул өндүүнү ким көрдү.

Өлүүчү Манас баатырда,
Кенедей арман калган жок...
Канькейдин кызматын,
Анда катындын бирөө кылган жок»...

**ЭКИНЧИ БАП: Каныкейдин Манастын кыйраган
ордосун калыбына келтириши жана кыргыздын
эгемендүү мамлекетинин ар-намысын сактап
калуудагы энелик каарман эрдиги**

**§ 1. Манастын ордосунун кыйрашы, куугунтуктагы
Каныкей же «шумкар» менен «жыландын»
ортосундагы кандуу кагылыш**

Кыргызга ата болгон Ажосунан ажырап, калктын түндүгү түшүп турган чакта, айкөлүнөн айрылып, кара кийип, Каныкей кан жутуп турган кезде, өлгөндүн үстүнө көмгөн дегендей, Жакыптын калмак зайыбы Бакдөөлөттөн туулган Көбөш баштаган «алты арам» Каныкейдин да, калктын да чекесине чыккан чыйкан болот. Каныкей: «Ай караңгы болгондо, түн ушундай экен го, айкөлдүн көзү өткөндө, күн ушундай экен го» - деп бекеринен сай сөөгү сыздап, үшкүрүнүп турган жок. «Чырпык өзүн тал ойлойт, чымчык өзүн куш ойлойт» делет элде. Бул жерде Каныкейдин жанын күйгүзгөн нерсе, агасы Манастын аркасы менен киши катарына кошулуп келген, арымы кыска, абийири пас Көбөштүн, өзүн Манаска тең келген баатыр катары сезип, эл эгеси менмин деп эсептегенинде («Манастай өзүм турганда, өлгөндү кантип ойлоймун»). Көбөштүн кыргызга өзүн хан жарыялап, менменсинген бул жоругу бир жагынан комедия болсо, экинчи жагынан Каныкейдин башына каардуу муш болуп тийип, трагедиялуу натыйжага алып келет.

«Ит кутурса ээсин кабат» деген кептин чын экендигине Каныкей мурда эле, Чоң Казат учурунда «алты арамдын» чыккынчылыгынан улам терең ынанып калган. Баатырлар Бээжинде майданда салгылашып жаткан кезде, оорукта калган Абыке-Көбөш «Манас өлдү, элге өзүбүз хан болобуз» деп, Ажонун ордосуна кол салганда, Каныкей жоо кийимин кийип, чачын

төбөсүнө түйүп, буларды беттеп чыгыш, ордого жолоткон эмес. Ошондо эле, бул ини сөрөйлөрдүн Манас агасынын ийгиликтерин көрө албай, ичтеринде ийри жылан сойлоп тургандыгын Каныкей даана көргөн.

Манастын көзү өткөн соң, бул эки жамандын ашынып чыгаарын, өзүнө кылгылыкты кыларын Каныкей билген, бирок кара кийип кан жутуп отурганда катын кылып алам деп эсирери канышанын үч уктаса түшүнө кирген эмес. «Агасынын катынын, иниси жерге таштайбы, жесири калса агадан, жеңесин кайни алуучу» деп, Көбөш салтты бетке кармамыш болуп, өзүнө жуучу жибергенде, Каныкейдин күйбөгөн жери күл болот.

Манастын көзү жумуларда дайыма кенен ойлогонго көнгөн Каныкей «кара жаак айбалта, муну кармап колго ким илет, канымдын көзү жумулса, алакандай кайран эл, муну капа кылбай ким билет» деп, Ажыбайга чырылдап-чыркыраган. Кийин Манаска аза күтүү учурунда Абыке, Көбөш, Чыйбыт, Кочкор, Адыбай, Көлбай – алты арамга кабырга сөөгү сөгүлүп, көзүнөн жашы төгүлүп, Каныкей:

– Сенин бел байлап жаткан белиң жок, уул-ай!

Сенин белесте турган шерин жок, уул-ай!

Белгилүү Манас өлгөндө,

Уул-ай, өрт өчкөндөй болбогун!

Береки кыйырда турган душман көп,

Уул-ай, ошонун жайын ойлогун! – деп эскерткен.

Каныкей Абыке, Көбөштү акыл-эстерине келип, намыстанышып, Манастан калган тууну колго алып, кызылдай кыйынчылык менен курулган Манастын мамлекетин сактоо, чыңдоо, журт көз карандысыздыгын тыш жактагы «тырмактуулардан» коргоо жөнүндө ойлонот го деп үмүттөнгөн. Көрсө, булардын ойлогону, болгон максаты мансап, байлык, анан Каныкейди катын кылып алуу экен.

Манастын арбагын жана өзүнүн аялдык ар намысын бийик койгон Каныкей Абыке, Көбөштүн мындай ниет-мүдөөлөрүн чечкиндүү түрдө четке кагып, жуучуларды канжар менен кууп чыгат.

Ушул жерден Каныкейдин кайталангыс оригиналдуу жан экендигин дагы бир жолу байкайбыз. Катардагы түйдөк чачтардын бири болсо, тагдырдын салганына баш ийип, агасы өлсө аялын иниси алган илгертен келе жаткан ырасмыга көнүп, жуучуларга жүгүнүп, башын ийкеп, «хан» кайнисинин колтугунда бейпил өмүр кечирүүгө белсенээр беле. Бирок Каныкей деген Каныкей. Ал инсандык өз алдынчалыкка эгедер кемеңгер ханыша. Каныкей сындуу адамдар өздөрүнүн баш түзүлүшү башкача жаралгандыктан, адат катары, жашаган чөйрөсүндөгү тапталган көнүмүштөрдүн алкагына сыйбагандыгы, руху менен акылы адат болгон социалдык стереотиптердин тосмолоруна батпай «ашып-ташып» тургандыгы менен бөтөнчөлөнүшөт. Мындай «тартипсиздиги» жана «ээнбаштыгы» үчүн белгиленген чийинди аттаган «тентектер» орнотулган тартиптердин кайтаруучулары тарабынан илгертен бери карай катаалдык менен жазаланып келген. Эгерде мындай «ээнбаш» пенде патриархалдык – феодалдык замандын кучагында пайда болсо, анан ал ээнбаш, болгондо да аял болуп чыкса, анда бул нагыз балээнин өзү болмок.

Жуучу болуп келген Баймат менен Кыргыз чалдын «айткан сөзгө көнөсүң, айткан сөзгө көнбөсөң, чынын айтып коёюн, кан Көбөштөн өлөсүң» деген сөзүнө, «уурдап алчу катын жок, урушпай чапчуу баатыр жок, баркыма жетпейт, тийбеймин, баатыр да болсо сүйбөймүн, чамам келсе, тийбеймин, чаркым келсе сүйбөймүн! Уялсаңчы эки акмак, арачыга келгенден» деп жооп бергени Каныкейдин инсандык өз алдынчалыгынын канчалык экендигин, интеллектиси жагынан өз чөйрөсүнөн кыйла өйдө көтөрүлүп тургандыгын жана каршылык көрсөтүү духунун күчтүүлүгүн айгинелеп турат. Көчмөндүк-феодалдык чөйрөдөгү Каныкей зайыптын мындай көнүмүштөн тыш жүрүм-туруму жана бунту дароо анын өзүнө трагикалык кырсыкты чакырды.

Көркөм сөз теориясынын көз карашынан караганда, Каныкейдин личносттук өз бетинчелиги, көз карандысыз руху жана мүнөзү (характери) «Семетей» эпосунда ар дайым эпикалык сюжеттин конфликтисинин курчүшүн жана драмалык чыңалуусун стимулдап турган факторлордун бири.

Манастын жарынын көөдөнүн намыс тепкен жалтанбастыгына жана «хандын» эркине баш ийбеген багынбас нравасына кылыч менен найзаны каршы коюудан башка Көбөштүн айласы калбайт. Экөөнүн ортосунда кандуу кагылыш болуп өтөт. Жоо кийимин кийүүгө, тулпарга минүүгө үлгүрбөй калган Каныкей далысына Көбөштүн кара жаак айбалтасы тийип, эмчеги жара чабылып, канга боёлуп, бүк түшөт. Эси ооп жатканда, алмадай башын аларда, эр Шууту жансоогалап жатып, Каныкейди каарданган Көбөштөн арачалап калат. Көбөштүн көпкөн дөбөттөрү ымыркай Семетейдин бешигин ичинде бала бар деп ойлоп, көкбөрү тартып кетишет. Манастын ордосу таланат. «Алты арамдын» чабуулунан кийин мамлекеттин ордосунун кандай кейипте калгандыгы «Манаста» мындайча сүрөттөлөт:

Талынын баарын сулатып,
 Тамынын баарын уратып.
 Таш калааны талкалап,
 Такыр чаап алыптыр.
 Ар кайсы жерде оркоюп,
 Ордонун орду калыптар,
 Каныкейдин ак сарай,
 Каалгасы темир, сом калай,
 Төрт күл дөбө солуптур.
 Буланы булап алыптыр,
 Бузуку минтип салыптыр,
 Как эткенден карга жок
 Курулай талаа калыптыр:

Мынакей, тумшугунун алдынан башканы көрбөгөн «өздөн чыккан жаттын, өзөктөн чыккан өрттүн» сокур амбициясынын трагедиялуу натыйжасы. Ак мөңгүлүү Ала-Тоого, ак калпак кыргызга көз артып турган алыскы – жакынкы жоолордун көзүнчө өз мамлекетин, өз эгемендүүлүгүн өз колу менен талкалаган «Манастагы» «кыргыз» деген аты бар кош аяктуулардын жоругуна не дейсиң?!

Бул окуя улуу эпосубуздун бизге насыяттап калтырган сабагы, эскертүүсү деп ойлойбуз. «Абыке, Көбөш алты арам» - бул «Манастын» символу. Абыке, Көбөш алты арам-граждандык, атуулдук жетилбегендиктин символу, өз улутунун келечеги, түпкү стратегиялык кызыкчылыктары, башка элдердин катарындагы аброю, ар намысы, коопсуздугу жөнүндө иши жоктуктун символу, күнүмдүктүн, кара жемсөө өзүмчүлдүктүн символу, акылсыз авантюранын символу, «өздөн чыккан жаттын, өзөктөн чыккан өрттүн» символу. Эгер улут ичинде Абыке, Көбөш алты арамдын күчү үстөм абалга ээ болуп кетсе, журттун калаасы бузулар, ордосу ойрондолор, ата конуштан бакыт, ырыс качар. Ушуну айтып турат бизге «Манас». Бизге калтырган Манастын эскертүүсү ушул. Биз бүгүн ушуну эске түйүп коюшубуз керек. Себеби 21-кылымдагы эгемендүү Ата журтубузда да «Абыке-көбөш алты арам» фактору активдүү аракетте туруп жатат. Улуттун эки душманы болот: ички жана тышкы. Тышкы душмандан да, ички душман коркунучтуу. «Манас» эпосунда кыргыз мамлекети тышкы жоодон бир жолу (Алоокенин чапкыны), ички жоодон эки жолу (1. Абыке-Көбөш. 2. Канчоро-Кыяз) кыйрагандыгын көрөбүз.

Манастын ордосунун талкалангандыгын көргөн жарадар Каныкейдин ичинде карама-каршылыктуу эки сезим күрөшөт: Бу кордукту көргөнчө, Манастын артынан кетейин, тирүү жүрүп нетейин деп, бир жагынан жанын кыюуга ниеттенет. Экинчи жагынан энелик сезими туйлап, «ыңаалаган» Семетейин кыйбайт. Анын үстүнө көзү өтөөрүндө Манастын «уулумду аман-эсен чоңойт» деген керээзи көкүрөгүндө турат. Каныкей өмүр-өлүм жөнүндөгү ички психологиялык драмадан азап чегип, кыйналат.

Акыры анда Семетей үчүн, келечек үчүн тирүүлүктү улантуу жөнүндөгү ой жеңип чыгат.

Бирок да ой жүгүртүү образы, жан дүйнө түзүлүшү бөлөк, руху бийик намыскөй Каныкейдин «бытовизмдин» сазына тыгылган Көбөш көрпөнденин чөйрөсүнө ылайыкташып күн көрүүсү мүмкүн эмес эле. «Качырлардын арасында тулпар карып, каргалардын арасында шумкар карып» дегендей, «алты арамдын» арасында Каныкей эч убакта өзүн адам катары сезе алмак эмес. Кара кийип, кансыраган жесир Семетей жалгызын алып Букарга качууну чечет. Манастын өлөрүндө: «Менин көзүм өткөндө, бу Талас сага жер болбойт, мени ага-иним сага эл болбойт, атаң Темиркан көздөй качып кет» - деген сөзү анык болуп чыгат.

Терең ойлонуп, Каныкей менен кан Көбөштүн ортосундагы конфликтке дагы бир жолу кайрылып, жалпылай айтсак, бул конфликт адам коомунун турмушун алмустактан бери карай коштоп келе жаткан демейки, түбөлүктүү карама-каршылыктын кезектеги көрүнүшү катары кабыл алынат. Бул - адамдык **руханий бийиктик** менен **кишилик пастыктын** ортосундагы карама-каршылык. Социалдык турмуштагы мындай антиномия дүйнө калктарынын адабияттарында асмандан учкан **шумкар** менен жерде боортоктоп сойлогон **жыландын** ортосундагы кагылыш-кармаш түрүндө аллегориялык формада чагылдырылып келе жатат. «Манастагы» Каныкей менен Көбөштүн ортосундагы конфликт адам моралынын диалектикасындагы ошо баягы эки полюстун дайымкы күрөшүнүн дагы бир вариативдик кубулушу эмей эмне? Парадокс ушунда, социалдык тарыхта бирде шумкар ийгиликке жетишсе, бирде жылан женишти салтанаттап, бул эки антипод ит жыгылыш болуп келет. «Манастагы» кармашта бул жолу шумкардын канаты кайрылып отурат.

§ 2. Каныкейдин Ала-Тоо менен коштошуусу жана Ата
Журт жөнүндөгү улуу САНАА же Семетей – кыргыз
элинин үмүтү

Балтыр бешик Семетейди бооруна көтөрүп, буттарында кийген өтүгү жок, жөө-жаландап Букарга качып бараткан жолдо «басайын десе ал кетип, балтырдан кара кан кетип, жиликтин башы зыркырап, таманы ташка былчырап», ачка, ымыркайын эмизейин десе, эмчегинен сүт чыкпай, азап чеккен Каныкей менен карыган Чыйырдыны көргөндө, калк энелерин карып кылып, тентитип мүңкүрөткөн, Манастын элдик ыйык жеңиштерин тебелеп-тепсеген Көбөштөй айбанга карата тишиң кычырап, муштумуң таштай түйүлбөй койбойт. Ал эми Каныкейдин «кең Таласты кыя албай, көзүнүн жашын тыя албай», эл-жер менен коштошуп турганын угуп-көрүп туруп, кошо ыйлабай коё албайсың:

- Атпай элдин ардагы,
Айланайын Манасым!
Алтын бешик – тууган жер.
Кагылайын Таласым!
Өөдө бассам, өбөгүм,
Мүдүрүлсөм, жөлөгүм,
Төбөмдөгү жылдызым,
Баарыңардан айрылдым,
Кырк уруу кайран кыргызым!
Кектешкен жоого камынган,
Көк жолборстой чамынган,
Айкөлүм, сенден айрылдым,
Азапка түшүп кайгырдым.
Арманы болбос адамдын
Көмүлсө сөөгү жеринде!
Телчигип кайра келе албай,
Кайран элди көрө албай,
Калбасак экен көк жалым.

Алда кимдин жеринде!
Өсүп-өнгөн кең Талас,
Элиң менен аман бол!
Көз мелжиткен кең өзөн,
Белиң менен аман бол!
Муңга толгон кан Бакай,
Чалың менен аман бол!
Келеңкер чачпак, боз улан,
Жарың менен аман бол!
Жайлап жаткан төрт түлүк
Малың менен аман бол!
Кайрылып жерди карасам,
Кара боорум эзилет,
Карай берсем көз тойбой,
Кара көзүм тешилет.
Как жүрөгүм жарылып.
Кабыргам менин эзилет.
Каңгырап кеткен биз шордуу,
Кагылайын кең Талас,
Кай күнү сага кезигет?!
Кайда жүрсөм кең Талас.
Кетпесиң менин эсимден,
Жетимиңди жеткирбей,
Кандуу жаш кетпес көзүмдөн.
Көргө кирип кеткенче,
Атпай кыргыз тууган журт,
Айланайын кең Талас,
Үзбөймүн үмүт өзүндөн!
Тентиреп жүргөн жетимиң,
Жетимим келип элине
Унчугар бекен төшүндөн!

Не деген күйүт, эмне деген арман, эмне деген кайгы!
Жүрөктөн жарылып чыккан не деген укмуш муң. Өзүнүн

трагедиялуулугу жана жүрөк – жүлүндөн атылып чыккандыгы, психологиялуулугу жана көркөмдүк кудурет-күчү жагынан Каныкейдин бул коштошуу монологу Манастын алиги Чоң Казаттан кайтып келип Аруукенин алдында өксөгөн монологуна теңтайлаш. Бул монолог «Манастын» көркөмдүк-эстетикалык дүйнөсүнүн көкөлөп көккө чыккан өтө бийик чокуларынын бири. Бул коштошуу арманы Каныкейдин жан дүйнө тереңинде кандай сыр, кандай кымбат нерселер катылып жаткандыгын аңтарып тышка чыгаргандыгы менен да уникалдуу. Караңызчы, Каныкей элин, кыргыз жерин кандай сүйгөн! Манасты кандай сүйсө, ак калпак калайык-журтун, калдайган Ала-Тоону, касиеттүү кең Таласты дал ошондой кан-жаны менен берилип сүйүптүр. Кыргыз эл-жери Каныкей үчүн кандай гана кымбат. Караңызчы, мекенинен ажырап жатып, Каныкейдин ичинин сыйрылып турганын. Жан дүйнөнүн эмне деген марттыгы, эмне деген улуулугу! Тууган эл-жер үчүн кара жанын садага чабууга даяр. Не деген атуулдук күйүмдүүлүк, эмне деген патриотизм чөгүп жатат, бул керемет көркөм саптарда.

Көз жашын тыя албай айтып турган Каныкейдин ушул монологун дагы тыншап туруп, дагы бир жолу айталы, Манасын, кыргызын, тууган жерин ушучалык берилип сүйгөн жагынан Каныкейдей аялзатын төгөрөктүн төрт бурчун, төрт айлансак да таппаспыс.

Айкөлдүн өмүрлүк жарынын бул монологунда коштошуунун гана кайгысы эмес, жакшылап үңүлө карасак, кайра кайтып келүүнүн да философиясы уюп жатат. Минтип бир боор эл-жерине «как жүрөгү жарылып, кара көзү тешилип, кабыргасы эзилип» турган пенде тирүү болсо, кайра кайтып келбей коюшу мүмкүн эмес. Анан калса, «үзбөймүн үмүт өзүндөн, жетимим келип элине, унчугар бекен төшүндөн» деп жатпайбы. Демек, «**кош, аман бол!** – деген сөз ошону менен бирге эле, тереңинде **«КЕЛЕМ»** деп кан-какшаган доошту угузуп отурат.

Каныкейдин кайра кайтып келүү философиясы өзүнүн перзенти Семетейге, анын келечегине болгон үмүтүнөн,

ишеничинен агып чыгат. Философия деп жатканыбыздын себеби, Каныкей бул жерде эне катарында гана ойлонбостон, элдин кызы, элдин руханий лидери, калк энеси, бүгүнкүнүн тили менен айтканда, коомдук ишмер катары да ойлонуп, Семетейдин болочогун мекенинин эртеңи менен байланыштырып, чоң патриоттук – саясий денгээлде толгонуп, акыл чуркатып турат. Анын баласына болгон энелик сүйүүсү эл-жерине, Манастын ата журтуна болгон сүйүүсү менен жуурулушуп кеткен. Чын-чынына келгенде, «жан курдашым Каныкей – согуп турган жүрөгүм» деп өзүнө жалынып турган өмүр шериги өлгөндө, Каныкей кайгы-күйүткө чыдабай, өз жанын кыйып, айкөлү менен кошо о дүйнөгө кетип калышы да мүмкүн эле. Ошондогу «төгүлүп турган чачып тал-талдан кармап жулуп, айнектей болгон бетине батыра тырмак салып, бетинен аккан кара кан, тушардан кызыл таш болуп, көзүнөн аккан кандуу жаш, дайра кара суу болуп» турганын көргөн адам анын тирүү жүрөрүнө шек кылбай койбойт эле. Ырасында, сүйгөнү менен жаны бирге болуп калган Каныкей үчүн айкөлүнөн ажыраган соң бу дүйнөдө жашоонун маңызы да жок болучу. Бекеринен ал «тозокко салбай жанымды, тоодоюм көк жал ала жат», деп бакырган эмес, ошондо.

Бирок каныша айкөлү менен кошо кете албады. Мунун бирден бир себеби – Манастан калган жападан жалгыз туягы, жаңыдан жарыкка туулган, эт-жүрөгү менен бир Семетейи. Каныкейдин акылман туюмунда артында калган ботосу барда Манас тирүү. Туягы бар, демек, Манас өлгөн жок. Семетейдин тирүүлүгү – Манастын тирүүлүгү. Каныкей ушул ойду эш тутту, ушул туюмдан канимет, шүгүрчүлүк алды. Анын тунгуюкка кулап бараткан жанын ушул ой тирөөч болуп сактап калды. Ушул ой аң сезиминин түпкүрүнөн чырак болуп күйүп, канышанын жанын аман алып калды. Семетей ботом барда өлбөй тирүү жашоомдун мааниси бар деп туюнду. Анан да, кеменгер Каныкей Манастын өлбөстүгүн анын өз мекенинин бак-таалайы үчүн жасаган уулдук даңктуу иштеринен, «кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган» эрдигинен, элинин «ысык-сууктан тосуучу, орнотулуу

чынары» болуп берген мээнетинен көрүү турат. Ушундай ишениминен улам, аза күтүү учурунда «ата болгон жан элен, баатырым, ак калпактуу кыргызга, ободо чолпон жылдызым, ордунду жоктоор кыргызын, асманда чолпон жылдызым, артындан жоктоор кыргызын» деп шолоктоп ыйлап, данктап – даңазалап кошогуң кошту да. Каныкей тереңинде Манастын тирүүлүгүн ошол даңазалуу иштеринин, жеңиштеринин сакталышынан, улантылышынан, көбөйтүлүшүнөн көрөт. Түптөп, орнотуп кеткен иштери өлбөсө – айкөлүнүн өлбөгөнү ошол. Манастын кыргызга жагып кеткен чолпону өлбөй – өчпөй жаркырап күйүп турушу керек. «Атам өлсө тайлак бар, комун жерге таштабайт» деген элдик даанышмандыктын нугунда ой толгоп, Каныкей ошол Манастын өрнөктүү иштеринин улантышынын, жандырып кеткен чолпонунун өчпөстүгүнүн кепилдиги – Семетей деп билет. Ошон үчүн Букарга качып бараткан жолдо артынан издеп келип жолуккан Бакайга «капа болсок кан аба, кайратың жетим бар аба, Манастан калган белек бар, баш көтөрөр жөлөк бар» деп айтып отурат. Мына ошентип, мындан ары карай Каныкей эненин бүткүл үмүтү, бардык ой-тилеги, бардык санаасы кулуну Семетейдин тегерегинде жетим көпөлөк чыракты айлангандай айланып калды. Анан дагы өйдөкү өзөктү өрттөгөн «алты арам» Манастын ордосун талкалап, туусун жыгып, туягынын бешигин көкбөрү тарткандан кийин, Каныкей Семетейди сактоонун зарылдыгына дагы жүз эсе, миң эсе ынанды.

Букарга качып бараткан Каныкей үчүн боорундагы көтөргөн баласы – өзүнүн гана үмүтү эмес, «алты арамдын» үстөмдүгүнүн алдында калган бүт кыргыз элинин үмүтү, кыйраган Манас мамлекетинин үлпүлдөп жанган чырагы эле.

§ 3. Сексендеги Чыйырды эненин бороонду беттеп чыгышы же Бакайдын көз жашынын сыры

Ошонун ичинде Семетей – Чыйырды чоң энесинин да, Бакай акылмандын да үмүтү болучу. Кандай кайгыга батпасын, Каныкей

баары бир кыйын кырдаалда жалгыз калбайт. Кара мүртөз Жакып чалынын арамдыгы, чыккынчылыгы менен келише албай, айкөл эне Чыйырды келини Каныкей тарапка өтүп, Көбөштүн чабуулу учурунда балтыр бешик небересин коюнуна катып, тоо-таштын, карагай-чердин арасына корголойт. Зилинде Чыйырды эненин Манасы менен Каныкейин бир эле киши деп эсептегени сезилип турат. Чыйырды үчүн Каныкей менен бир болуу уулу Манас менен, анын арбагы менен бир болуу деген кеп. Мына ошон үчүн тагдыр таразага түшүп турганда, 80деги жашына карабай, келинин колтугунан желөп, «0, Каныкей кулунум, белинди байлап, кайрат кыл, атакең Темиркандын шаарына, тентип кирип кетели», деп кеңешин берип, өбөк болот. «Көбөш көр шүмшүк баштады, казандан бери талкалап, кайырчы кылып таштады, Ала-Көл элек саз болдук, Ала-Тоо элек пас болдук,» деп арман кылган карыган Чыйырды байбиче да небереси үчүн тирүү жашагысы келет. Теңирим берген ушул чүрпөм аман болсо, атасынын арыгын улап чабаар, оогон жүгүн түзөөр деген үмүттө небересине кара жанын чаап, аны ажалдан арачалап, алыскы чоочун өлкөгө тентип кетүүгө тобокел кылат.

Чыйырды: - Өзөндөн аккан булагым,
 Өлөрдө көргөн чунагым..
 Манастан калган мурасым,
 Башымдагы паанайым,
 Балтыр бешик Семетей –
 Маңдайдагы таалайым!
 Аңдып келип, алты арам
 Адырды бойлоп ашпасын.
 Алсырап араң турганда.
 Төбөбүздөн баспасын.
 Кармап алып жетимди,
 Өз билгенин кылбасын.
 Кетели балам, олтурбай,

Кокустан кудай урбасын! - деп чебеленип, Каныкейди шаштырат. 80 жашында ата конушун таштап, бели бекчейип, көзү чекчейип карыган кезде, үйдүн төрүндөгү тынчтыгы менен коштошуп, келини, небереси үчүн бороонду беттеп жолго чыккан Чыйырды эненин акыйкатчылдыгына жана руханий эрдигине таазим!

Кылдын кырындагы кырдаалда качкан Каныкейге, карыса да калдайган караан болуп, унутулгус көмөк көрсөткөндөрдүн дагы бири Бакай. Эки качкындын артынан издеп келип таап, болгон аракетин жумшап, ары бери чапкылап, азык-түлүгүн, минээрге унааларын камдап берип, мүңкүрөп турганда Чыйырды менен Каныкейдин «өчкөн отун тамызган» Бакай карыя.

Акылман Бакай эл-жерине кызматы өткөн канышаны өтө жогору баалайт. Кыз кезинде көргөндө эле «ургаачынын ыктуусу, ак жоолуктун мыктысы, ал Каныкей турганда, санжыргалуу башынды, жер жүзүнө кан кылаар» деп Манаска айтып, кийин ушул көрөгөч болжолу чын чыгып, Каныкей кадыры бийик канышага айланганда, Бакайдын төбөсү көккө жеткен. Аксакал даанышман Манастын жарын өз бир боор кызынан артык көрөт. Ошон үчүн Манастын ордосунун таланып-тонолуп, ойрондолгонун күтүүсүздөн көрүп, Каныкейди таппай калганда: «Жагылган шамым өчкөнбү, жалгыз балам Каныкей, жоо олжолоп кеткенби? Канатымдан кайрылып, кантип тирүү турамын, канышам Каныкейден айрылып», деп буркурап ыйлап жибербедиби.

Терең ойлонсок, Бакайдын сакалы ылдый жашын куюлтуп ыйлап турганында көп маани жатат. Элинин ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, жоону бирге жоолашып, доону бирге доолашып, Бакайдын Манас менен кошо кыргыз мамлекетинин устунун тургузганы жалган беле? Чоң Казатта Алмамбет, Чубак, Сыргакка окшогон мамлекетти коргой турган көкжалдар шейит болуп, кийин Манастын көзү жумулуп, анан баягы кырк чоро Манас бардагыдай болбой, Абыке-Көбөш тарапка ыктап калганда, журттун ыйык ордосунун тиреги деп Бакай Каныкейди санап, Каныкейди бел

тутуп, ишенип жүргөн болучу. Эми моминтип, өзүнүн көзү тирүү турганда, өз колу менен кошо курушкан Манас ордо, мамлекет коргону кыйратылып, анан ушул ойрондолгон ордонун устунун кайра тургуза турган Каныкей менен кабыландан калган туяк өлүү-тирүүсү билинбей, дайынсыз болуп жатса, Бакай буркурабай коёбу?

Бакайдын көз жашы- бул Манастын мамлекетинин тагдырынын күйүтүн тарткан улуу көз жаш. Бул көз жашта чоң сыр жатат.

Семетей перзент - мамлекеттик масштабда, улуттун стратегиялык кызыкчылыктарынын багытында ойлонгон Бакайдын тереңдеги үмүтү эле. Ошон үчүн даанышман карыя Семетей жөнүндө ойлонгондо: «айкөлдөн калган жалгызым, астыга салса ак жолум, аркамда калса сан колум, оо, Семетей күл ботом, кара кашка тынарым, Манаска тете болот деп, кармап бир турган чырагым» деп, ичинен баланы эркелетип, караанына жалынып турчу. Семетей атасы Манастай болуп, кыргыз мамлекетинин чырагы болот деген үмүттү, ойду ичинен желектей желбиретип, алдейлеп алып жүргөн. Ушул идея «Алты арамдын» бийлигине каршы оппозицияга өткөн Бакай аксакалдын жан дүйнөсүн ич жактан тиреп турган түркүк сыяктуу болучу. Ордонун тып-тыйпыл болуп чабылганын көргөндө, Бакайдын ичинен бүлүнүп, жанагинтип буркурап ыйлап жибергени, дароо астындагы тулпарга олбуй-солбуй камчы уруп, оң-тетири теминип, жетим менен жесирди жандалбастап издеп жөнөгөнү бекер жерден эмес болучу.

§ 4. Каныкей менен Бакайдын Букарга бараткан жолдогу УЛУУ ЖОЛУГУШУУСУ же кайтып келүүнүн жана күтүүнүн философиясы

Бакайдын, Каныкейдин, Чыйырдынын Букарга качып бараткан жолдогу жолугушуусун биз **УЛУУ**

ЖОЛУГУШУУ деп атаар элек. Чындыгында эле бул улуу патриоттордун жана даанышмандардын **УЛУУ ЖОЛУГУШУУСУ** болгон. Эмне үчүн?

Сыртынан үстүрт карап, окуп кеткен адамга бул жолугушуу кыйын-кыстоо кырдаалда качкан менен издегендин бири-бирин табышы, алардын бул кездешүүдөгү сүйлөшкөндөрү – бири-бирине кайгысын айтып кейип-кепчиген жөнөкөй эле кеп-сөздөр катары көрүнүшү мүмкүн. Бирок чындыгында андай эмес. Бул сүйлөшүүнүн маани-маңызы өтө тереңде жатат. Керек болсо, тагдырга тете сүйлөшүү. Манастын мамлекетинин бүлүнүшүнүн, журт ордосунун кыйрашынын, кайгыда калган жан дүйнө кризисинин шарттарында жана тагдыр бычак мезинде турган кырдаалдагы жолугушууда элдик лидерлердин ортосунда жөн салды, көрпөндөлик деңгээлдеги сүйлөшүүнүн болушу мүмкүн эмес. Эмесе, Каныкей менен Бакайдын диалогуна көңүл буралы: Бакай менен Каныкейдин ортосунда бул жолугушууда төмөнкүдөй чоң сөз жүрөт:

Бакай:

- О, Каныкей, кулунум,
 Бүгүн бурдуң санааны.
 Алыска сапар жол жүрүп,
 Аман сактап алыпсың,
 Манастан калган баланы.
 Мындан ары, Каныкей,
 Аңылдаган алты арам,
 Кеңкол бойлоп конушпайт,
 Кыйгачташкан кырк чочко,
 Баштагыдай болушпайт.
 Жыл он эки ай болгончо,
 Балам, төө кайтарып күйөрмүн.
 Төбөндөн тийген ит менен,
 Кырдаалы келсе Каныкей,
 Мен төбөлөшө жүрөрмүн.

**Төрөмдөн калган жалгызды,
Мен он эки жыл күйөрмүн.**
Он эки жылда келбесе,
Таласты балаң көрбөсө,
Азабын тартып кордуктун,
Ажалсыз Бакай өлөрмүн.
О, Каныкей, кулунум!
Аңгеме дүкөн курай жүр!
Ал-абалы кандай деп,
Бакайдын жайын сурай жүр!
Сен Букардан тарткыча,
Бек байлаймын белимди,
Төө ичинде кара нар,
Мен Желмаянды сактармын.
О дүйнө кеткен жалгызым –
Манастын тузун актармын

Каныкей:

- Өзөңгө кырчын тал бүтөр,
Өлбөгөн жанга мал бүтөр.
Манастан калган бир жетим,
Эсен болсо, эр жетер.
Эр жеткенче, эс кетер,
Эшикке келген дос кетер.
Эсен болсо каралдың,
Эптеп-септеп күн өтөр.
Капа болсок, кан аба,
Кайратың жетим бар, аба.
**Манастан калган белек бар,
Баш көтөрөр жөлөк бар,**
Балаң аман турганда,
Баладан сага өбөк бар.

Бакай:

- Ой, Каныкей, кулунум,
Темиркан конуп жетерсиң,
Атаңы айыл болорсун.
Арка чачың өрө көр,
Алдейлеп турган чунакты
Ысмайылга бере көр!
Оолакка салгын боюнду,
Чоочундай кылгын оюнду.
Балаң эрбейип атка мингенче,
Ок өтпөс тонун кийгизбе,
О дүйнө кеткен Манастын
Ата экенин билгизбе!
Тулпарды минип желгенде,
Жашы он экиге келгенде,
Жибергин ушул Таласка,
Зыярат кылсын жетимим,
Курдашым көкжал Манаска!
Мен кыянын башын чалармын,
Кыйналып Бакай өлбөсөм,
Кыямат жүзүн көрбөсөм,
Кыйындан калган белекти
Мен жолдош кылып алармын!
Билбегенин билгизем,
Туйбаганын туйгузам!
Мен ээрчитип жүрүп эр кылам!
Эр уулу менен тең кылам!
Белин бекем буушам,
Бексинген Коңур канкордон
Берендер кунун куушам!
Аман келсе жетимим,
Бакай гана күнүн көргөнү!
Жетим аман келбесе,
Байкушун Бакай өлгөнү!

Каныкей:

- Өлбөсөм Чаткал жайлармын,
Өзөнгө бээм байлармын.

Көлөкөм аман турганда.

Көбөштү мен да айдармын,

Доңуз канды жайлармын!

Абыкесин аймармын,

Көбөштү көргө киргизип,

Эл ичинен айдармын! (Семетей, Фрунзе., 1960-жыл).

Карыя ушул бала үчүн өлбөй тирүү жашаарын, ушул баланы 12 жыл саргарып күтөөрүн көз жаш аралаш какшап айтып, Таласта күйөөрү, күтөөрү, күрөшкө чыгаар адамы, Манастын тузун актаар абакеси бар экенин Каныкейге туйгузуп отурат. Каныкей болсо, «өзөнгө кырчын тал бүтөөрүнө» ишенич кылып, Бакайдын күткөн үмүтүн актоого чечкиндүү экенин туйгузуп, карыяга кайрат тартуулап жатат. Айкөл Манас атасынын тууруна кондуруу үчүн балапан Семейтейдин канатын жетилтүү- Каныкей менен Бакайдын арзыган арман-тилеги.

Мына ошентип, бул диалог жөнөкөй эмес, улуу мазмунга толгон **УЛУУ БААРЛАШУУ**, сырдашуу жана Ата журт тагдыры, анын келечеги тууралуу стратегиялык **УЛУУ АКЫЛДАШУУ** десек эч жаңылбас элек. Терең карап, айтылган сөздөрдүн ары жактагы маанисине кадалана үңүлсөк, Букардын жолунда Бакай менен Каныкейдин ушинтип акылдашканынан, Семетей аркылуу «өзөктөн чыккан өрттүн, өздөн чыккан жаттардын» Таластагы зордукчул бийлигин кулатуунун, Манастын ордосун кайра калыбына келтирип, арстандын туусун кайрадан орнотуунун, кыргыз мамлекетин, эл-журттун көз карандысыздыгын сактап калуунун **улуу планы** түзүлгөндүгүн, ушул максатта мындан аркы иш-аракеттердин стратегиясы аныкталгандыгын көрбөй коюшка мүмкүн эмес. Бул диалог – улуу мүдөө үчүн эки элдик кеменгердин ортосунда тымызын түзүлгөн **УЛУУ КЕЛИШИМ**. Бул диалог

улуттун тагдыры жөнүндөгү **УЛУУ САНАА**. Бул жерде куугунтуктагы Каныкейдин Букарда жүрүшүнүн жана Букардан кайтуусунун философиясы жана Бакайдын Таластагы **УЛУУ КҮТҮҮСҮНҮН** сыры, маңызы берилип отурат.

Мына ушинтип, дагы айталы, Семетей эмчектеси «ыңаалаган» ымыркайдан улуттун улуу үмүтүнө айланат. Бакай, Каныкей, Чыйырдынын Букарды беттеген жолдун бир ашуусунда ушул «улуу үмүттү» ортого алып, кайра, кайра жыттагылашып, бири-бири менен ажыраша албай турган учуру «Семетей» эпосунда мындайча сүрөттөлөт:

Деп ошентип, зор Бакай,
 Беренден калган белектин,
 Оң бетинен бир жыттап,
 Сол бетинен бир жыттап,
 Улам-улам кучактап,
 Үчөө бирдей бышактап,
 Көздүн жашын төгүшүп,
 «Көрүшкөнчө кош бол», - деп.
 Ортого коюп жетимди,
 Улам-улам өбүшүп ...

Бакай менен Каныкейдин өйдөкү жолугушуусунун жана сүйлөшүүсүнүн мазмуну Бакайдын эпосто «Караңгыда көз тапкан, олуя Бакай карыя» делип, ал эми Каныкейдин «калк энеси» деп бекер жеринен аталбагандыгын биздин көз алдыбызда дагы да даана ачып көрсөттү. Акыл-эстери Ата мскендин көйгөйлөрү менен алек болгон чыныгы рухий жол башчылар экендиги, «Мен» деп төшүн какпаган, бирок көптүн жүгүн аркалаган, калктын нагыз «жабылуу кара ингендери» экендиги алакандагыдай айкын боло түштү.

Бул жерден Бакайдын бул дүйнөдө тирүү жашап жүргөндүгүнүн маңызы- Манас экөө кан, тер менен курган кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүгүн сактоо, коргоо философиясында

экендигин да ачык туюндук. Эгерде бул улуу дөөлөт «Абыже-Көбөш алты арамдын» колунда калып, жок боло турган болсо, анда бул Бакайдын граждандык трагедиясынын жана өлүмүнүн өзү болмок. «Жетим аман келбесе, байкушун Бакай өлгөнү» дегени кара башынын физикалык өлүмү жөнүндөгү кеби эмес, биринчи иретте, акылмандын өзүнүн моралдык өлүмү жөнүндөгү түтөгөн күйүтү. Ушундайча ойлонуу ыгы жагынан Каныкей Бакайдын эгизи сыяктуу. Эгерде айкөлүмдүн, эл-журтумдун үмүт-тилеги - жалгызым Семетейден ажырай турган болсом, анда Букарга кетишимдин да, Таласта тирүү басып жүрүшүмдүн да зарылдыгы жок, бу көрөкчө «айланайын энеке, курман болуп кетейин!» деп, ал Чыйырдыга чырылдап –чыркырайт. Мынакей, улуттун чыныгы улуу граждандери. Элдин эки чоң мүлкү бар: биринчиси баатыр, экинчиси акылман деген сөз бекеринен эмес экен .

Кыскасын айтканда, айкөл Манас курган кыргыздын эгемен мамлекетинин кыйрап турган устунун Семетей аркылуу кайра тургузуу, ыйык ордону калыбына келтирүү боюнча Каныкей Бакай, Чыйырды үчөөнүн жашыруун кездешүүсүн жана макулдашуусун баяндаган окуя, «Манас» эпопеясынын идеялык-көркөмдүк, патриоттук-философиялык, моралдык мазмунун бийикке көкөлөтүп, көтөрүп турган сюжеттик «атланттардын» бири экендигин баса белгилегибиз келет.

§ 5. Каныкейдин Букардагы жылдары, падыша Темиркандын айкөлдүгү, эркин өскөн Семетей же Каныкей кыргыздын кызыбы же тажиктинби?

Эми ошол улуу план кандайча ишке ашты? Каныкейдин Букардагы турмуш-тагдырын, Семетейдин ал жакта кандайча өсүп тарбиялангандыгын кыскача болсо да иликтебей туруп, бул соболго дароо жооп берүү ашыккандыкка жатаар эле.

«Семетей» эпосунда шер Манастын кайнатасы, «Букардын каны Темиркан акылы терең, колу март, касиеттүү жан эле»

деп мүнөздөлөт. Чынында эле, Темиркан адамдык асыл касиеттерге эгедер, токтоо мүнөз, сабырдуу, тынчтыкты сүйгөн, элин-жерин бейпилчиликте, токчулукта кармаган, камкор, балдарына мээримин төккөн акылман падыша. «Кыз да болсо кенжемди, алтымыш уулга бербейм деп, тоюма токсон союптур» деп, Букарга бараткан жолдо, Каныкей Чыйырды энеге балалык күндөрүн аңгемелеп, атасын ыраазычылык менен эскерет. Кичинекейинде кенже кызын кандай жакшы көрсө, азыр Каныкей Таластан каралуу болуп, кайгыда кайтып келгенде да, Темиркан аталык кучагын жайып, Ысмайыл уулу экөө ак көрпө жайыл болуп тосуп алат. Ысмайыл да, атасы Темирканды тарткан пейли кенен, акылдуу жигит, эжесинин күйүтүн дароо түшүнүп, өтүнүчүн жата калып кабыл алып, Семетейди бала кылып алып, бул жөрөлгөгө арнап, той берет. Каныкейдин Букардагы турмушу ушинтип башталат.

Семетей таякеси менен таятасынын колунда атасы Манас, жери Талас, энеси Каныкей экенин билбей, бейкапар өсүп, чоңоё баштайт. Таятасы Темиркандын небереси Семетейге кандайча агыл-төгүл мамиле жасагандыгынан бир мисал тарта өтөлү. Таятаны угалы:

- Ушул турган Семетей,
 Тулпардан калган туягым,
 Туу казанат чунагым,
 Найзага таккан желегим
 Асылдан калган белегим
 Алып келген Каныкей –
 Өз сөөгүмдөн чыкканым
 Өлгөндө көргөн Семетей,
 Тилегиме келгеним,
 Баламдан чыккан эрмегим.
 Кааласа, жазар кумарым!

Темиркандын бул сөзүнөн, анын күйөө баласы - маркум Манасты “асыл” деп, өтө жогору баалай тургандыгы, кызы Каныкейди

жанындай көрөрү, табиятынан гумандуу, мээримдүү, кенен киши экендиги, жээн небересине чын жүрөгүнөн күндөй чачырап төгүлүп тургандыгы айкын-ачык көрүнүп турат. Темиркан менен Ысмайыл «Көңүлү эркин өссүн» деп, канаттууга кактырбай, камчылууга чаптырбай, Семетей үчүн бардык камкордуктарды көрүшүп, баланы жайына коюшат. Мунун баарына көз салып турган Каныкей, атасы менен инисине тымызын ыраазы болуп, тилеги орундалып жатканына ичинен тобо кылып, «алыста калган элиңе, аныктап тиер керегин» деп, Семейтеди айланчыктап, уулунун караанына жалынып турат.

Ушул жерден бир аз “чегинүү” жасап, илгертен бери көптөрдү кызыктырып келе жаткан бир маселенин түйүнүн, сырдуу табышмагын жандыра кетүүгө аракет кылуунун кезеги келип турат. Бала Семетей обу жок тентек чыкса да, эмне үчүн аны кагып-силкпей, тизгинин тартпай, ээн-жайкын коюп, эркин өстүрүп жатышат? Темиркан, Ысмайыл, Каныкей үчөө эмне үчүн атасы Манас, жери Талас экенин билгизбей, Семетейди бөпөлөп чоңойтушууда?

Айтмакчы, Семетейге ата-энесин, эл-жерин туйгузбай багып өстүрүү демилгеси биринчи Манаска таандык экенин эске түшүрөлү. “Атаң Темирканга барганда, колундагы Семетей, балтыр бешик чунактын, кыркып бергин чыбыгын, кылып бергин ырымын, кылычтын мизин аттатып, тууганың Ысмайылга бере көр, мойнуна тумар тага көр, ата жайын билгизбей, эне жайын туйгузбай, чунагың-Семетейди бага көр, жашы он экиге келгенде эне-ата жайын билгизгин,” - Манастын о дүйнө кетээр алдындагы Каныкейге айткан керээзи, аманат тапшырмасы ушундай.

Суроо туулат. Эмне үчүн эне-ата жайын балага билгизбеш керек эле? Эмне үчүн тууган эл, туулган жер жөнүндөгү түшүнүктөн баланы оолак кармаш керек эле? Манас баатырдын адаттан тыш

мындай керээзинин сыры эмнеде? Айкөлдүн мындай аманат тапшырмасында көмүскөгө буккан кандай маани бар?

Манастын бул сырдуу керээзинин жабыктагы маанисин туюнуш үчүн, адегенде Семетейдин келечеги, туягынын болочоктогу көтөрөр жүгү жөнүндөгү Ажонун ички оюн түшүнүшүбүз керек. Манастын тереңдеги ою боюнча, Семетейге атанын ордун басып, ажолук тактыны ээлеп, ак калпак журттун жүгүн аркалоо, эл-жерди ички-тышкы жоодон коргоо, азуусун айга жанган чет душмандар менен “кыл чайнашуу”, калкына калдайган чеп болуу милдети туш келмек. Ушундай милдетке жараш үчүн артында калган туягым эч нерседен жалтанбаган кашкөй, кандан, бектен кайра тартпаган “көкжал”, “жалбырттаган от болуп, күйүп турган чок болуп”, эркин өсүп чоңойсо, деген Манастын ичинде ой турат. А эгерде бала энеси жесир, өзүнүн жетим экенин билсе, бул аз келгенсип, Абыке-Көбөш алты арам төбөсүнөн басып (“Ажалым жетип мен өлсөм, калып калса Семетей, Абыке, Көбөш арамдар, көк мээ кылып жүрбөсүн, уй артына салбасын, жашында сабап жалгызды, коркунчаак бала кылбасын” - Манас), үстөмдүк кылып турса, анда баланын жан дүйнөсү чүнчүп, көңүлү жабыркап, басынып, жалтанчаак болуп чоңоймок. Манастын ою боюнча, мындай атадан жетим калып өксүгөн, камчылуу кара мүртөздөрдүн алдында жалтан, тартынчаак, корунчаак болуп тарбияланган баладан, азуусун айга жанган жоолор менен тайманбай “текөөрлөшө” турган жалтанбас баатыр, эл-журтуна чеп болгон чечкиндүү жол башчы өсүп чыкмак эмес. Мына ушундан улам Манас туягынын жетиммин деп басынбай, өзөктү өйүгөн өксүү сезимине тушукпай, Темиркан падыша таятасынын мекенинде, мартабалуу Ысмайыл таякесинин колунда, анын “кара чечекей баласы” катары тарбияланып, “ата-энесинин маңдайында” кулундай оюн салып, колу-бутун кенен сунуп, он эки жашка чейин ээн-эркин өсүп чоңойсо деген тымызын тыянакка келгени билинет. Мына ушундай “ак көрпө жайыл” жагдайда өссө, анан өзүмдү тартса, балам кабыландай күркүрөп,

кайра Таласына кайтып келээр, деп тилек кылып,ушуну керээз катары айтып отурат, Манас. Манастын керээзинин купуя сырын,биздин оюбузча,педагог-психолог Бектур Исаков төмөнкүчө туура баамдаган: “Атасынын керээзи боюнча Каныкей Семетейди Ысмайылга бала кылып берет. Демек, Манастын оюнда турган купуя сыр –баланын жалтак болбой,жетимдин тонун кийбей, ээн-эркин өсүп-чоңоюшун камсыз кылуу ылаажысы эле” (Исаков Б.Айкөл Манастын калыптанышы.-Бишкек, “Гүлчынар” басмасы,2010-ж.,80-бет).

Бул купуя сырлуу керээзинен улам Манас атабыздын улуу баатыр гана эмес,ошону иенен бирге алысты болжоп,терең ойлонгон педагогдугу да,психологиялык кылдаттыгы да бар экени баамдалбай койбойт.Манастын керээзинин түпкү маңызын түшүнүп жана кабыл алышып,Семетейди шек билгизбей, алпештеп чоңойтуп жатышкан Темиркан таята менен Ысмайыл таякенин кишилик кенендигине баа бербей койбойбуз.)

Демек, жакшылап баамдасак, Манастын керээзинин жана керээзди атасы, иниси менен биригип аткарып, жери Талас,атасы Манас,энеси өзү экенин билгизбей, уулун өстүрүп жаткан Каныкейдин аракет-мээнетинин ары жагында даанышман педагогикалык чоң маани-маңыз жана эртеңкини көздөгөн стратегия жаткан экен.

Ал эми уулунун эстутумунда ,ата-тегин,тарыхый тамырын таануу жагында убактылуу пайда болгон вакуум, кийин Каныкейдин Букарда көзүнүн жашын чубуртуп,тууган жер,бир боор эл, айкөл Манас,анын жолборс чоролору жөнүндө Семетейге сыр төгүүсү (“Каныкейдин жомогу”) менен компенсацияланат.

Бир жагынан минтип баласынан кичине санаасы тынып турса, экинчи жагынан Каныкей Букарда жашап жүргөндө, Таласты, элди-жерди сагынып, ичи туз куйгандай ачышат. Ала-Тоо дегенде жүрөгү элеп-желеп. **«Касиеттүү кыргызды, кайрылып көрөр күн болсо, баштагыдай болурса, Таласка кудай кондурса»,** деп

дайыма ак эткенден так этет. «Кең-Колдон чапкан көчүмдү, келберсинген Көбөштөн, кетирбей алсам өчүмдү» деп, алты арамдын үстөмдүгүн жоготуп, айкөлүмдүн ордосун ордуна койсом дегенде эки көзү төрт. Баягы Бакай менен шерттешкени күнү-түнү оюнда. Басса-турса Манастын арбагына жалынып турат. “Каныкейге кыргыз элин, анын баатырларын дайым жогору балоо мүнөздүү. Айрыкча Каныкей өз элинен, жеринен азып-тозуп жүргөн кезинде элинин жакын, жеринин кымбат экендигин өтө курч сезет. Ошон үчүн: “Кең-Колум өңдүү жер кайда, султаным Манастан калган журт эле, кыргызды гана көрөр күн кайда”, -деп муңканат”(Самар Мусаев- көрсөтүлгөн диссертациясынан.)

Теңирим кыргызыма Семетейим менен жеткирер бекен деген тилекте, өзүнчө төлгө кылып, Букардагы чоң тойдо, Тайтору тулпарды байгеге чапкан учурдагы Каныкейдин Ата-Тоодогу эли-жерине байланышкан ички толгонуулары жана патриоттук санаркоолору эпосто өзгөчө көркөмдүк күч менен берилген.

Букарда кандай күйүт, арман, сагыныч менен жашагандыгын, ошондогу Каныкейдин психологиясын даана туюнуш үчүн анын төмөнкү ички монологун окуйлу:

Маңдай сөөгүм кайкы экен,
 Манастын көзү өткөн соң,
 Күн көрөрүм тайкы экен!
 Кең Таластын баткалда,
 Керилген төрөм коркутуп,
 Кыямат көздөй жол тартып,
 Кыйноо көрүп жатканда,
 Курман болуп куу катын,
 Өлүп албай не болдум!
 Улуу тоодон унчуккан
 Улар болбой не болдум?!
 Тартынбай өлүп, бир жатып,
 А дүйнө кеткен көкжалга
 Курман болбой не болдум?!

Бел байлаган белим жок,
 Бейпай тартсам мынчалык,
 Берендин зайбы деп турган
 Берекем кыргыз элим жок!

Киндик кесип, кир жууган жеринде, балалыгы өткөн Букарда, падыша атасынын камкордугунда жашап жүрсө да, Каныкейдин өзүн бактылуу сезе албагандыгына, тескерисинче, ичи күйүп өрт болуп, эки көзү төрт болуп, кыргыз жакты карап, саргарып санаага батканына айран калбай коё албайсың. Он эки жыл болуп калса да, күйүтү пастабай, күнү бүгүнкүдөй аза күтүп, өмүрлүк жарысыз өзүн тирүү өлүктөй сезгенин, «Талас» дегенде көөдөнүнөн көк түтүн бургуп турганын көрүп туруп, Каныкейдин «Манас» деген «айыкпас оору» менен түбөлүк ооруп калгандыгына жана ак калпак кыргыздын түбөлүк «мажнунуна» айланып кеткенине дагы бир жолу ынанабыз.

Ушундан улам айтарыбыз, Каныкейди тажиктин кызы деп ким айтат? Айтмакчы, «Манаста» тажик эли деген бар. Бирок Каныкейди тажиктин кызы деп түздөн-түз айткан, бир сөз жок. Ал эми Букардын каны Темиркан «тажик» деп эпостун эч жеринде айтылбайт. Илгерки далайлаган кандуу чапкындардын тушунда Ооган, Иран, Үргөнч, Букар тарапка ооп кеткен, кийин ошол жактарды жердеп, бөлөк элдин динин, салтын, маданиятын кабыл алып, жашап калган кыргыздардын бар экендиги Сагымбай Орозбаковдун вариантында эскерилип өтөт. Тарыхтын өзүндө да мындай фактылар арбын кезигет. Темиркандын да түбү кыргыз затынан болуп, бирок отурукташкан тажик-түрк чөйрөсүндө туулуп өсүп, акыры жүрүп, өзүнүн эмгек-мээнетти, эрдиги менен Букарга кан болууга жетишкен адам болушу толук мүмкүн. Екатерине экинчи өзү немис болуп туруп, оруска падыша болгон эмеспи. Өзүнүн кан сарайында жорго кармап, Каныкей кызына кичинекейинен тоолуктарчасынан жорго мингизип, бирөөнүн көзү тиет деп, мойнуна кыргыздардагыдай тумар тагып, үйүндө балдарына бээ, тай союп (тажик баласы жылкынын этин жебегенин эске алсак) бергенине

караганда, Темиркандын тамырларында кыргыздын каны ойноп тургандыгын байкапнай койбойт. Ал эми Букарда «Манастын ашын берейин», Семетейди Букарга «кан көтөрүп алайын» деген чечиминен Темиркандын түпкүлүгүндө кыргыз насилине жан тартып тургандыгы сезилет. Каныкей атасы Темиркандын түбү кыргыз экенин билгендиктен, баягында Таласка келин болуп келгенде, акыры жеримди, элимди таптым деп, өзүн ичинен чексиз бактылуу сезгени туюлбай койбойт. Анан калса, өйдөтө Талас менен коштошуп турган учурунда «арманы болбос адамдын, көмүлсө сөөгү жеринде» деп жатпайбы. Туулган аймагы Букар болсо да, ушинтип арман кылып турганы, Каныкейдин түпкү ата-бабамдын жери, өз мекеним Ала-Тоо деп санаганын ишаралап турат.

Демек, «каныкей тажиктин кызы» дегенди кечээки СССР доорунда «сверхинтернационалисттер» ойлоп чыгарган идеологиялык конъюнктура деп айтууга туура келет. Каныкей тажиктин эмес, кыргыздын өзүнүн кызы. Каныкей энебиз – кыргыз! Болгондо да чон тамгалар менен жазыла турган кыргыз аялзаты. Буга ишениш үчүн «Манас» эпопеясын кунт коюп окуу керек.

Ошондой эле, «Манас» трилогиясын кунт коюп окуу аркылуу төмөнкү нерсени да андоого болот. Маселен, байыркы Египеттин ханышасы Клеопатра тарыхта реалдуу жашап өткөн инсан экендиги белгилүү. Эгерде, жазуу-сызуусу бар Египеттин жана Жер Ортолук деңизинин цивилизациясы ал жөнүндөгү тарыхый маалыматтарды сактап калбаганда, атактуу Клеопатра балким, акырындап жүрүп отуруп, конкреттүү тарыхый дарегин жоготуп, легендага айланып, андан барып, элдик оозеки көркөм чыгармачылыктын каарманына өтүп кетээри ажеп эмес эле. Кылымдар өткөн соң фольклордук каарман Клеопатранын тарыхый прототиби бар экендигине да эч ким шек кылбай калмак. Ошондой эле, Клеопатра сыяктуу Каныкей да бир кезде тарыхта жашаган инсан болгондугун сезип турабыз. Караңызчы, Каныкей Семетейге Букардан чыгып, Таласка сапар жүрсөн, жолуң адегенде Кең-Ак-Чий, анан Гүл-Токой, андан ары Кокон, Сыр-дарыя, андан кийин Чыйырчык, Салар эки өзөн, бул экөөнөн соң Казы-Куртгун талаасы, анан Олуя-Ата, Олуя-Атадан

кийин Жоргонун бели аркылуу өтөт, деп түшүндүрүп жатат. Каныкей ушул жолду өзү басып өткөн. Бул географиялык маршрут өзүнүн Каныкей айткан топонимиясы менен бүгүн да жашап турат. Эскерте кете турган нерсе, фантазиядан жаралган жомок (сказка) жанрынын поэтикасы үчүн мындай конкреттүү адресат мүнөздүү эмес. «Семетейдеги» ушул маршруттун өзүнөн эле тарыхта жашап өткөн адамдын таманынын издери бүлбүлдөп көрүнүп турбайбы. Бир кездеги жазуу-сызуусун жоготкон көчмөн цивилизациянын шартында, тарыхый инсан Каныкейдин даңзасы жүрүп, жүрүп элдик оозеки фольклорго өтүп, көркөм ыр түрүндө жашап калган эмес деп ким айта алат. Орто кылымдардагы кайсы бир мезгилде жашаган тарыхый «пенде Манастан «Манас» эпосу жаралган, Манастан «Манас» өсүп чыккан,» деп Бектур Исаков олуттуу айткандай, тарыхта жашап өткөн пенде Каныкейден Каныкей жөнүндөгү эпикалык көркөм баян өсүп чыккан дегибиз келет. «Манас» эпосунун негизи – миф» эмес, калктын улуу тарыхы. Бекеринен залкар тарыхчы- окумуштуу Александр Натанович Бернштам «Манас» эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чокусу, эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, ал кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет» деп бекеринен жазган эмес.

Мына ошентип, учарга канат, конорго куйрук болот деген Семетей бала , Каныкей, Бакай, Чыйырды үмүттөнгөндөй, таята-таякесинин таптоосу, тарбиясы астында ойротто жок берен болуп, алоолоп турган өрт болуп чыгат. Жети жашынан мылтык атып, жаа тартканга үйрөнгөн, он эки жашка келгенде ит агытып, куш салган, жоонун жолун кайгуулдаган, урунарга ТОО, урушарга жоо таппаган эр болот. «Манастай болгон чунактын, караанына жалынып», Каныкей буга жетине албайт.

Күндөрдүн биринде «Гүл-Токой» деген жерден Семетей кокусунан көмүрчү Сары Тазга жолугуп, андан жери Талас, атасы Манас, эли кыргыз, энеси Каныкей экенин күтүүсүздөн угуп, жан дүйнөсү аңтар-теңтер болот да, Букарга кайтып келип, тегин жашырып айтпаган таята-таякесине катуу таарынып, күндөп-түндөп

наар албай, бүк түшүп жатып калат. Акыры чындык ачыкка чыгып, Каныкей уулуна бүт болгон тарыхтын баарын айтып, Манастын, кыргыздын ким экендигин саймедиреп, узак ангеме куруп («Семетей» эпосундагы «Каныкейдин жомогун» караныз), Семетейге өзүнүн элин-жерин, ата-бабаларын - тарыхый тамырын таанытат.

Мына ушинтип, Каныкейдин Букарда жашаган 12 жылдык улуу мезгили аяктайт. Чынында эле, УЛУУ МЕЗГИЛ деп аталууга акылуу жылдар... Анткени бул жылдар жөнөкөй гана баш калкалоо үчүн эмес, улуу максат үчүн, кыргыз мамлекетин кайра жаратуу үчүн келечектеги баатырды аман-эсен чонойтуунун, өстүрүүнүн, даярдоонун улуу жылдары эле. Мына ошон үчүн Каныкейдин Букарда жашаган мезгилин улуу мүдөө үчүн улуу жашоо, улуу күтүү, улуу сабыр жана улуу сагыныч десек жарашат.

§ 6. Манас курган кыргыздын эгемендүү мамлекетинин, анын ордосунун кайра калыбына келтирилиши – Каныкейдин, Бакайдын, Семетейдин патриоттук улуу эрдиги

Акыры «айланайын элимден, адашып калган мен экем», «аман бол Букар эми» деп, Семетей өскөн жери менен коштошуп, туулган мекени Ала-Тоого аттанат. Таятасы Темиркан буркурап боздоп, бүт Букар эли чуркурап, Семетейди, Каныкейди, Чыйырдыны узатат.

Касиеттүү Таласка карчыга куштай кайра айланып келип конуп, Каныкейдин «өчкөн оту кайра жанып, өлгөн жаны кайра тирилет». Манастын өлөр алдындагы «атаң Темирканга барганда, мойнуна тумар тага көр, чунагың Семетейди бага көр, жашы он экиге келгенде, ичинен ок өтпөс тонду кийгизгин, ошондо эне-ата жайын билгизгин, колуна мылтык бергизгин, кайра Талас көргөзгүн» деген керээзи мына ушинтип, Каныкей тарабынан чыдамкайлык, өжөрлүк жана каармандык менен аткарылат.

Чоң атам деп издеп келген небересине уу сунган Жакыш, жаңы көчүп келген Каныкейдин конушуна бетпактык менен экинчи жолу чабуул койгон, эсирген Көбөш кан («Алты арам абийирди билбейт семирсе» деп Манас өлөрүндө көрөгөчтүк менен айткан экен.) Семетейдин күчүнө туруштук бере албай, салгылашта жеңилет. «Абыке-Көбөш алты арамдын» бийлиги кулап, калайык-калк өздөн чыккан жаттын кулчулугунан бошотулат. Чыккынчылар, журт бузарлар эл тарабынан жазаланат. Бул процесске Бакай активдүү катышат.

Мына ошентип, Каныкейдин стратегиясы менен Манастын ордосу кайрадан калыбына келтирилип, эгемендүү кыргыз мамлекетинин устуну кайрадан тургузулуп, айкөлдүн туусу Таласта кайрадан желбирейт. Каныкей менен Бакай көздөгөн мүдөөлөрүн ишке ашырышып, «ондоду кудай ишимди, келтирди кудай түшүмдү» дешип, улуу жеңишти тойлошуп, чечекейлери чеч болуп турат.

Атасы айкөл манасча, энеси Каныкейче улуттун стратегиясын ойлонгон Семетей **«кыргыз минтип чырдашса, араң турган Коңурбай, олжо кылып кетпейби, бириндебей бек болуп, беттешкен жоону кектейли»**деп, тышкы жоонун алдында бир муштумдай болуп биригүүгө эл-журтун чакырып, акыл бийиктигинен бүркүтчө шаңшып турса, Бакай карыя Семетейди колдоп, **«Серпишкенге бой бербес, сепил болуп калгыла»** деп, калкты бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарууга үндөп, кесем акылы менен көңкү журтка жол көрсөтөт. Айкөлдүн туягы-эр Семетейди арка-бел тутуп, санаасы тынган ак калпак журт Манастын кайрадан көкөлөп көтөрүлгөн туусу астында, өзүнүн жаңыча тирлигин баштайт.

Буга чейинки изилдөөлөрдө өмүрлүк жары айкөл Манастын керээзин аткаруу үчүн тикесинен тик туруп, Букардан Семетейди аман-эсен чоңойтуп келип, уулунун күчү жана Бакайдын көмөгү менен кыйраган Манас ордосунун, манас мамлекетинин дубалын кайра тургузган Каныкейдин улуу патриоттук эрдиги анчейин сөз кылынбай келгендигин белгилегибиз келет. Биз бул эмгегибизде

көөдөнүнөн күйүттүн көк түтүнүн буркуратып жүрүп, акыры кыргызга жаркыраган жакшылыкты алып келген Каныкей энебиздин бул даназалуу эрдигин ачып берүүгө аракет кылдык. Бул каарман мээнет, граждандык улуу жүрүм-турум жана рухий баатырдык эпосто Каныкейдин образын чоң масштабга көтөрүп, анын идеялык-философиялык арымын кеңейтип, өлбөс-өчпөс классиканын даражасына калдайтып калкытып чыгарган түйүндүү окуялардын бири.

Каныкейдин кыйын кезеңдүү татаал тагдырына жана «тар жол, тайгак кечүүдөгү» кайратман күрөшүнө күбө болуп туруп, тарыхтын булуң-буйткалуу, бурганактуу жолдорунда, башка күн түшүп, өлөйүн десең жан татуу, кирейин десең жер катуу болуп турган мезгилдерде, дал ушул Каныкейдей каарман уул-кыздар кыргыздын чырагына май тамызып, кайра күйгүзүп, өйдөтө өбөк, ылдыйда жөлөк, конорго куйрук, учарга канат болуп, капилеттен сөз таап, караңгыда көз таап, улутту сактап келгендигине дагы бир жолу ынанып, элдин келечеги үчүн арыбас мээнетти, нечендеген драмаларды жана трагедияларды (Каныкейдин Канчоронун чыккынчылыгынан кийин Семетейден ажырап, кайрадан тозокко кабылып, торпок кайтарып калганын, Манастын арбагын эш тутуп, небереси Сейтектен үмүтүн үзбөй саргайганын эстейли.) баштан кечирген Каныкейдей кечээки чоң энелерибизге кийинки урпактар милдеттүү экенибизди сезбей - туйбай коё албайбыз.

ҮЧҮНЧҮ БАП: “Манас” жана “Махабхарата”:

Савитри сулуу жана кайран жеңең Каныкей

Бектур Исаковдун «Манас» - Улуу Сүйүү, Улуу Махабат» деген терең ою бар. Анда эмесе, ушул жерден жанагы алды жакта аңгемеси башталып келип, үзүлүп калган индиянын «Махабхаратасына» кайрадан кайрылып келүүнүн зарылдыгы бар. «Махабхарата» эпосундагы азып-тозуп, токойдо жашап жүргөн Сатьяванды сүйүп калган падышанын кызы Сабитринин окуясы, Каныкейдин образын дагы да тереңирээк түшүнүүгө бизге көмөк берет деген ынанымдабыз.

Мына ошентип, Сабитринин сүйгөнү Сатьявандын бир жылдык гана өмүрү калгандыгын алиги алды жакта башталып жатып, токтоп калган баяндан кабардар болгон элек. Эми андан ары жаңыдан үйлөнүшкөн жаш жубайлардын тагдыр-таржымалы кандайча уланат? Кайрадан «Махабхаратаны» окуйлу (цитатанын узундугу үчүн окурмандан алдын ала кечирим сурайбыз):

«Бирок убакыт учуп өтө берет, баягы коркунучтуу өлүм мөөнөтү да жакындай баштады. Ал жөнүндө Савитри эч кимге ооз ачпады, бирок жүрөгү эзилеп өрттөнүп, азап чеге берди. Так ошол болжогон өлүм мөөнөтү келгенде, Савитри күйөөсү Сатьявандын жанынан карыш чыкпады.

Сатьяван токойго барып, жер-жемиштүү өсүмдүктөрдүн жемишин жана тамырларын табууга камынып жатканын көрүп, Савитри анын артынан жөнөдү. Сатьяван токойду аралап, дарактарды кыйып, улам жолун тазалап, тамак табам деп жүрүп отурат, бир маалда ал аябай шалдырай түшкөнүн байкап, бото көз аялына кайрылат:

- Бүткөн боюм заматта ооруп чыкты, башымды найза менен сайып өткөндөй сезип атам.

Ушул сөздү айтып, жерге жатты да, көздөрүн жумду. Дал ошол убакта Савитри алардын үстүндө жаркылдаган кийимчен, көздөрү оттой жанган, кабагын бүркөгөн, купкуу, коркунучтуу кимдир бирөөнүн турганын көрүп калды.

- Ой сен кимсиң?- дейт үнү каргылданган бактысыз аял.

- Мен баарынан кыйын өлүм кудайы Ямамын, - деди ал. – Азыр ак көңүл күйөөндүн жанын алып, падышалыгыма жөнөйм.

Ушинтип ал Сатьявандын жанын сууруп алып, түштүк тараптагы өлгөндөдүн падышачылыгына бет алды. Савитри да эч коркпой, күйөөсүнөн түк калбайм деген антына бек туруп, артынан кошо жөнөдү.

- Биздин жол өтө алыс, - деди Яма. – Сен андан өтө албайсың, андан көрө кайт үйүнө.

Савитри ага көшөрүп көнбөдү:

- Кимде-ким антка бек болсо, алыстык ага кеп эмес. Бул дүйнөдө милдетин ак аткаргандан бийик нерсе жок.

Ушинтип айтып, Савитри жан алгыч Яманын артынан кете берди.

- Эми мен сага ыраазы болдум, - деди каардуу кудай, - бир гана күйөөмдү тирилт деп сураба, башка тилегинди айт, аны мен аткарайын.

- Андай болсо кайын атамдын сокур көздөрүн кайтарып бер, - деп суранды Савитри. – Ал картаң жана карып эмеспи.

- Болуптур, сурооң аткарылат, - деди Яма.

Кайрадан алар бири-биринен калбастан, чексиз өлүм жолдору менен кете беришти.

- Кайт эми, катын, жетишет, - деди кудай аялга коркунучтуу сүр көрсөтө карап. – Сен бул катаал жолдон чарчадың.

- Мен күйөөмдүн жанында жүргөндө чарчоону сезбеймин. Анын жолу менин жолум: менин күйөөм ак ниет болчу – ак ниеттерге жанашуу кандай жакшы, ошондуктан жер жүзүндө бардыгы жакшыларга умтулганы жакшы.

-Сенин акылыңа ыраазымын, менден Сатьявандын өмүрүнөн башканы сура, аткарайын, - деди Яма.

- Андай болсо, кудуреттүүм, кайын атамдын душмандарына тарттырган падыша тагын кайра алып бергин, деди Савитри.

- Болуптур, айтканың келсин, - деди Яма.

Жолдо Савитри артына кандуу из калтырып, дале болбой ээрчип келатканын көрүп, Яма токтой калып, минтип айтты:

-Дагы эле ээрчип келатасыңбы? Өзүңдү бекер кыйнаба, артына кайткын.

- Мага жолтоо кылба, сен жер жүзүндөгү бардык жашагандардын жанын алып туруучу сыйкырдуу жан алгыч болсоң дагы, сенин буйругуңа көнбөйм. Мен дайыма чындыктын жолу менен бара берем.

- А чындык деген эмнеде? – деп сурады Яма.

- Чындык эмнеде дейсиңби? Жер жүзүндө жашагандын бардыгына сөзүң менен да, ишиң менен да залал келтирбе.

Ажал кудайы буларды айтып күңгүрөндү:

-Оо, асыл аялзат, сенин сөздөрүң калетсиз ширин боло баштады. Сен дагы бир жолу мага жактың. Сенин эми бир суроонду аткарайын. Бир гана күйөөңдү тирилт деп сураба.

- Анда менин атам жүз уулдуу болсун, тукуму улансын. Анын бир эле кызы бар, демек, аны баласыз десе болот.

- Болуптур, сураганың аткарылсын, - дейт Яма үчүнчү жолу. Эми ушул жерден кайра кет. Биз бара турган, бул дүйнөдөн өтө элек сендейлер үчүн жол абдан алыс.

-Жо-ок, деди Савитри. – Менин күйөөм жанымда жүргөндө эч кандай жолдун алысы жок. Күйөөм кеткен жакка, мен да баратам. Оо, кудуреттүүм, мен сени менен барам, биздин жолубуз бир, издегенибиз, тилегенибиз бир чындык. Чындык менен боорукерлик экөө бөлүнбөйт: Адамдардын жүрөгүндө ишенич гана боорукерлик жаратат. Боорукерлик менен гана жердеги жамандыкты жеңүүгө болот.

-Мен мындай накыл сөздөрдү уккан эмес элем, - деди каардуу Яма. – Эми төртүнчү жолу сенин өтүнүч сураганыңды аткарайын.

-Сатьявандын чымындай жанын кайрып, тирилтип бер, урматтуу кудайым. Ал тирилип эл-жерине кайра барсын, бизге кайрымдуу, акылдуу жүз уул берсин. Башка каалаганым жок. Күйөөсүз менде кубаныч да, бакты да болбойт, ансыз мага өмүрдүн кызыгы жок.

Ошондо Яма Сатьявандын жанын бошотуп, аялына берди да, мындай деди:

- Бар эми бактылуу жашагыла. Сенин сүйүүндүн күчү менин күчүмдү жеңди. Силер төрт жүз жыл жашайсыңар, жүз эркек балалуу болосуңар, силердин укум-тукумуңар жер жүзүндө куунак бактылуу өмүр сүрүшөт.

Мына ошондон бери элдер аялзаттын асылы Савитрини даңазалашат». (К.Жусуповдун котормосу)

“Махабхаратанын” бул притчасына өзгөчө комментарийдин деле кереги жок сыяктуу. Аңгеменин жүрүшүнөн бардыгы өзүнөн өзү ачык-айкын болуп турат. Ток этер жерин гана айтсак, бул притча сүйүү жөнүндөгү өзүнчө бир ажайып гимн. Сүйүүнүн күчү менен өлгөн күйөөсүн тирилтип алган келинчек жөнүндөгү бул көркөм баян, мифологиялык форма аркылуу чыныгы махабаттын бардыгын жеңүүчү улуу күчүн укмуштуудай тапкычтык менен таамай сүрөттөп берген.

«Махабхаратадагы» бул притча менен таанышкандан кийин дароо баятан бери кеп болуп отурган «кара сурдун сулуусу» Каныкей көз алдыга келбей койбойт. Жогоруда көрдүк, Савитри Сатьяванды кандай сүйсө, жубайына кандай берилсе, Каныкей да Манаска дал ушундай берилген. Савитри Сатьяванды өзү сүйүп, турмушка чыкса, Каныкей да, кыз кезинен Манасты өмүрлүк жарым болсо («Манастын Манас экенин мен баштатан угуп билгемин, Манастыгы чын болсо, атайын издеп келер – деп, жараткандын өзүнөн, мен кургур, ошону тилеп жүргөмүн») деп тилеген. Өйдөтө күбө болдук го, Каныкей Манас үчүн эмнени гана кылган жок, эмнеге гана барган жок, кандай гана жапаны тарткан жок.

Савитри Сатавьяндын өлөрүн билип, жүрөгү эзилип өрттөнүп, күйөөсүнүн жанынан карыш чыкпаса, Манас “Чон Казаттан” алган жарааты кузгундап, “кээде тилге келе алса, кээде тилге келе албай”, о дүйнө кетер баштанып турганда, Каныкей күйөөсүнүн үстүнөн чарк көпөлөк айланып, “ыйлап турду

чыркырап, баатырдын башын жөлөп буркурап”... Алыскы, жакынкы аймактарга, тайпаларга ат чаптырып, сейрек кездешкен дары-дермектерди шашылып алдырып, күйпөлөктөп,” кайнатма кара дарыны” тышынан жаап, “кырма кызыл дарыны” ичинен берип, сүйгөнүнүн жанын аман алып калуу үчүн Каныкей канатын жерге чапкылап, далбастаган куш сыңары күн-түн Манастын кашында жан алакетке түшөт.

Савитри атасына, кайнатасына жакшылыкты Яма кудайдан тилеп алып, өзүнүн күйүмдүүлүгүн, жан дүйнөсүнүн марттыгын айгинелеп жатса, Каныкей “түн ичинде уйку албай, күндүзүндө тынч албай,” өзүн унутуп, кыргыздын чоролоруна жана баатырларына аскердик кийимдерди тигип, Манастын мамлекетинин күч-кубатын чындап, Манас кайтыш болгондон кийин Абыке - Көбөш алты арамдын бийлиги алдында калган элди кулчулуктан арачалап, бүтүндөй журтка чырак болуп жагылып, от болуп күйүп –жанып, мекенине жакшылыктын нурун чачыратат. Каныкейдин жан дүйнөсү да сүйгөнү Манастыкындай март жана ал Савитри сыяктуу эле берешен.

Савитри “кимде-ким антка бек болсо, алыстык ага кеп эмес, бул дүйнөдө милдетин так аткаргандан бийик нерсе жок” деп эсептесе, Каныкейдин да тереңдеги ишеними ушундай. Манастын керээзин жана жубайынын алдындагы ак милдетин аткарууну Каныкей ыйык санайт жана антка, шертке акыр-аягына чейин бекем туруу –ал үчүн артка кайткыс мыйзам.

Савитри күйөөмдүн жолу менин жолум, ал ак ниет болчу, жакшыга жанашуу кандай жакшы, бардыгы жакшыларга умтулганы жакшы, мен чындыктын жолу менен бара берем, жан алгыч болсоң да, сенин буйругуна көнбөйм, деп Яма кудайдын алдында өз ишениминен, эрежесинен тайбай турса, Каныкей да тутунган адеп-ахлак жобосунан жана ынанымынан кайра кайтпайт. Ал Манас өлгөндөн кийинки тагдырдын катаал соккуларына (Абыке, Көбөштүн кандуу чабуулу, Манастын ордосунун

кыйратылышы ж.б.) көгөрө каршы туруп, чындык, акыйкат, адилеттүүлүк үчүн “ балтырдан кара кан кетип, жиликтин башы зыркырап, таманы ташка былчырап ”, ээн жер, эрме чөлдү кесип, ымыркайын бооруна көтөрүп, Букарды беттеп жолго чыгат. Каныкей да Манастын айкөлдүгүн жана мекенчилдигин жогору баалап, “ободо чолпон жылдызым;” деп сүйгөнүн өрнөк тутуп, күйөөсүнүн жолу менен басууну өмүрүнүн маңызы катары санайт.

Савитри өлгөн күйөөсүнүн артынан калбай, «күйөөм кеткен жакка мен да барам. Күйөөсүз менде кубаныч да, бакты да болбойт, ансыз мага өмүрдүн кызыгы жок» десе, Каныкей да, Манассыз өзүн бу жарык дүйнөдө элестете албайт. Айкөлү кайтыш болгондо «кабырга сөөгү сөгүлүп», «көзүнөн аккан кандуу жаш, дайра кара суу болуп», жанын коёрго жер таппай, бирде «тоодоюм көк жал ала жат» деп бакырып эси оосо, бирде Кошой абасына эс-мас жалдырап, «үзүлүп кеттим улачы, абаке, чачылып кеттим жыйначы, өчкөн отум тамызчы, абаке, өлгөн жаным тиргизчи!» - деп турган Каныкейди карачы. Кийин Букарда падыша атасы Темиркандын короосунда жашап жүрсө да, Манас менен кошо, ошондо өлүп албай не болдум деп күйүнөт. Уулу Семетейине эле үмүт кылганы болбосо, Каныкей өзүн Манас менен кошо, өлүп, бу жарыкта көлөкөсү жүргөндөй эле сезет.

Савитри өлүмдүн кудайы Яманын артынан ээрчисе, Каныкей басса-турса Манастын арбагына жалынып, анын элесинин артынан ээрчийт. Савитри Яманы такымдап ээрчип жүрүп отуруп, акыры күйөөсү Сатьяванды өлүмдүн кудайынын жардамы менен тирилтип алса, Каныкей каармандык менен жана энелик сүйүүсүнүн күчү менен чет жакта качып жүрүп, Семетейди багып-тигип, «эрешен тарткан эр кылып, эр уулу менен тең кылып», кайра Таласка кайтып келип, айкөлүнүн таланып-тонолгон ордосун калыбына келтирип, туусун кайра сайып, Манасты тирилткендей болот. Семетейдин Манастын ордун басышы Каныкей үчүн Манастын

тирилгени. Ошон үчүн ал «ондоду кудай ишимди, келтирди кудай түшүмдү» деп өзөгүн өрттөгөн өксөөсүн басып отурат.

Кыскасы, «бир тамчысын калтырбай» бүткүл жан дүйнөсүн арнап, Манасты сүйгөндүгү, антка-шертке аягына чейин бекем туруп, күйөөсүнүн керээзин аткарып, сүйгөнүнө акыркы чычаладай күйүп бүткөнчө кызмат кылган Каныкей Савитри сыяктуу эле таңгалуунун, тамшануунун жана суктануунун предмети боло алат десек жаңылышпайбыз. Каныкей Савитри сыяктуу эле махабат мажнуну, сүйүүнүн улуу туткуну.

Савитри – мифологиялык каарман. Ал эми Каныкей болсо, социалдык көйгөйлөрдү жана драмаларды баштан кечирип отурган жердеги тирүү инсан. Мындан улам анын көтөргөн махабат жүтү эки эсе оор. Анткен менен эки бөлөк көркөм форма жана эки башка сюжеттик жүрүш менен сүрөттөлүп жатса да, Савитри менен Каныкей өздөрүнүн күйөөлөрүнө чексиз берилгендиги, аларсыз жарык дүйнөдө жашай албас абалга келишкендиги, бир сөз менен айтканда, сүйүүлөрүнүн жалындаган күчү, туруктуулугу жана тазалыгы, жубайлык жан дүйнөлөрүнүн аруулугу, Манас менен Сатьяванга болгон махабат сыйкырына биротоло жутулуп кеткен мажнундугу, махабаттарынын маңызы жагынан бири-бирине окшош. Ошону менен бирге экөө өздөрүндө сүйүү менен акылмандыктын, руханий жоомарттыктын жана өжөрлүктүн айкалышы жагынан да, карманган адептик- ыймандык эрежелери боюнча да, бири-бирине өңдөш.

«Манас» менен «Махабхарата» өздөрүнүн мазмунунда дал ушундай, бу дүйнөдө сейрек кездешкен улуу махабат өрнөктөрүн жана идеалдарын көтөрүп алып жүргөндүктөрү үчүн дүйнөлүк гениалдуу классика катары баркталып, бийик орунга коюлуп келе жаткандыгын туюнуп коюшубуз керек.

«Манас» эпосунда сыртынан караганда, «махабат», «Сүйүү», «ашыктык» деген сөздөр анча деле көрүнбөйт, ага караганда социалдык жана жоокердик проблемалар дээрлик басымдуулук кылып тургансыйт. Бирок эпостун мазмундук семантикасына тереңден шыкаалап карай келсек, анын тексттеринин көмүскөгө

буккан кодун окуй билсек, анда ошол социалдык проблемалардын жана жоокердик көйгөйлөрдүн астынан махабаттын ысык табынын уруп тургандыгын байкайбыз жана сюжеттин “тегирменин” тегеретип турган тутка – Каныкей менен Манастын бири-бирине болгон жалындаган сүйүүсү экендигин жасемдебей аңдайбыз.

Ырас, «Манас» - бул кыргыз элинин эркиндик үчүн болгон күрөшүнүн тарыхы тууралуу эпос, ошону менен бирге, ал улуу махабат жөнүндөгү улуу дастан деп айтаар элек. Француз жазуучусу Луи Арагон Чыңгыз Айтматовдун «Жамийласын» дүйнөдөгү махабат жөнүндөгү эң сонун баян деп атагандыгы белгилүү. Акыйкат баа. Бирок сүйүү жөнүндөгү эң сонун, эң улуу тарых, андан алда качан мурда, «Манаста» баяндалган экен.

Сөз сонунда айтып өтөрүбүз, Каныкейдин образын талдап жатып, анын көркөмдүк-поэтикалык тарабына учкай да болсо, бир эки ооз сөз арнабай өтүүгө болбос. Албетте, бул чоң маселе болуп эсептелет. Буга атайы өзүнчө бир изилдөө багышталууга тийиш. Биз азырынча, мына муну гана белгилемекчибиз. Каныкейдин образы чоң чеберчилик менен шөкөттөлгөн. Анын образынын ачылышында эпосто Манасчынын ташка тамга баскандай таамай мүнөздөөлөрү, монолог, ички монолог, диалог, эпитеттер жана таасын салыштыруулар, метафора, каармандын кыймыл-аракетин, тигил же бул кырдаалдагы жүрүм-турумун, иштеген ишин, тигил же бул окуяга жасаган мамилесин, эмоционалдык реакциясын көрсөтүү, адабий апыртуу, эпикалык фантазия жана идеалдаштыруу, ассонанс, рефрен, аллитерация, фразиологизмдер, учкул сөздөр ж.б. толгон-токой көркөм ыкма-амалдар, каражат-куралдар активдүү кыймылга келген. Мына ушундай ыкма-каражаттардын көркөмдүк күчүнөн улам образдын эмоционалдык-эстетикалык таасири артып, анын поэтикалык кооздугу ажарланып, көркүнө чыгып отурат.

Корутунду

Акыркы корутундуга келели. «Манас» эпопеясындагы Каныкей-кыргыз аялзатынын асыл сапаттарын, улуттук мүнөзүн алып жүргөн, гуманисттик маңызы терең образ. “Каныкейге таандык меймандостук, кең пейилдик, боорукердик, алыс жакынды тең саноо кыргыз элиндеги мурдатан жогору бааланган сапаттардан. Эпосту ар бир аял эмес, эркектер үчүн да Каныкейдин иштеген иши, акылмандык, жөн билгичтик, сарамжалдуулук ж.б. сыяктуу мыкты сапаттары- чыныгы идеалдын үлгүсү”(Самар Мусаев- көрсөтүлгөн диссертациясынан).

Каныкейдин образы төмөнкүдөй руханий, адепттик-ыймандык жана патриоттук дөөлөттөрдү насыяттандыгы менен баалуу жана кымбат.

Биринчи. Эң оболу, белгилей турган нерсе, Каныкей биринчи иретте, энелик улуу сезими жана мээрими менен бийик (ымыркай Семетейин “алты аркар жылдыз батканча, алты айланып эмизип”, бооруна басып, балапандай бакканын , Букарда Семетейди туяктууга тептирбей, тумшуктууга чокутпай, жалгызын чарк көпөлөк айланып, чоңойтконун эске түшүрөлү). Баласын өзүнүн биологиялык уландысы, Манастын тукум улоочусу катары гана эмес, Семетейди Ата Журтунун жүгүн аркалай турган элдин уулу катары өстүрүп, улуу максаттар үчүн тарбиялагандыгы Каныкейди эне катары дагы да бийикке көкөлөтүп турат. Анын баласына болгон энелик сүйүүсү эл-жерине, Манастын ата-журтуна болгон сүйүүсү менен жуурулушуп кеткен. Чыныгы эненин баркы-үйдүн гана куту эмес, эл-жердин да куту боло билгендигинде. Ошон үчүн Манастын жары “калк энеси Каныкей” деген ардак наамга арзып отурат.

Экинчи. Аял-эркек учууга эки канаттай. “Эрди-катын бир үйдүн айы менен күнү” деген учкул кеп жашайт. Эри менен аялы бир куштун канатындай, бир үйдүн айы менен күнү болуш үчүн, ал экөөнүн ортосунда гармония өкүм сүрүп туруш керек. Ал эми ошол

гармонияны жарата турган бир сыйкырдуу нерсе бар. Ал –аруу махабат. Манас менен Каныкейдин жуурулушкан биримдигин түбүнөн мүрөк болуп азыктандырып турган нерсе, экөөнүн бири-бирине болгон ысык сүйүүсү, улуу махабаты. Зайыбы күйөөсүн кандай берилип сүйсө, күйөөсү да жубайын дал ошондой сүйгөндө гана аялзатынын махабаты толук кандуу боло алат. Каныкей менен Манастын сүйүүсү бири-бирин байыткан, бири-бирине канат бүтүрүп турган сүйүү. Каныкей Манасты “**ободо чолпон жылдызым**”, “**айкөлүм**” десе, Манас “**жан курдашым Каныкей-согуп турган жүрөгүм**”, дейт. «**Каныкей менен Манастын ортосундагы мамиле бири бирин чын ыклас менен кадиксиз сүйгөн жарлардын мамилеси**» (академик Болот Юнусалиев). Булардын үй-бүлөсүндө эки жубай бири-бирине ыйык, бири-бирине Кудай.

Чынында эле, Манас менен Каныкейдин жумуртканын агы менен сарысындай айкалышып тургандыгы, дагы айталы, бул ар дайым алоосу өчпөй, жалындап күйүп турган махабаттын күчү. Аял жана эркек качан бактылуу болот? Түпкүрдөн булак болуп оргуган, от болуп жалбырттап күйгөн, ич жактан түгөнгүс дем, шык, тоодой кубат тартуулап турган сүйүүгө ээ болушканда гана. Каныкей ушундай сүйүүнүн ээси. Мындан улам бизге төмөнкүдөй сабак тартууланып турут. Аялзаты Каныкей сыяктуу өзүнүн чыныгы сүйүүсүн тапканда гана, өзүнүн аруу махабатына Каныкейдей бүт жан дүйнөсү менен берилип, сүйгөнүнө акыр аягына чейин ак бойдон калганда гана үй-бүлөлүк бактысын таба алат. Эгерде сүйүү агынан жарылган ак кызмат, акылмандык, адамдык асыл сапаттар менен жуурулушса, андай махабат түбү түптүү жана түбөлүктүү болот.

Үчүнчү. Эгерде адам жашаган коомунда жалаң өзүнүн жеке кызыкчылыктарынын жана жеке мүдөөлөрүнүн, индивидуалисттик умтулуштарынын алкагы менен гана чектелсе, ал толук кандуу адам боло албайт. Бу дүйнөдө кишинин кымбат жана ыйык самаган жогорку коомдук идеясы, идеалы болуш керек. Дааньшмандар жетектөөчү жогорку идеясыз коом да, жеке адам да жашай албайт деп бекер айткан эмес. “Асты бир киши жарыбайт, сыйынары

болбосо” (Нурмолдо). «Манас» эпосу бизге, эгерде, туу туткан тумары, ыйык санаган табериги, карманган адеп-ахлак маягы жок болсо, кишинин жүргөн бир социалдык макулукка айланып, жер менен жер болуп, боортоктоп сойлоп калаарын (Абыке, Көбөш, Көзкаман, Канчорож.б.) ырастап берип отурат. «Манастагы» Каныкейдин ич жактан бекем, руханий жактан бийик болгон себеби, анын ич жактан туруктуу тутунган, ишенген моралдык абсолюттары, айланып турган адеп-ахлак «ат мамысы», тегеренип турган уюлу, ыйык санаган «Каабасы» - жетектөөчү жогорку идеясы, идеалы бар. Ал ыйык абсолюттар, «Каабалар»- Эне, Ата, Ата-Журт, мекен эриндиги, бир боор калктын кызыкчылыгы, журттун ар намысы, мекен алдындагы атуулдук парз, абийир, адамгерчилик, эл биримдиги. Каныкей адам болуп жашоонун жолун дал ушундай жогорку дөөлөттөр менен өз өмүрүн, жүрүм-турумун тыгыз байланыштырып жашоодон көрөт. Бул чоң түшүнүктөрсүз өзүн элестете албайт, адамдын деп сезе албайт. Каныкей корпоративдик, коллективисттик моралга тарбияланган инсандын жогорку тиби. Кыскасын айтканда, Каныкейдин инсандык бийиктиги – Манас баатыр менен кошо калк тагдырын тең бөлүшкөндүгүндө, өзүнүн сүйгөнү менен кошо ак калпак калктын түйшүгүн, кайгы-мунун, азап-тозогун тең көтөргөндүгүндө, журт менен жуурулушуп тургандыгында.

Төртүнчү. Каныкей ансыз да, тыш келбети келишкен сулуу аялзаты. Бирок биз үчүн анын ички руханий сулуулугу кымбат. Каныкейдин ички сулуулугу-анын эмгекчилдигинде, мээнеткечтигинде, дубанда жок узчулук өнөрүндө (“ Түн ичинде уйку албай, күндүзүндө тынч албай” Манас, Кошой, кырк чоро, аскерлер үчүн көрсө көз тойбогон, чапса кылыч кеспеген, сайса найза тешпеген керемет аскердик жарак-жабдыктарды, кийимдерди жасаганы, гүлазык камдаганы ж.б.) Анын ички сулуулугу- айлана-тегерегиндегилерге жасаган адамгерчиликтүү, калыс, сылык- сыпаа жана кылдат мамилесинде (Бир эле 80ден ашкан кайненеси Чыйырдыны өзү менен алыскы Букарга кошо ала кетип, ал жакта байбичени “карап койсом кардым ток, көрүп койсом көөнүм ток, ”

деп он эки жыл бою багып, кайра Таласка алып келгенин эске түшүрөлү).

Бешинчи. “Адамды сөзүнөн эмес, ишинен тааны” дейт кыргыз макалы. Кишинин сүйлөгөн сөзү, берген убадасы, шерти, анты кургак сөз, куру чечендик бойдон калса, сөзү иши менен бекемделбесе, анда мындай оозу менен орок оргон пендени жоопкерчиликтин, уят-абийирдин, ыймандын адамы деп айтууга болбойт. Сөз менен иштин биримдиги кечээки ата-бабаларыбыздын моралында адамды баалоонун негизги чен-өлчөмү болуп келген, бүгүнкү күндүн этикасында да, бул нерсе инсандын адеп-ахлактуулугунун башкы критерийлеринин бири. Калк энеси-Каныкей өзүнүн моралдык жүрүм-турумунда, эң оболу сөз менен иштин биримдигин алып жүргөн, айткан кеби менен кылган иши бир жерден чыккан, сөзүн эзели эки кылбаган жоопкерчилиги бийик каарман (Букардан он эки жылдан кийин Таласка кайтып келүү жөнүндөгү сөзүнүн өтөсүнө өжөрлөнө чыкканы, Манастын керээзин аткаруу үчүн кара башын сайып, тикесинен тик турганы ж.б.). Бүгүнкү күндө адамдардын адеп ахлагында сөз менен иштин ажырымдыгы күчөп, жоопкерчилик деген нерсе дефицит болуп турганда, айтканын айткандай, дегенин дегендей аткарган, сөз менен иши айкалышып турган Каныкейдин аруу моралы-мандайыбызда жаркырап күйгөн маяк сыяктуу.

Алтынчы. Каныкейди улуу кылып турган нерсе – анын даанышмандыгы, Манас айткандай, “алты жылдык зыянды алдын ала билип тургандыгы”, арканды узун таштап, кенен ойлонуп, эл-журттун тагдыры жөнүндө акыл чуркатып, Манастын акылчысы, кеңешчиси боло билген көсөмдүгү.

Жетинчи. Каныкейдин атуулдук- граждандык бийиктиги- анын эл-жерин жанындай сүйгөндүгүндө, мекенчилдигинде, патриоттуулугунда (Каныкейдин Букарга качып жатып, кыргыз эл – жери менен коштошконун эстениз. Семетейди аман-эсен чоңойтуп, Букардан кайтып келип, Манастын кыйраган ордосун кайра тургузушу, эгемендүү кыргыз мамлекетинин туусун кайрадан желбиретиши ж.б.)

Сегизинчи. Каныкейдин адеп-ахлагынын дагы бир өзгөчөлүгү-жекече инсандык ар-намыс, өздүк кадыр-барк сезиминин жогорулугу (чувство собственного достоинства). “Ар намыстуу адам ачка болуп турган күндө да, бирөөлөргө жалдырап, эки колун сунуп, нан сурабайт. Ал эч убакта өзүн өзү басынтпайт. Ар намыстуу адам материалдык пайда жана финансылык бакыбатчылык үчүн да, эч убакта бирөөлөр үчүн кул болуп бербейт. Мындай өздүк кадыр-барк сезими жогору адам үчүн бирөөлөрдүн “алтын торуна” караганда, биринчи иретте, өзүнүн эркиндиги, өз алдынчалыгы жана кишилик ар намысы артык” (Е.В.Аболина). Каныкей башына кылыч кармап турса да, өзүнүн адамдык беделин төмөн түшүрбөйт, өзүнө ыңгайлуулук, комфорт издеп бирөөлөргө көшөкөрлөнбөйт, жанына тынч жайлуу жерди көздөп, бирөөлөрдүн жылуу колтугуна кирүүгө умтулбайт. Кандай гана кыйынчылык, коркунуч болбосун көрпөндөчүлүктөн (бытовизмден) бийик туруп, аброюн, абийирин бирөөлөргө тепсетпей, инсандык ар-намысын коргоп чыгат (Каныкейдин “Абыке-Көбөш алты арам” менен болгон кандуу кагылышы).

Кыскасын айтканда, Каныкей жамандыкка, адилетсиздикке, жерде боортоктоп сойлогон рухий бечелдикке каршы козголоңчул багынбас духка эгедер жана жеңип чыгуунун философиясын көтөрүп жүргөн каарман. Улуу ойлорду жана улуу моралдык дөөлөттөрдү аркалаган Каныкейдин образынан улам Кыргыз Республикасынын эл мугалими Бектур Исаковдун: «Манас» - Улуу Нарк, Улуу Педагогика, Улуу Эрдик, Улуу Сулуулук, Улуу Ыйман-Ызаат, Улуу Сүйүү, Улуу Намыс. «Манас» - Улуу Жол, Улуу Мектеп, Улуу Сыймык, Улуу Ыр, Улуу Толгоо жана Улуу Санаа» - деген терең, даанышман сөзүнүн чындыгына ынанбай коё албайбыз. Ырасында эле, Каныкейдин образы улуттук, ошону менен бирге жалпы адамзаттык маанидеги универсалдык улуу рухий-адепттик кенчтердин алып жүрүүчүсү экенин биз жогоруда көрдүк. Каныкейдин образы ушундай касиети менен “Манас” эпосунун идеялык деңгээлин бийикке көтөрүп, анын дүйнөлүк

классиканын даражасына чыгарып турган жаркын өбөлгөлөрдүн бири.

Кайсы бир Европалык акылмандын “**Чоң аталардын жана чоң энелердин моралы күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багытталган**”, деген терең оюнунун ырастыгын Каныкей энебиздин адеп-ахлагы далилдеп турат. Мына ушундай көөнөрбөс моралдык доолоттордү көтөрүп жүргөндүгү үчүн «**Кең көйнөктүн тазасы, зайыпзаттын наашасы**» Каныкейдин образы бүгүнкү муундарыбыз үчүн ташым-тарбиянын өрнөгү демекпис. Азыркы улан-кыздарыбыздын рухуна, жан дүйнөсүнө сиңген Каныкейдин менталитети Кыргызстанды сактайт жана гүлдөтүп, өнүктүрөт. Ал – рухий улуулуктун эгеси жана да, мандайыбызда жылдыздай балбылдан жанып турган адептик-ыймандык, патриоттук идеалыбыз. Махабат идеалы.

Жалпы корутунду ордуна

Нан деген эски нерсе, байыркы нерсе, бирок адамзат баласы үчүн нан ар дайым жаңы, өлбөс, түбөлүктүү мүлк. Руханият тармагында да, нан сыяктуу дайыма жаңы, эскирбеген, оңбогон, түбөлүктүү кенчтер болот. Ушул жагынан ойлонгондо, кайсы бир европалык акылмандын: «**Чоң аталардын жана чоң энелердин моралы күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багытталган. Тарыхый тажрыйба адам пендесинин турмушунда жаңылыкка караганда, ар дайым кайталанып, кайра келип турган түбөлүктүү, түптүү нерселер көбүрөөк экенин күбөлөп турат. Мына ошондуктан, жаңылыктардын артынан кубалайм деп олтуруп, кылымдап калыптанган «ак чач» нормаларды, эрежелерди унутуу опурталдуу экенин эскерткибиз келет»** - деген терең ою эске түшөт. Өйдө жакта басым коюлуп көрсөтүлүп өткөн Манас менен Каныкейдин образдарынын идеялык-рухий кенчтери чынында эле, күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багышталган улуттун эскирбес, карыбас мүлктөрү.

Кыргыз элинин руханий-ыймандык субстанциясы болуп эсептелген жогорудагы нарк-дөөлөттөр бүгүн таалим-тарбиянын мазмуну үчүн табылгыс көрөңгө, гүлазык, түтөнгүс ресурс. Эгер ушул асыл баалуулуктар: үй-бүлө, бала-бакчалар, мектептер, лицейлер, гимназиялар, колледждер, университеттер аркылуу кызыл сызык болуп алынып өтсө, ушул кенчтер ар бир жаш адамдын көөдөнүндө жүрөк болуп дүкүлдөп согуп турса, анда мунун өзү улутубуздун жана эгемендүү мамлекеттүүлүгүбүздүн сакталышынын жана түбөлүктүү келечегинин гарантиясы, ошондой эле, элибиздин дүйнөлүк көчкө өз жүзү, өз колорити менен кошулушунун кепилдиги болмок.

20-жылдардын башында “Манасты” жаздырып жатып Сагымбай Орозбаков Ыбырайым Абдрахмановго: “Азыркыбызга кейибейли, кийинки укум-тукумубуз үчүн кейийли. Жүр-нарыга салбай жакшылап айтып, жакшылап жазалы. Азыркылар билбесе, кийинки калыс өспүрүмдөр билер. Бизге рахмат айтышар” – деген оюн калтырган. Акылман, кемеңгер манасчыбыз “Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин ролун аткарып келген” (Б.Юнусалиев) улуу “Манастын” мындан кийинки жаш муундардын, болочок тукумдардын акыл-

классиканын даражасына чыгарып турган жаркын өбөлгөлөрдүн бири.

Кайсы бир Европалык акылмандын “**Чон аталардын жана чон энелердин моралы күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багытталган**”, деген терең оюнунун ырастыгын Каныкей энебиздин адеп-ахлагы далилдеп турат. Мына ушундай көөнөрбөс моралдык дөөлөттөрдү көтөрүп жүргөндүгү үчүн «**Кең көйнөктүн тазасы, зайыпзаттын паашасы**» Каныкейдин образы бүгүнкү муундарыбыз үчүн таалим-тарбиянын өрнөгү демекпис. Азыркы улан-кыздарыбыздын рухуна, жан дүйнөсүнө сиңген Каныкейдин менталитети Кыргызстанды сактайт жана гүлдөтүп, өнүктүрөт. Ал – рухий улуулуктун эгеси жана да, маңдайыбызда жылдыздай балбылдап жанып турган адептик-ыймандык, патриоттук идеалыбыз. Махабат идеалы.

Жалпы корутунду ордуна

Нан деген эски нерсе, байыркы нерсе, бирок адамзат баласы үчүн нан ар дайым жаңы, өлбөс, түбөлүктүү мүлк. Руханият тармагында да, нан сыяктуу дайыма жаңы, эскирбеген, оңбогон, түбөлүктүү кенчтер болот. Ушул жагынан ойлонгондо, кайсы бир европалык акылмандын: «Чоң аталардын жана чоң энелердин моралы күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багытталган. Тарыхый тажрыйба адам пендесинин турмушунда жаңылыкка караганда, ар дайым кайталанып, кайра келип турган түбөлүктүү, түптүү нерселер көбүрөөк экенин күбөлөп турат. Мына ошондуктан, жаңылыктардын артынан кубалайм деп олтуруп, кылымдап калыптанган «ак чач» нормаларды, эрежелерди унутуу опурталдуу экенин эскерткибиз келет» - деген терең ою эске түшөт. Өйдө жакта басым коюлуп көрсөтүлүп өткөн Манас менен Каныкейдин образдарынын идеялык-рухий кенчтери чынында эле, күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багышталган улуттун эскирбес, карыбас мүлктөрү.

Кыргыз элинин руханий-ыймандык субстанциясы болуп эсептелген жогорудагы нарк-дөөлөттөр бүгүн таалим-тарбиянын мазмуну үчүн табылгыс көрөңгө, гүлазык, түгөнгүс ресурс. Эгер ушул асыл баалуулуктар: үй-бүлө, бала-бакчалар, мектептер, лицейлер, гимназиялар, колледждер, университеттер аркылуу кызыл сызык болуп алынып өтсө, ушул кенчтер ар бир жаш адамдын көөдөнүндө жүрөк болуп дүкүлдөп согуп турса, анда мунун өзү улутубуздун жана эгемендүү мамлекеттүүлүгүбүздүн сакталышынын жана түбөлүктүү келечегинин гарантиясы, ошондой эле, элибиздин дүйнөлүк көчкө өз жүзү, өз колорити менен кошулушунун кепилдиги болмок.

20-жылдардын башында “Манасты” жаздырып жатып Сагымбай Орозбаков Ыбырайым Абдрахмановго: “Азыркыбызга кейибейли, кийинки укум-тукумубуз үчүн кейийли. Жүр-нарыга салбай жакшылап айтып, жакшылап жазалы. Азыркылар билбесе, кийинки калыс өспүрүмдөр билер. Бизге рахмат айтышар” – деген оюн калтырган. Акылман, кеменгер манасчыбыз “Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин ролун аткарып келген” (Б.Юнусалиев) улуу “Манастын” мындан кийинки жаш муундардын, болочок тукумдардын акыл-

эси, рухий таалим-тарбиясы үчүн зор мааниси бар экендигин ошондо эле көрөгөчтүк менен баамдаган. Элдик оозеки чыгармачылыктын чоң күйөрманы, чыгаан акыныбыз Алыкул Осмоновдун да улуу эпосубуздун педагогикалык, билим берүүчүлүк маанисин учурунда өзгөчө басым коюп белгилегендигин да эскерип айта өткүбүз келет: “Кыргыз жаштары “Манасты” окуу менен коркпостукту, келечекке жайдары кароону, жаңы доордун сонун иштерине акниет жана берилгендик менен кызмат кылуунун касиеттерине үйрөнүшөт”, - деп жазган акын.

Сагынбай Орозбаков менен Алыкул Осмоновдун “Манас” эпосунун тарбиялык потенциалы жөнүндөгү көрөгөч ойлорунун чындыгын бүгүнкү жогорку окуу жайларындагы “Манастануу” сабагынын практикасы да ырастап отурат. Студенттердин өздөрү “Манас сабагынан” кийин жазган дилбаяндарында төмөнкүчө агынан жарылып ачылышкан: “Манас баатырдын антын карачы, эмне деген алтын саптар, эмне деген керемет сөздөр! Бул саптардын ар бири биз үчүн маанилүү, анткени ушул ар бир сөздүн артында көөнөргүс кенч, айтылып бүткүс эрдик, эл үчүн өзүнүн жанын аябай курмандыкка чалуу, мекенчилдик, сөзүнө болгон бекемдик, айткан сөзүн аткара билүүчүлүк сыяктуу “төрт тарабы төп келишкен” инсанга тиешелүү асыл сапаттар жатат. Анан кантип ушундай сапаттар жаш муундарды ойготпой койсун. Бул нерсе ар бир адамды патриоттуулукка, Ата мекендин коргоочусу болууга, берген убдасын аткарууга, элин, жерин көздүн карегиндей сактоого тарбиялайт” (Орозбай кызы Акбермет). “Манас сабагынын” мага калтырган таасири өтө чоң болду. Менин элиме болгон патриоттук сезимимди күчөтүп, ички дүйнөмө бүлүк салып, “ойлон кыргыз, ойгон кыргыз” дегендей, ичимдеги катылып жаткан энергияны ойготту, менин жашоого болгон көз карашым өзгөрдү. Көп нерсеге кызыгуу менен карап, бир гана күнүмдүк тиричилик жашоо менен алышпай, элим үчүн, жерим үчүн кызмат кылгым келет деген кыялдарым алоолонду” (Имер кызы Айпери). “Манас сабагынын” предмет катары расписаниеге коюлушуна мен ыраазымын” (Үсөнова Уркуя). “Манас сабагын угуп отуруп, ошол каармандарга аралашып, кадимкидей көз алдыма элестетип, көзүмөн жаш тегеренген күндөр болду. Мен “Манастануу” сабагын 1-курстан 5-курска чейин кирсе дейм” (Жумакунова Асель).

Демек, бул дилбаяндар, эгерде тарбиячы-педагог “Манаста” айтылгандай “жүлүнгө жетээр кеп айткан, жүрөгүн өрттөп бек айткан” күчтүү, ийкемдүү, эффективдүү методиканы тапса, анда улуу эпопеянын жаштардын жан дүйнөсүнө, аң-сезимине таасир кылуу мүмкүнчүлүгү мол жана кең экендигин айгинелейт.

Акырында, эгемендүү өлкөбүздүн тарбиячыларына кайрылып, айта турган сөзүбүз бар. Эгерде биз капитализмдин, рынок коомунун жолуна түшкөн болсок, анда Ала-Тоодо адамдык, адептик-ыймандык жүзү бар (капитализм с человеческим лицом), гуманисттик, маданий наркы терең коомду курууга милдеттүүбүз. Рыноктун жапайы селине биз өзүбүздүн улуттук эркибизди каршы коюп, улуттук салт-наркыбызды сактап, коргоп, асырап багып, аны аң сезимдүү түрдө үгүттөп, жайылтууга тийишпис. Тарыхтын тажрыйбасы көрсөтүп турат. Улуттук көрөңгөдөн, кыртыштан, салттан ажыраганда маңкүрт - кул, тамырсыз космополит келип чыгып жатат. Ырасында эле, чыгыш аклымандыгынын калкты салттуу дөөлөттөрүнөн ажыратуу ошол элди жоготуу менен барабар деген оюнда акыйкат бар. "Улутка тыш жактан бөтөн, жат идея, идеология таңууланса, анда ал жанагы бөлөк бирөөнүн жүрөгүндөй болуп калат. Кыргыз элинин өзүнүн философиясы, өзүнүн жүрөгү, көрөңгөсү бар. Ушунун баары - Манаста" деген сөздө чоң чындык жатат. Демек, эгемендүү өлкөбүздүн тарбиячысы, биринчи иретте, өзүнүн улуттук улуу мурастарынын этнопедагогикалык түптүү кенчтери менен куралданышы шарт. Өзүнүн өзөк тамырынан ажырап калган дарак жалбырагы эч убакта башкага жалгашып көгөрүп, көктөй албайт. Дарактын түпкү тамырынан өмүр алып турган жалбырак гана тышкы дүйнөнүн насиптерин-абаны, күндү жана башка азык заттарын кабыл алып, кулпуруп өсүүгө жөндөмдүү келет. Адам баласы да ошондой. Өзүндүн улуттук топурагында өнө билсең гана башка цивилизациялар менен болгон алака-катышың, жалпы адамзаттык баалуулуктарды өздөштүрүшүң жемиштүү болот.

Дагы бир жолу айталы, Манастын жана Каныкейдин жогорудагыдай руханиятынын улуу дөөлөттөрүнүн жана асылнарктарынын нугунда кайра жаралуу-эл-журтубуздун келечегинин, мамлекетибиздин бекемдигинин гаранты.

МАЗМУНУ

I. Кириш сөз

II. Биринчи бөлүм

Айкөл Манастын руханий, адептик-ыймандык жана патриоттук улуу өрнөктөрү – Ата журтубуздун асыл кенчи жана тиреги

1. Манастын шердиги

2. Манастын сыйынган улуу идеясы

3. Манас кантип тарбияланган?

А) Жакыптын “Алиппеси”

Б) Александр Македонскийдин тарбиячысы Аристотель болсо, бала Манастын башкы таалимчиси ким болгон?

В) Акбалтанын оозеки “окуу китептери”

Г) Ак калпак кыргыздын алп Кошою – жаш Манастын идеалы

Д) “Элдик мектеп” мугалими

Е) “Жети Атанын” өрнөгү

И) Жаш Манастын жоокердик – аскердик өнөрдү үйрөнүшү

Й) Тарбия таптаган Манастын атуулдук толгонуулары жана санаркоолору

К) Жаш баатырдын Анты – тарбиянын ажайып “АЛТЫН ТААЖЫСЫ”

Л) Тарбиянын жакшысы – тагдырдын ачкычы

4. Манастын адеп-ахлагынын асылдыгы – сөзү менен ишинин биримдигинде

5. Манастын чакырыгы

6. Манастын айкөлдүгү

7. Манастын көкөлөтүп көтөргөн туусу – достук!

8. Ата журт кызыкчылыгын кайтарган Ажо

9. Манас Ажонун күчтүү командасы

10. Өз очок-коломтондон бакыт табуу жөнүндөгү

осуят

11. Манастын ар-намыстуулугу
12. Манастын боорукерлиги, кечиримдүүлүгү жана эл менен болгон биримдиги
13. Манастын кенендиги
14. Баатырдын кемчилигин моюнга ала билгендиги жана сынчылдыгы
15. Манастын сабаттуулугу
16. Манастын пендечилиги
17. Манастын ыймандуулугу
18. Манас руху маңкүртчулукка жана “жүз жигитке” каршы
19. Манастын керээзинин сыры
20. Манастын улуу санаркоосу жана бүгүнкү биз (Корутунду ордуна)

III. Экинчи бөлүм

Каныкей – аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу
(Каныкейдин улуу махабаты жана анын образынын рухий-адептик, патриоттук сабактары)

Кыскача кириш сөз

Биринчи бап: “Кең көйнөктүн тазасы, зайыпзаттын паашасы”

1. Каныкей менен Манастын алгачкы арзуулары
2. Каныкейдин Манастын тагдырында ойногон ролу же узчулук өнөрдүн генийи
3. Каныкейдин аялдык, энелик жүрөгү-согушка каршы же Чоң Казат трагедиясы
4. Каныкейдин Манастан айрылышы же жубайлык жана адамдык милдетти өтөөнүн жогорку өрнөгү

Экинчи бап: Каныкейдин Манастын кыйраган ордосун калыбына келтириши жана кыргыздын эгемендүү

мамлекетинин ар-намысын сактап калуудагы энелик каарман эрдиги

1. Манастын ордосунун кыйрашы, куугунтуктагы Каныкей же «шумкар» менен «жыландын» ортосундагы кандуу кагылыш
 2. Каныкейдин Ала-Тоо менен коштошуусу жана Ата Журт жөнүндөгү улуу САНАА же Семетей – кыргыз элинин үмүтү
 3. Сексендеги Чыйырды эненин бороонду беттеп чыгышы же Бакайдын көз жашынын сыры
 4. Каныкей менен Бакайдын Букарга бараткан жолдогу УЛУУ ЖОЛУГУШУУСУ же кайтып келүүнүн жана күтүүнүн философиясы
 5. Каныкейдин Букардагы жылдары, падыша Темиркандын айкөлдүгү, эркин өскөн Семетей же Каныкей кыргыздын кызыбы же тажиктинби?
 6. Манас курган кыргыздын эгемендүү мамлекетинин, анын ордосунун кайра калыбына келтирилиши – Каныкейдин, Бакайдын, Семетейдин патриоттук улуу эрдиги
- Үчүнчү бап: “Манас” жана “Махабхарата”: Савитри сулуу жана кайран жеңең Каныкей
Корутунду
- Жалпы корутунду ордуна

Советбек Байгазиев

М А Н А С
менен
КАНЫКЕЙ-
мекенчилдиктин идеалы
жана руханий сулуулуктун
улуу өрнөгү
(Эпостун этикалык аспектиси)

Таалим-тарбияга таяныч китеп

М А Н А С
и
КАНЫКЕЙ
идеалы патриотизма
и духовной красоты

Көлөм 10,68 уч.изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ № 51

ЖЧК «Алтын Принт» басмаканасы
720000, Бишкек ш., Орозбеков көч. 44
Тел.: (+996 312) 62-13-10
e-mail: altyntamga@mail.ru

Советбек Байгазиев - филология илимдеринин доктору, профессор, Россиянын Эл аралык социалдык жана педагогикалык илимдер академиясынын академиги, КРдин билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, КРдин Ч.Айтматов атындагы Мамлекеттик жаштар сыйлыгынын ээси, Кыргыз билим берүү академиясынын академиги, Эл аралык “Руханият” сыйлыгынын лауреаты, Нарын жана Талас областтарынын ардактуу атуулу.

Адабият таануу, педагогика, методика, этика, публицистика, Манас таануу, поэзия жан проза боюнча 50 китептин, 300 дөн ашык макаланын автору.